

दानक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एशियाटिक-सोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भद्रपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता

कलिकाताराजधान्यां

एशियाटिक-सोसाइटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च ।

वाप्टिष्ठ-मिशन-यन्त्रे मुद्रिता ।

१९०३ खृष्टाब्दे ।

1030

B I 155

PREFACE.

Govindānanda Kavikaṅkanācāryya compiled a Smṛiti Code a few decades before Raghunandana. An account of his life and writings has been given in the preface of his *Varṣakṛiyā Kaumudī*. Raghunandana was a Rādhiya brahmaṇa while Govindānanda was a Vaidika from the west. So it is expected that Govindānanda would go deeper into the Vedas and the subsidiary studies than Raghunandana with whose ancestors the Vedas were a lost study. There are more Vaidika Mantras in Govindānanda's book and they are better explained and better employed than in Raghunandana's.

I have taken pains to point out the Vaidika texts quoted by Govindānanda who belonged to the same Āranyaka of brahmaṇas as myself and to identify the texts in original Vedic works. The index of Vaidika texts appended herein will make my meaning clear.

Of the three Manuscripts used for the purposes of this edition two belong to the Asiatic Society of Bengal, being Nos. Govt. 3557 and I.B. 57. The other was procured from the grandson of Brajanath Vidyaratna, one of the greatest Smṛiti scholars of Navadvīpa during the last century. I have to thank him for this loan. The Society's No. 3557 is a very correct Manuscript. I have marked this as (क); the other two Manuscripts are marked ग and ङ respectively.

I have to thank the Society for kindly permitting me to edit the work and Mahamahopādhyaya Harasrad Shastri for direction, advice, and help freely bestowed.

KAMALAKRISHNA SMṚITIBHUSANA.

BHATPARA :

The 27th April, 1903.

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिः ।	पङ्क्त्यां ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६	८	प्रलाणां	प्रलानां
६६	९	आहुत-	आहूत
६६	११	एकादशाऽ	एकादशाह
१६३	१७	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
१६३	२०	खाहा	खाहा
१५२	१८	जुह्यात्	जुह्यात्
८८	१८	असुक-	असुक-
८५	२०	प्राणायामे	प्राणायामे
८३	५	उच्चैःखवस	उच्चैःश्रवस
६२	६	दुष्यति	दुष्यति

दानक्रियाकौमुद्या वर्णानुक्रमणिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठांशं ।	पङ्क्त्यां ।
अग्निसंस्कारः ...	१६२	१
अधिवासः ...	१०१	७
” ...	१५५	१६
अन्नदानम् ...	४३	८
अब्देवतमन्त्राः ...	११२	१६

आ ।

आवस्थापूजा ...	१८७	८
आसनदानम् ...	४७	१२

उ ।

उभयमुखीदानम् ...	५६	३
------------------	----	---

क ।

कन्यादानम् ...	७४	१२
कपिलादानम् ...	१२१	१४
काष्ठदानम् ...	५१	३
कात्यायनपरिशिष्टोक्तवाक्यकल्पप्रयोगः १६७		१
काशीखण्डदानम् ...	७१	१
काष्ठाग्निदानम् ...	८१	१

ग ।

विषयः ।	श्लोकाः ।	पङ्क्त्याः ।
गन्धदानम् ...	४८	६
गुडधेन्वादिदानम् ...	५८	१७
गोदानम्...	५३	१२

क ।

कृत्रदानम् ...	५०	१
----------------	----	---

ज ।

जलदानम् ...	४४	१८
जलाश्रयोत्सर्गप्रमाणम् ...	१२	१
जलाश्रयोत्सर्गप्रयोगः...	१३५	११

त ।

ताम्बूलदानम् ...	४७	२
तिलदानम्...	६४	१७
तिलहोमः...	१८६	१६

द ।

दानप्रयोगः ...	१४	६
दानविधिः...	२	१
” ...	११	१३
दानस्वरूपनिरूपणम् ...	२	११
दीपदानम् ...	४१	१३
दोषादानम् ...	६६	१
द्रव्यदेवतानिरूपणम्....	५	४

(३)

ध ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पङ्क्त्या ।
धान्यदानम् ...	६५	४

प ।

पादुकादानम् ...	५०	१५
पुस्तकदानम् ...	६७	१
पुष्पदानम्... ...	४८	१७
प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्... ...	८५	१६
प्रतिग्रहविधिः ...	७	४
प्रायश्चित्तहोमः ...	१११	४

फ ।

फलदानम् ...	४६	८
-------------	----	---

ब ।

बन्धनापरिचयौ ...	१	१
------------------	---	---

भ ।

भूमिदानम् ...	३६	११
---------------	----	----

म ।

महाव्याहृतिहोमः ...	११०	२२
---------------------	-----	----

य ।

यूपलक्षणम् ...	६७	८
यूपारोपणम् ...	११५	१

(४०)

र ।

विषयः ।	श्लोकाः ।	पङ्क्त्याः ।
रजतदानम्	५२	८

व ।

वडवादानम्	८४	६
विपुलगृहदानम्	७२	१६
विष्णुपुराणग्रन्थदानम्	७०	१
वृषभदानम्	५७	७
वृषवत्सतरीलक्षणम्	६७	१७
वृषोत्सर्गः	६०	१
वृषोत्सर्गस्थाननियमः	६७	१३
वारुणविधिः	१६०	१

श ।

शाण्ड्यामशिलादानम्	६५	१५
शिविकादानम्	६६	८
श्रीभागवतदानम्	७०	८
श्वेताश्वदानम्	८४	३

स ।

सामग्रीसमेतगृहदानम्	७२	१६
सेत्वारामादिप्रतिष्ठा	१८२	१

ह ।

हृथशीर्षोक्तज्ञानाश्रयप्रतिष्ठापद्धतिः	१५३	११
--	-----	----

अथ ऋषिनामानि ।

- आपस्तम्बः १०८, ७ । २०३, २० ।
उशना १०१, ३ ।
कश्यपः ८०, १६ ।
गोतमः १२, १५ । १६, ३ ।
गोभिलः ३१, ७ ।
दक्षः ६१, १६ ।
देवलः २, १२ । ३०, ११ ।
पराशरः २५, २ ।
पारस्करः ८७, ३ । ६०, १७ । ६३, १८ । १०८, १५ । ११७, २ । १२०,
१० । १६२, ४ ।
बृहस्पतिः २, ७ । ४०, १३-१८ । ४१, १ । ८५, १६ । ६२, ३ ।
मनुः ८, १८ । २१, ८ । २५, ८ । ४३, १६ । ४६, २० । ५२, १५ ।
६६, १८ । ६६, १० ।
याज्ञवल्क्यः ४, ३ । ८, १३ । ६, २ । ३६, १२ । ४६, १७ । ४८, १८ ।
५१, १३ । ५२, १७ । ५३, १३ । ५६, १६ । ५८, १४ । ६६, १३ ।
८४, ८ । ८६, ४-७ । ८८, ७ ।
लघुहारीतः १००, ११ ।
लिखितः ४६, १७ ।
विष्णुः ४, १४ । १२, १० । ७५, १२ । १११, १४ । ११२, १० । १२१, १ ।
व्यासः ३, १० । ११, ४ । १५, १३, ३ । ७७, २० । १२१, ४ ।
शङ्खः २५, ११ । ४१, १७ ।
शाक्यायनः ६८, ३ ।
शातातपः १३६, १३ ।
सम्बर्त्तः २, २ । ४३, २० । ४७, ३-१३ । ४६, ६ । ५०, २ । ५१, १८ ।
हारीतः १२, १ । २१, १० । २६, १४ ।

पुराणग्रन्थनामानि ।

- अग्निपुराणम् २, ४ । ५, १ । ६, ८ । ११, २० । १२, १२ । १३, ६ ।
१४, १ । १६, ६ । १६, १२ । २०, १५ । ३६, १६ । ४४, ७ । ५७,
८ । ५८, १८ । ७६, २ । ६२, २० । १२०, ७ । १२४, ७ ।
ब्राह्मम् .४६, ४ । ५२, ६ । ८५, ६ ।
भगवद्गीता १२७, १८ ।
भविष्यपुराणम् ६, १४ । ७१, २० । ७८, १० । १६०, ७ ।
भारतम् ४४, २ ।
मत्स्यपुराणम् २४, ३-१२ । ५६, ६ । ७०, १-८ । ८१, १ । ८४, १५ ।
८६, १४ । ६४, ६ । ६५, १३ । ६६, २० । १००, २१ । १२५, ४ ।
१३०, १७ । १५७, १६ । १६१, १४ । १६४, १ ।
महाभारतम् ४१, १४ । ४२, १८ । ४३, ६ । ४४, १३ । ५०, १६ ।
८२, १५ ।
रामायणम् ४, १६ । ३८, २ । ७६, १७ । ६६, १८ ।
वायुपुराणम् ६२, १ ।
वराहपुराणम् ३६, २० । ६६, १२ ।
विष्णुपुराणम् १८, ३ ।
शाम्बपुराणम् ५३, ४ ।
शिवपुराणम् ४२, ११ । ५५, १४ । १२३, १२ ।
स्कन्दपुराणम् १६, १३ । ४५, ३-१० ।
स्कान्दम् ४६, १० ।
हरिवंशम् ६६, ७ । १३६, १ ।
-

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आथर्वणपरिशिष्टम् १६५. ११ ।

कठगृह्यम् ७६, २० ।

कलापदुर्गावृत्तिः २१, १-१८ ।

कपिलपञ्चरात्रम् ५, ५ । १३, १६ । १२६, १ । १२६, १० । १३०, २० ;
१८०, १४ । १६२, १२ । २०४, १ । २०५, १३ ।

कात्यायनपरिशिष्टम् १६५, १६ । १६७, १ ।

गृह्यपरिशिष्टम् १०, १२ । ७५, १५ । २६०, ६ ।

छन्दोगपरिशिष्टम् ३२, ५ । ६१, १० । ६४, २ । ११६, २ ।

ज्योतिःपराशरः ६२, ६ ।

परिशिष्टम् ११३, ६ ।

बृहचगृह्यम् १६६, १६ ।

मत्स्यसूक्तम् २०६, १० ।

विष्णुधर्मः ४६, १६ । ४७, ६ । ४६, १७ । ५१, १४ । ६४, १८ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ७, १-५ । ८, ७ । २२, ४ । १३, १६ । ४८, १२ । ६५,
१६ । ७३, १० । ७४, ३ । ६१, १ ।

विष्णुसंहिता १२०, १२ ।

विष्णुसूत्रम् २४, ३ ।

वैजवापगृह्यम् २६, १५ ।

स्मृतिः १२, १८ ।

हयश्रीर्षपञ्चरात्रम् ६, १७ । १०, १६ । ६८, ११ । ७४, १८ । ७५,
३-१० । ७६, ११ । १२५, १७ । १२६, १५ । १२८, ३-१७ । १३०,
४ । १३१, ४ । १३६, २० । १४६, ८ । १५१, १८ । १५३, ४ ।
१५४, ८ । १५५, १३ । १५६, १० । १५८, १० । १५९, १० ।
१६४, ६ । १७६, १५ । १७८, ८ । १७६, १६ । १८०, १० । १८२,
२-१६ । १८५, १० । १८८, १२ । १९०, ४ । १९१, १०-१६ ।

सङ्ग्रहकारनामानि ।

अमरसिंहः २०. ८ ।

आधुनिकाः ६८, ६ । १११, २१ ।

चण्डीदासपण्डितः २०, १० ।

तौरभक्त्याः २०. १ ।

देवप्रतः ८८, ४ । ६०, ६ । ६६, १ ।

यशोधरः ७७, १० ।

वर्द्धमानोपाध्यायः २६, ३ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि ।

अमरकोषः ४२, २ ।

कल्पतरुः १६०, ६ ।

काथप्रकाशटीका २०, १० ।

गोभिलटीका ७७, १० ।

भूरिप्रयोगकोषः ७६, २० ।

राजमार्त्तण्डः २१, १२ । ७५, ६ । ७६, ७ ।

विष्णुरहस्यम् २१, १५ ।

आद्धविवेकः २७, ८ । १२७, १ ।

सूर्यसिद्धान्तः ३०, २१ ।

दानकौमुदीग्रन्थस्य व्यवस्थापकवचनानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ ।			
		अन्तर्गानु करं कृत्वा ...	१२, १६ १६, ४
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञः ...	१५७, ३	अन्यायाधिगतां दत्त्वा...	४, १५
अमराधानं प्रतिष्ठाञ्च	६२, १०	अपां पूर्णान्तु यो भाण्डं	४५, ४
अमराधानं वारुणे तु ...	१३४, १ १५०, ७	अप्येकं पूरयित्वा तु ...	१२५, १
अग्रतो लोहिता पत्नी	६७, ६	अप्येकमपि राजेन्द्र ...	१८३, १३
अघाहःसु यतीतेषु ...	३०, १२	अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं ...	१२६, ६
अतिगम्भीरविस्तार-	१३१, ११	अब्देहं वरुणां विद्धि ...	१२८, १८
अतीते सूतके खे खे ...	२५, १२	अभयं सर्वदैवत्यं ...	५, ६
अथवा पद्मगर्भन्तु ...	१३४, २१	अमन्त्रकस्य श्रूद्रस्य ...	६३, ६
अथ विद्याप्रदानन्तु ...	६७, ३	अयने विषुवे चैव ...	१३२, १७
अथैनं कलसस्थाभिः ...	११३, १५	अथस्कारस्य दातव्यं ...	१२१, २
अदक्षिणन्तु यद्दानं ...	३, ६	अयोगे क्लेशहरणं ...	१३८, २१
अद्य सोमार्कग्रहण-	१३, ७ १३७, १४	अयाचिताहृतं ग्राह्यं ...	८, ११
अनुत्सर्गितवापीनां ...	१६०, ४	अलामे तोयजातीनां ...	१४४, ८
अन्नदस्तु भवेत् श्रीमान्	४३, २१	अवधार्य जगच्छान्तिम्	१५८, २०
अन्नदः पशुमान् पुत्री	४४, ३	अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि	२४, ८ ८६, १५
अन्नस्य च प्रदानेन ...	४३, १०	अश्वं यस्तु प्रयच्छेत् ...	८३, १५
अन्नं मे जायतां सद्यः...	६३, १५	अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य ...	६१, २
अन्नप्राप्ते च सीमन्ते ...	१५३, १२	अवतीर्य च सर्वाणि	८, २
		अश्वत्योडुम्बरौ चैव ...	१३४, ६

अश्विन्यामथ चित्रायां	१३२, १५
अष्टाविंशान्तबीजेन ...	१३७, ४
अष्टाविंशाधिकशत- ...	१३५, ६
अस्तङ्गते तथादितो ...	६६, १३
अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य	१३६, ३
अहोरात्रेण चैकेन ...	२१, ११

आ ।

आकाशस्य यथानान्तम्	६६, ४
आच्छाद्य चार्चयित्वा च	६, ३
आज्यसेको होमपात्रे	१०६, १८
आदित्या वसवो रुद्राः	१८५, २
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण...	१५६, १७
आपोहिष्ठेति तिसृभिः	१८०, १०
	१५२, २० । १५६, ५
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ...	१५८, १३
	१६४, ७
आयुधानि समादाय ...	७, २०
आरण्याः पशवः सर्वे	७, १२
आरामं कारयेद्यस्तु ...	१८२, ६
आरुह्यैव गजस्योक्तः ...	७, ६
आलिसंक्रमसेतूनां ...	६, १४
आसनं यः प्रयच्छेत ...	४८, २
आसनं स्वागतं पीद्यं ...	१८७, ४
आसन्नमृत्युना देया ...	३६, १३

इ ।

इतः सम्प्राप्यते स्वर्गः ...	१८, ४
इदं द्रव्यं ददानीति ...	१२, १३
इदं विष्णुवति जुहुयात्	१५२, १८
इमे कन्ये प्रयच्छामि ...	७६, १६
इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता	१८३, ८
इरावतीति जुहुयात् ...	१६०, ५

ई ।

ईषायाश्च रथं गृह्य ...	७, १८
------------------------	-------

उ ।

उत्तरादौ दक्षिणान्तं	१३४, १६
उत्तरांशु तथा सूले ...	१३२, १३
उत्तराणां श्रिते भानौ	१३२, २
उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते ...	१८४, २८
उत्थापयेद्देवदेवं ...	१५६, ११
उत्सवानन्दसन्तानैः ...	१६१, १३
उत्सर्गे दक्षिणा न प्रस्ति	१३, १७
उत्सृष्टन्तु भवेत् पूतम्...	१६०, ६
उदङ्मुखाय विप्राय ...	६, ६
उदयादोदयं भानोः ...	३०, १८
उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु ...	११, २०
उपानच्छत्रयोर्दाता ...	५१, ४
उपानद्युमलं छत्रं ...	५०, ६
उद्धं दशम्या अपरेद्युः...	२६, १५

उष्णो वर्षति शीते वा ... ३८, १०

क ।

ऋत्विजां दीक्षिजनाच्च २४, १६

ख ।

एकवर्णा द्विवर्णा वा ... ६४, ३

एकमाद्यन्तथोरहोः ... २१, १६

एकहस्तं खनेद्रूमौ ... १३४, १०

एकस्मिन् सावने त्वहि २१, १३

एकादशाहे प्रेतस्य ... ८८, ५

६०, १०

एकाशीति घटांश्चान्यान् १४४, १०

एतान् महाराज विशेष-

धर्मान् ... १२४, ५

एनं वृषं लक्ष्मणसन्निभुक्तम् ६५, ५

एवंभूतं गृहं यस्तु ... १८३, ५

एवं विधिं विनिर्वर्त्य ... १२८, ४

एष्टव्याः बहवः पुत्राः ... ६५, ३

श्री ।

श्रीषधीर्यः प्रयच्छेत ... ६५, ६

क ।

कनकस्य च यो दाता ८०, ३

कन्यसं दशहस्तन्तु ... १३३, ८

कन्यां वरयमानानां ... ७५, १६

करस्य मध्यमाग्नेयं ... ८, ६०

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां ११२, ३

कार्तिक्यामयने चैव ... ६१, ११

किं करिष्यत्यसौ मूढः ८४, १६

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वं... १५१, १६

कुशाः काशाः पयो मत्स्याः ८, १४

कूपवापीतडागानां ... १२८, १०

१३३, ५

कूपवापीतडागाद्यं ... १२६, ३

१५६, १३

कूपोदकेषु न स्नायात् १५७, ८

कृत्वा तु मृदनामाम्निं... १८०, १५

कृत्वाष्टौ स्थण्डिलान्

रम्यान् ... १५४, १३

कृष्णाजिनस्य गृह्णाति ... ८५, १

कृत्वैकादशिकं श्राद्धं ... ६८, ४

क्रियमाणे वृषोत्सर्गे ... १२१, ५

क्रीता द्रव्येण या नारी ८०, २०

क्रीत्वा वीरक्रयेणैव .. ६७, ४

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु २४, २

क्षीरे तारागणाः सर्वे ६, १८

ग ।

गङ्गादिसरितां तीरे ... ६७, १६

गङ्गाद्या धेनवः स्थाप्या १५९, ४

गणेशं विघ्ननाशाय ... १०४, १८

१६८, ६ । १८५, ६

गन्धपुष्पे धूपदीपौ ...	१८७, ६
गन्धदः पुष्पफलदः ...	४८, ८
गान्धर्व्या विवाहेन ...	१८०, १०
गायत्र्या तु दुहेद्गावः ...	१५२, ६
गावः प्रीतिं समायान्तु	१६०, १३
गिरिनिर्ज्वरतोयेन ...	१४५, १६
गुरुः सोमो बुधः शुक्रः	१३२, १०
गृहधान्याभयोपानत्...	४८, १६
गृहं यस्तु प्रयच्छेत ...	७२, २०
गृहन्तु सर्वदेवतं ...	७, २
गृहं सुप्रभनं कृत्वा ...	१८३, २
गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या	६३, १६
गृहीत्वामेयतीर्थेन ८, ८।	१३, २०
गेयानि चैव गन्धानि ...	५, २०
गोकुलं पाययेत् पश्चाद्	१५६, ७
गोपधारामसेतूनां ...	१८२, ३
गोशालायां वने गोष्ठे...	६७, १४
गोभूतिलहिरण्यादि-...	४, ८
गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी	८६, ८
ग्रहणे द्वे महापुण्ये ...	६१, ४
ग्रहाणामाहुतीर्दत्त्वा ...	१६०, ७

च ।

चतुरस्रतुरगान्ता ...	१६४, १६
चतुरस्रमथाष्टास्रं ...	१३१, ५
चतुर्द्वारान्वितं तत्र ...	६७, १८

चतुर्हस्तो भवेद्यूपः ...	६७, ६
चतुष्कोणं भवेत् कुण्डे ...	१३३, १७
चन्दनागुरुकर्पूरैः ...	१३६, १७
चरणाणि शिरः पुच्छं	६४, १६
चामरं व्यजनं कृत्रं ...	१४६, ८

छ ।

कृत्रं कृष्णाजिनं शय्या	६, १०
-------------------------	-------

ज ।

जन्मशरीर लक्षणोपेतान्	१६, १६
जलपात्रप्रदातारः ...	४४, २०
जलमध्येऽथवा याग- ...	१३१, १३
	१५७, १४
जलाशयानि सर्वानि...	५, १४
जुहुयात् कारयेद्देवं ...	१५४, १५

त ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ...	१४५, ३
तडागस्य तु तोयेन ...	१४५, १७
तडागादिवदुत्सृष्टं ...	१६०, २
तत आनीय वरुणं ...	१४४, १३
ततो निमज्जयेत्तत्र ...	१५७, ७
	१७८, ६

ततो बलिं समाधाय ...	१८८, १३
ततो निमेषयेद्यूपं ...	१५७, १२
	१७६, १६

ततो विचिन्तयेद्देवं ... १४६, २१	तोरणास्तम्भमूले तु ... १३४, १४
१७३, ४	तोरणाश्च वहिः स्याप्याः १३५, ६
ततो नापितमानीय ... ७४, १६	त्रिमासांदूर्द्धमेतस्य ... ६७, २
ततोऽख्येन गन्धेन ... ११३, ११	त्रिकृत्वः पञ्चकृत्वो वा... १५६, १५
ततः प्रभातसमये ... १५४, ६	
ततश्चोद्दिश्य पितरं ... ३६, ३	
तत्तद्गुणवते देयं ... २, ५	
तत्र तत्र जलं दद्यात् ... १४६, १	
तत्र पीठे समारोप्य ... १५४, १८	
तथाचैकश्रयानाञ्च ... ७, १०	
तदद्यांशोच्छ्रिता ... १३३, १२	
तदादित्येति मन्त्रेण ... १४५, ११	
तदाषाढे तु यो दद्यात् ७०, २	
तमोऽन्धकार निरर्थं ... ४२, १६	
तस्मादद्भिरवोच्चैतत्... १२, २	
तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् ८५, २०	
ताम्बूलञ्चैव यो दद्यात्... ४७, ४	
ताम्बूलस्य प्रदानेन ... ४७, १०	
ताम्बूले वत्सराजस्तु ... ६, ६	
ताम्रजं मृन्मयं वापि ... १०, १	
तिलधेनुं गुडधेनुं ... ८४, १३	
तिलराशिः क्षितौ यावत् ७८, ११	
तिर्थे क् फलकमानं स्थित् १३४, १२	
तीर्थे त्रयोत्पत्तौ ... २६, ६	
तेन कृष्णा तु सा शय्यां ८५, ४	
तैजसं दारवं लोहम् ... ४२, ४	
	दक्षिणाभिरुपेतन्तु ... ११, १७
	दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं... ४६, १६
	दशदिक्षु बलिं दद्यात्... १५३, ५
	दशधेनुः प्रवक्ष्यामि ... ५८, १६
	दशधेनुसमोऽनङ्गान् ... ५७, ६
	दशमेऽह्न्यरण्यं गत्वा .. २६, १३
	दशहस्तेन दण्डेन ... ४०, १४
	दशहस्तं न्यसेत् कूपे ... १३१, ७
	दशाहात्तु परं सम्यक्... ३५, १४
	दशां विवर्जयेत् प्राज्ञः ४१, १८
	दाने विवाहे यज्ञे च ... २४, २१
	दातव्यं प्रत्यहं पात्रे ... ४, १२
	दानं वै विधिवत् देयं... २, ३
	दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति ५३, १६
	दीपदक्षत्तुत्तमम् ... ४३, ५
	दीपदानन्तु यो दद्यात् ४२, १२
	दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्याः ... ४२, ७
	दीपहर्त्ता भवेदन्धः ... ४३, ७
	देवं गीराण्य निर्मण्ड्य १४५, १
	देषिको विधिवत् स्नात्वा १३५, २०

देवातिथ्यर्चनकृते ...	८, १६
द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात्	१२, ५
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया	१५६, २
	१६१, १६
द्विरष्टहस्तं कुर्वीत ...	१३३, १०
द्विहायनौभिर्घन्याभिः...	६२, १५
द्यङ्कुलं निक्षिपेत् कूपे...	१२५, २०
	१३०, ७

ध ।

धनधान्ययुतं स्कीतं ...	७३, ११
धर्मार्थकाममोक्षाणां	६६, २

न ।

नदी तु राजती ज्ञेया ...	१३०, २१
नदीतोयं पश्चिमे तु ...	१४४, ४
न मिश्रीकृत्य दद्यात् ...	४२, ६
नरस्वन्दनदानेन ...	४८, १३
नरस्वासनदानेन ...	४७, २०
न विद्यया केवलया ...	४, ४
नरकेषु समस्तेषु ...	१७८, ४
न स्पृश्यः स द्विजो राजन्	८४, १६
नागपृष्ठे समारोप्य ...	१५६, १३
नान्दीमुखे विवाहे च ...	७६, ८
नामगोत्रे समुच्चार्य ...	१२, १६
	१३, ४ । १४, ३ । ७६, ३
	७७, १८ ।

नानिष्ठा तु पितृन् आज्ञैः	१३६, १२
नारसिंहेन शौत्रेण ...	१३१, १६
नार्व्वाक् संवत्सराद्दृष्टिः	१०१, ४
नास्ति तोयसमं दानं...	१२४, १८
निक्षिप्य वरुणं ध्यायेत्	१५७, १
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	६२, ४
नियमव्रतकृद्याति ...	१८२, १७
नृवाह्यं पुरुषो यस्तु ...	६६, ३
नैमित्तिकानि काम्यानि	६१, १७
नैवेशिकस्वर्णधूर्यान् ...	५१, १२
	५८, १५

प ।

पक्षिणाश्च तथा संज्वे ...	६, २
पञ्चगव्यं चरुं प्राश्य ...	१६१, १७
पञ्चगव्यार्घ्यं तोयाभ्यां ...	१३६, १४
पञ्चगव्येन पञ्चाच्च	१४५, ६-१३
पञ्चाङ्गुलं तडागेऽपि ...	१२५, २२
	१३०, ६
पञ्चाशद्भिर्भवेत् कूपः ...	१२६, २
पादुकोपानहं कृत्रं ४७, १४ । ५०, ३	
पीठमध्ये ततो देवं ...	६, १८
पुराणं लेखयित्वा तु ...	६८, १४
पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं ...	१३१, ६
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः ...	१५४, ११
पृथिवी वैष्णवी उण्या	३६, १८

प्रणवेनाभिघार्यैव ...	१८८, १५
प्रणवेनोत्तरीयञ्च ...	१४६, ६
प्रणिपत्य ततो दद्यात्...	११२, ५
प्रतिगृह्य द्विजो वेदान् ...	६६, ८
प्रतिपञ्च द्वितीया च ...	१३२, ७
प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति ...	१०, ११
प्रदाय शाकमुष्टिं वा ...	४, १७
प्रपाप्रदानाद्वरण- ...	१८२, १३
प्रमीतौ पितरौ यस्य ...	६८, ११
प्रश्नान्तवदनं सौम्यं ...	१५५, १५
प्रसूयमानां यो दद्यात्	५६, ७
प्रवृत्तिभिर्द्वादशभिः ...	६२, २
प्राङ्मुखायाभिरुपाय...	६, १२
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तः	५, ८
प्राणायामशतं कार्यं ...	८६, ५०
प्रातः स्नानं करोम्यद्य...	१६, १४
प्रासादारम्भद्रव्याणाम्...	१८२, २००
प्रौयतां भगवान् विष्णुः	१६१, ११
प्रतमुद्दिश्यो दद्यात् ...	३६, १०

फ ।

फलमूलानि पानघ्नं ...	४६, ६
फलांशमभिसन्धाय ...	११७, १०
फलं मनोहरं दत्वा ...	४६, १८
फलानामथ सर्वेषां ...	६, ८

फालकृष्टां महीं दत्वा...	४०, १६
--------------------------	--------

ब ।

बज्जमुनिमतमेतत् ...	७५, ४
बाले देशान्तरस्थे च ...	२५, ६
विन्दते पितृलोकञ्च ...	१०१, २
बीजानां मुष्टिमादाय ...	७, १४
बृहस्पतेति वस्त्रन्तु ...	१४६, ५
ब्याहृत्या चैव गायत्र्या...	१८८, १७
ब्रह्मणे कनकं दद्यात् ...	१५३, ८
ब्रह्महत्यां सुरापानं ...	८५, १४
ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्	८५, १०
ब्राह्मणस्य वरो गौश्च	१२०, १३
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या	१६५, १०
ब्राह्मणाय गृहं दत्वा ...	७४, ४
ब्राह्मणाय सुशीलाय ...	५०, १७
ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे ...	५७, ४

भ ।

भूदीपाश्चान्न-वस्त्राम्भः...	३६, १३
भूमिदीपान्नपानीयम् ...	३८, १७
भूमिं भूमिपतिर्दद्यात्	१५८, २२
भूमेः प्रविग्रहं कुर्यात्	७, ६
भोजयित्वा द्विजान् सम्यक्	१२६, १३
	१२८, २१ । १५८, १०
	१७६, २० ।

म ।

मङ्गलैः पूज्य देवेशम्...	७६, १५
मण्डले मूलमन्त्रेण ...	१४६, ६
मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मूर्द्धि	१८४, १७
मन्त्रयेच्छतधारांश्च ...	१५४, २०
मणीनां दैवतं ब्रह्मा ...	५, १८
मन्त्रीभूततनुर्धोमान् ...	१०, २०
मनसा निश्चयं कृत्वा ...	१३८, ७
मनसा पात्रमुद्दिश्य ३, २ ।	१२४, ५
मलमासादिकः कालः	६२, ६
महागुरुनिपाते तु ...	१००, १७
महार्णवे समुत्पन्नः ...	८३, ५
महार्हाणि च रत्नानि	६६, १६
महिषस्तु तथा याम्यः...	५, १०
मासपक्षतिथीनाञ्च ...	१६, १७
	१३७, १७
मासिके वा त्रिपक्षे वा	६०, १२
मित्राणां तदपत्यानां ...	२७, ५
मूलमन्त्रेण कुर्वीत ...	१४६, १२
मूलेनैव स्थितिं कृत्वा ...	१५६, ४
मेषो वृषोऽथ मिथुनं...	१३२, ११
मेषन्तु वारुणं विद्यात् ...	५, १२

य ।

य एतत् पुस्तकं रभ्यं ...	७१, २
यत्राधिकृत्य गायत्रीं ...	७०, ६

यथा कथञ्चिद्दत्त्वा गां ...	५६, १७
यथाशक्ति च यो दद्यात्	४४, १४
यद्यदाचरति श्रेष्ठः ...	१२७, १६
यद्वाजपेयेन च राजसूयात्	६६, १२
यमदारे महाघोरे ...	७८, १२
यस्तु गोचर्ममात्रां वै	४०, ११
यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ...	४६, ११
यीनं वृक्षं स्त्रियं शय्यां	५२, १८
	६६, १४
यानशय्याप्रदो भार्यां ...	६६, १८
यावन्ति तव लोमानि...	१२३, ७
यावन्ति लोमानि ह्ये	८२, १६
यूपवस्त्रेति मन्त्रेण ...	१३१, १४
	१७६, १८
ये फलानि प्रयच्छन्ति ...	४६, ४
ये ते श्रुतेति मन्त्रेण ...	१४४, १४
येऽबान्धवा बान्धवा वा	१७८, १
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति	८, १६
यो दद्यात्स्त्रियत्वा तु	६८, १२
यो धर्मसंहितां दद्यात्	६८, १८
योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय	४६, ५
योऽश्वं रथं गजं वापि...	८३, ८
यो वापीमग्निशाक्ष्येण ...	१६४, १४
यो वाहयति षण्डश्च ...	६२, १७
यः कुर्यात् कपिलादानं	५५, १५

र ।

रत्न-वस्त्र-मही-यान ...	३८, ३
रथमश्वं गजं दासीम् ७४, ८। ८४, ६	
राज्ञाञ्च सूतकं नास्ति	२५, ४
रामायणं भारतञ्च ...	६८, १६
रौप्येऽपि पितरो देवाः	६, १६

ल ।

लवणस्य प्रदातारः ...	६४, २०
लाज-चन्दन-सिद्धार्थ-...	१३६, १२
लिखित्वा तु यो दद्यात्	७०, ११
लिखित्वा भद्रकं पूर्वं ...	१३४, १७
लोहितो यस्तु वर्णन ...	६४, १६
लौहजं शैलजं वापि ...	१३१, १७

व ।

वटे रुद्रः समाख्यातः ...	६, १२
वरं विक्रयणं मातुः ...	८५, १७
वस्त्रदस्तु सुवेशः स्यात्	४६, २१
वस्त्रं दधान्त आदद्यात्	७, १६
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति	६, ४
वापीकूपतडागाद्यं ...	१२४, २०
वापीकूपतडागानां ...	१२४, १
वापीतोयेन देवेश ...	१४५, १५
वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डम् १५०, ११	
वासोदञ्चन्द्रसालोक्यं ...	४६, १६

विद्यातपोभ्यां हीनेन ...	४, १०
विषुवे हेममत्स्येन ...	७०, १७
विष्णुदेहोद्भवाः पुण्याः	३७, ४
विष्णुममतिगण्डश्च ...	१३२, २२
विष्णवे च गृहं दत्त्वा ...	१८३, ७
वृत्तिहीनस्य विप्रस्य ...	४०, ५
वृद्धीष्टापूर्तयोग्यश्च ...	१००, २१
वृषाह्यसीति सव्येऽस्य ...	११३, १३
वेदप्रष्टैश्च गान्धर्वैः ...	१५७, २०
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु	६८, २०
वेदाध्याये शतगुणं ...	५, २
वेदेषु च पुराणेषु ...	८५, ६
वैजयन्तीं सितं रम्यां ...	१५७, १६
वैशाखी पौर्णमासी तु	८१, ३
व्यतीपातं हर्षणञ्च ...	१३३, २
व्याहृत्या विधिवद्भुत्वा ...	१५२, ८

श ।

शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यां	६६, ८
शय्याप्रदानं यो दद्यात्	५३, ५
शय्यालङ्कारवस्त्रादि ..	८५, १२
शत्रुं आपस्तु द्रुपदा ...	११२, २०
शत्रोदेवीन्नि मन्त्रेण ...	१४४, १६
शाणवादरजातन्तु ...	४१, २०
शालग्रामशिलाचक्रं ...	६५, १७
शिविकायाः प्रदानेन ...	६६, ६

शुद्धेद्विप्रो दद्याहेन ...	२१, ८
शुल्केन दद्याद्यः कन्यां ...	८०, १२
शुल्केन ये प्रयच्छन्ति ...	८०, १७
अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तः...	११, १५
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु ...	८०, ५
श्रोत्रियाय कुलीनाय ...	२, ८
श्वेतञ्च दत्त्वा विप्रायु ...	८३, १८
श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठः ...	६४, ७

स ।

सजीवकरणं कृत्वा ...	१५५, १४
सद्यः शौचदिने ...	२७, ११
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्	३१, १०
समापयेत्ततः पश्चात् ...	८, ४
समुद्रजानि रत्नानि ...	५, १६
समुद्रं गच्छ मन्त्रेण ...	१४५, ७
स्वर्गलोके च निवसेत् ...	१८२, १५
स्वर्भानुनाचोपस्थे ...	६१, १३
सर्वकामसुसम्पूर्णम् ...	१२८, ६
सर्वत्र वामदेशस्य ...	३२, ४
सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता	११, ५
सर्वमापोमयं लोकं ...	१५७, ५
सर्वेषामेव दानानाम्...	४१, २
सर्वेष्वेतेषु कर्तव्या ...	१२६, ५
	१८३, १०
सर्वोपकरणोपेतम् ...	७१, २१

सह देवां सदाभद्राम् ...	१४४, १६
सहपिण्डक्रियां कृत्वा ...	१००, १२
साज्ये हवनपात्रे च ...	१०६, २०
सामगाय तु सा देया ...	१५८, २
	१६४, २
सामुद्रं पूर्वकूर्मे तु ...	१४४, २
सारस्वतानि ज्ञेयानि ...	६, ४
सार्द्धहस्तद्वयं तत्र ...	६७, ११
सुखमक्षय्यमन्नदः ...	४३, १७
सुगन्धाः शीतला आपः	४५, ११
सुवर्णदानं गोदानम् ...	४०, १
	५१, १५
सुवर्णं न्यः प्रयच्छेत् ...	५२, ४
सुवर्णं रजतं वापि ...	५२, ६
सुवर्णं रजतं ताम्रम् ...	१३१, २
सुवर्णसहितं पात्रम् ...	१५३, ७
सुवर्णे दीयमाने तु ...	११, २१
सुरभे त्वं जगन्नाथे ...	५५, ८
सुशोभनं भवेत् पूर्वं ...	१३४, ८
सुसंस्कृतं तु यो दद्यात्	४४, ८
सेतुप्रदानादिन्द्रस्य ...	१८२, ११
सेतुवृक्षजलादीनां ...	१५३, १४
सौवर्णो कूर्ममंकरौ ...	१३०, १८
स्नातः सम्यगुप्तस्पृश्य ...	१४, ४
स्वदत्तां परदत्तां वा ...	४१, ६

ह ।			
हतमश्रोत्रियं श्राद्धं ...	१२७, २	हिरण्यदः समृद्धिश्च ...	५१, १६
हरन्नरकमाप्नोति ...	४१, ४	हुतं दत्तं तपोऽधीतम्	४१, १०
हर्ता हारयते भूमिं ...	४१, ४	हुत्वा तु हविषा दद्यात्	१६०, ८
हविषा प्रथमः कल्पः ...	४१, १५	हेमदो विष्णुभवनं ...	५१, ६
हये हविषि यद्दानम्	१०६, २२	हेमष्टङ्गी शकै रौप्यैः ...	५३, १४
हस्तलेपमतो वक्ष्ये ...	७६, १२	हेमष्टङ्गीं गुरोर्दत्त्वा ...	१४५, ५
हस्त्यश्वरथयानानि ...	८४, २१	हेमजं रौप्यजं वापि ...	१२५, १८
हिरण्यगर्भमात्मानं ...	१०, ३		१३०, ५
		होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं ...	११२, ६

दानकौमुदीधृतवेदमन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

एतच्चिह्नमन्त्रास्तत्स्थानेषु ग्रन्थैस्तैव सम्पूर्णा एवोद्धताः ।

ॐ ।

शः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	मूलवेदस्थानानि ।
			शुक्लयजुः-माध्यन्दिनीशाखा ।
१०२	२०	अक्षममीमदन्त ...	३ अध्याये ५१ मन्त्रः ।
		अक्षममीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत अस्तोषत । स्वभानवोव्विप्रानविष्टया मतीयोजान्विन्दते हरी ॥	
			यजुर्माध्यन्दिनी ।
११०	१०	अग्निं हृदयेन* ...	३६ अः ८ मन्त्रः ।
१७६	३	अग्नेरणीकम्* ...	८ अः २७ मन्त्रः ।
११५	१४	अग्नेणीरसि* ...	६ अः २ मन्त्रः ।
१६६	१२	अथो अन्नस्य कौशालम्*	३ अः ४३ मन्त्रः ।
१६५	१६		
३२	७	अभौषणः सखीनाम्*	३६ अः ६ मन्त्रः ।
३३	१४		
३५	७		
१११	६	अयाश्वामे* ...	
१६२	१५		
१७५	१३		
२०१	१८		

- ४ः । पङ्क्त्यां । मन्त्राः । मूलवेदस्थानानि ।
यजुर्माध्यन्दिनी ।
- १०३ ७ अवतत्त्व धनुः ... १६ अः १३ मन्त्रः ।
अवतत्त्व धनुषं सहस्राक्षप्रतेषुघे ।
निशीर्य शल्यानाम्मुखा शिवोनः सुमना भव ॥
- १०१ १६ अश्वस्तूपरोगो ... २४ अः १ मन्त्रः ।
अश्वस्तूपरोगोऽगस्ते प्राजापत्या
कृष्णायीव आमेयो रराटे ।
पुरस्तात् सारस्वती मेघधस्तात्
बन्धोराश्विनावघोरामौबाह्वोः ॥
शुक्लयजुर्माध्यन्दिनी ।
- १४१ १२ असियम ... २६ अः १४ मन्त्रः ।
असियमोऽस्यादित्योऽर्वावसि त्रिनो गुह्ये हगव्रतेन ।
असिसोमेन सभया विष्टक्तं आङ्गस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥
- ११४ १७ असौ यस्ताम्रः ... १६ अः ६ मन्त्रः ।
असौ यस्ताम्रो अरुण उत वभ्रुः सुमङ्गलः ।
ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिता सहस्रप्रो
वैषां हेड ईमहे ॥
- १०३ ६ असंख्याता ... १६ अः ५४ मन्त्रः ।
असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥
- १०३ ५ अस्मिन् महति* ... १६ अः ५५ मन्त्रः ।
अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरीक्षे भवा अधि ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥
- ३४ ३ अहानि शंभवन्तु* ३६ अः ११ मन्त्रः ।

आ ।

श्रुः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	मूलवैदस्थानानि ।
			यजुर्माध्यन्दिनी ।
११४	१६	आकृष्णेन ...	३३ अः ४३ मन्त्रः ।
		आकृष्णेण रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतममूर्त्यञ्च ।	
		हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥	
३४	२	आपोहिष्ठा मयोभुवः*	३६ अः १४ मन्त्रः ।
१०६	१		
११४	२		
१७०	१२	आब्रह्मन् ब्राह्मणो* ...	२२ अः २२ मन्त्रः ।
१६७	४		

इ ।

१०४	१५	इन्द्रघोषस्त्वा	५ अः ११ मन्त्रः ।
		इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातुप्रचेतास्त्वांरुहै	
		पश्चात् पातु मनोजवास्त्वापिटुभिर्दक्षिणतः पातु विश्वकर्मा	
		त्वादित्यैरुत्तरतः पात्विदमहन्तप्तम्वा ष्वहिर्धा यज्ञान्निष्टजामिं ॥	
३३	१८	इन्द्रो विश्वस्य राजति*	३६ अः ८ मन्त्रः ।
१६०	२०		
१६२	१३	इमं मे वरुण ...	२१ अः १ मन्त्रः ।
१६५	२२		
१७५	६		
		इमम्मे वरुणश्रुधीहवमद्याचमृडय	
		त्वामवस्युराचके ।	
१०५	१६	इहैर्दधिसथोदतः* ...	
१७०	३		
१०५	११	इहैवायमितरः* ...	३५ अः १६ मन्त्रः ।
१६६	२०		
१६६	१२		

ई ।

	पङ्क्त्या ।	मन्त्राः ।	मूलावेदस्थानानि ।
			तैत्तिरीय सं १ प्र १ मन्त्रः ।
१८८	२०	इषेत्वा
			ऋग्वेद सं ५ अष्ट ।
१८९	२०	ईरावती	... ईई अः ६९ सूक्त ।
		ईरावती धेनुमती हि भूतं सूर्यवसिनी मनुषे दंभस्या ।	
		व्यस्तभारोदसी विष्णवेते दाधर्यपृथिवीमयूखैः ॥	
			यजुः सं माध्यन्दिनीशाखा ।
१४२	१२	ईशावास्यं	... ४० अः १ मन्त्रः ।
		ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।	
		तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम् ॥	

उ ।

१११	१७ } ५	उदुत्तमं वरुणपाशं* ...	१२ अः १२ मन्त्रः ।
१७५			
२०२			
		उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ...	३४ अः ५६ मन्त्रः ।
		उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्वेमहे !	
		उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रप्राश्रुर्भवासचा ॥	
१०९	५	उपसृजन् धरुणं मात्रे	८ अः ५१ मन्त्रः ।
		उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्ध्रयन् ।	
		रायष्योषमस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥	
१४१	३२ } ३	उरं हि राजा वरुणः*	ऋग्वेद सं १ अष्टक ।
१६२			
१७५			
		२ अः २४ सूक्त ।	

ज ।

शः ।	पङ्क्त्यां ।	यन्त्राः ।	मूलवेदस्यानाति ।
			ऋग्वेद सं
१४६	२	ऊर्द्ध उषुणः ...	३ अष्टक ५ अध्यायः ।
१४३	००		४ मण्डल ६ सूक्तम् ।

ऊर्द्ध उषुणो अध्वरस्य होतरस्ये तिष्ठदेवतातायजीयान् ।
त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्मप्रवेधसञ्चित्तिरसि मणीषां ॥

झ ।

३२	६	ऋचं वाचं प्रपद्ये* ...	यजुः माध्यन्दिनीशाखा ।
३३	१८		३६ अः १ मन्त्रः ।
११३	५	ऋतञ्च सत्यञ्च* ...	१७ अः ८२ मन्त्रः ।

ण ।

१६८	१६	एष वः कुरवो राजा*
१६५	२१	

क ।

			माध्यन्दिनीशाखा ।
३३	१६	कया त्वं न ऊत्याभिः*	३६ अः ७ मन्त्रः ।
३३	१०	कयानञ्चित्र* ...	३६ अः ४ मन्त्रः ।
३५	३		
३२	६	कत्वा सत्यो मदानां*	३६ अः ५ मन्त्रः ।
३३	१२		
३५	५		
१०३	१	काण्डात् ...	१२ अः २० मन्त्रः ।

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि ।

एवानो वूर्ध्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥

४३ ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	बृहद्वेदस्थानानि ।
			माध्यन्दिनीशाखा ।
१५	८	कोऽदात्*	... ७ अः ४८ मन्त्रः ।
१०३	११	कोऽसौति	... २० अः ४ मन्त्रः ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्मैत्वा कायत्वा ।

सुसोकमङ्गलसत्यराजन् ।

१६६	१७	क्रथादमन्त्रि*	... ३५ अः १६ मन्त्रः ।
-----	----	----------------	------------------------

ग ।

१०३	११	गन्धदारां	...	श्रीसूक्तम् ।
११४	११			

च ।

१०३	१४	चत्वारि ष्टङ्केति	...	१७ अः ६१ मन्त्रः ।
११४	१६			

चत्वारि ष्टङ्का त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सोऽस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश ।

१०२	१६	चन्द्रमा मनसो जातः ...	ऋग्वेद ८ अष्टक ।
		(पुरुषसूक्ते उक्तः)	४ अः १६ वर्गः ।

त ।

सुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

तद्विप्रासो	...	३४ अः ४४ मन्त्रः ।
-------------	-----	--------------------

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते ।

विष्योर्यत् परमं पदम् ।

११८	१५	तत्वायामि*	...	१८ अः ३६ मन्त्रः ।
१६२	१३			
१७५	११			

शः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	बृहवेदस्थानानि ।
			शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा
३४	१६	तस्मा अरङ्गमामः* ...	१६ अः १६ मन्त्रः ।
१०३	६	तमीशानं ...	२५ अः १८ मन्त्रः ।
		तमीशानं जगतस्तस्युषस्पतिं ।	
१४१	४	त्रातारमिन्द्रं ...	२० अः ५० मन्त्रः ।
		त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं	
		हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ।	
		हवयामि शुक्रं पुरुहूतमिन्द्रं	
		स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥	
१०३	६	त्र्यम्बकं ...	३ अः ६० मन्त्रः ।
		त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।	
		उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥	
१११	५ } ३ } १३ } २१ } २ } ६ }	त्वन्नो अग्ने* ...	२१ अः ३ मन्त्रः ।
१४६			
१६२			
१६५			
१७५			
२०१			
१०२	१२	त्वां गन्धर्वा ...	१२ अः ६८ मन्त्रः ।
		त्वां गन्धर्वा अखनस्वामिन्द्रस्वां बृहस्पतिः ।	
		त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यद्वादमुच्यत ॥	

द ।

१८१	१४ } ६ }	दिवन्ते धूमः* ...	६ अः २१ मन्त्रः ।
२०५			
११५	१८	दिवमयेणास्पृक्ष* ...	६ अः २ मन्त्रः ।

श्रुः ।	पङ्क्त्याः ।	मन्त्राः ।	बृहत्संहितायाः ।
			शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।
१०८	११	देव सवितः*	... ६ अः १ मन्त्रः ।
१७२	१७		
२००	१		
११५	१४	देवस्य त्वा*	... ३८ अः १ मन्त्रः ।
१६६	१५		
१७०	१८		
३४	१८	द्यौः शान्तिः*	... ३६ अः ३७ मन्त्रः ।
१०१	२०	द्रुपदादिव*	... १६ अः २० मन्त्रः ।
११३	२		
१७७	६		

ध ।

१०२	१६	धूरसि	... १ अः ८ मन्त्रः ।
११४	१२		

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वन्तं द्योऽस्मान् धूर्वति ।
यं धूर्वतां वयं धूर्वामः ॥

न ।

१०३	१०	नमस्त आयुधायाना ...	१६ अः १७ मन्त्रः ।
		नमस्त आयुधायाना तताय घृष्णावे ।	
		उभाभ्यामतते नमो वाङ्मभ्यान्तव धन्वने ॥	
११४	१८	नमो घृष्णावे ...	१६ अः ३६ मन्त्रः ।
		नमो घृष्णावे च प्रमृष्टाय च नमो निषङ्गिने चैषुधिमते च ।	
		नमो स्तीक्ष्णीषते चायुधिने च नमः स्वायुधायै सुधन्वने च ॥	
१०३	८	नमो वः किकिरेभ्यः	१६ अः ४६ मन्त्रः ।
		नमो वः किकिरेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचि- व्यत्केभ्यो नमो विक्षिण्यत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥	

४: । पङ्क्त्यां । मन्त्राः । मूलवेदस्यामानि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

११४ २० नमोऽस्तु नीलग्रीवाय १६ अः ८ मन्त्रः ।
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
अथो येऽस्य सत्वा नोऽन्तेभ्यो करन्नमः ॥

१४३ ४ नमोऽस्तु सर्पेभ्यः ... १३ अः ६ मः ।
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
येऽन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१०३ ८ नीलग्रीवा ... १६ अः ५६ मः ।
नीलग्रीवाः श्रान्तिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥

.प ।

११५ १३ पिटसदनमसि* ... ५ अः २६ मन्त्रांशः ।
१८१ ६ } पुनस्वादित्या रुद्राः* ... १२ अः ४४ मः ।
२०४ १६ }
१८६ ६ पुरुषसूक्तमन्त्राः ... ३१ अः १ मन्त्रात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्व्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्ग्राह्णम् ॥ १
पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं ।
उतामृतत्वस्येष्टानो यदग्नेनातिरोहति ॥ २
एतावानस्य महिमातो ज्यथांश्च पुरुषः ।
पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं द्विवि ॥ ३
त्रिपादूर्ध्वं उदेत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।
ततो विष्वङ्चक्रामत् शासनाग्ने अभि ॥ ४
ततो विस्मडजायत विराजोऽधिपुरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पञ्चाङ्गमिमथोपुरः ॥ ५

४ । पङ्क्त्यां ।

मन्त्राः ।

सूक्तवेदस्यानाभि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वङ्गतः सम्भृतं पृषदाव्यं ।
 पशून्स्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६
 तस्माद्यज्ञात् सर्व्वङ्गतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 कृन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७
 तस्मादश्वा अजायन्त ये केषोभयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्माद्याता अजावयः ॥ ८
 तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
 तेन देवा अयजन्त साध्याश्च ऋषयश्च ये ॥
 यत्पुरुषं अदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमुरूपादा उच्येते ॥ १०
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूँ राजन्यः कृतः ।
 उरु तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रोऽजायत ॥ ११
 चन्द्रमा भनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
 श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२
 नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णा द्यौः समवर्त्तत ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकानकल्पयन् ॥ १३
 यत्पुरुषेण हविषा देवायज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मश्चरद्धविः ॥ १४
 सप्तास्यासन् परिधग्स्त्रिःसप्त दमिधः कृताः ।
 देवा यद्वाञ्छं तन्वाणा अवभ्रन् पुरुषं पशुम् ॥ १५
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्मार्ण्यि प्रथमान्यासन् ॥
 तेहनाकं महिःमानसचयन्त यत्र पूर्वे सन्ति देवाः ॥ १६

१८०
२०४२२ }
१३ }

पूर्णा दर्वि परायत*

३ अः ४६ मः ।

श्रुः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	बृहस्पतेः ।
			ऋग्वेदसं ४ अष्टक ।
११०	१४	पूर्वागां अन्वेतु नः* ...	८ अः १२ वर्ग ।
			यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।
१०९	३	पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ*	१ अः १२ मः ।
१०३	१०	प्रमुञ्च धन्वन ...	१६ अः ६ मः ।
		प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरात्क्रागोर्ज्यां ।	
		या ख ते हस्त इषवः परातर भगवोऽप ॥	

ब ।

१०२	१८	बृहस्पते ...	१७ अः ३६ मः ।
११४	१४		
		बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा मित्रा अपबाधभानः ।	
		प्रभङ्गत्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां ॥	

११६	१	ब्रह्मवृंह*	... { ५ अः ३७ मः । ६ अः ३ मः ।
११६	३	ब्रह्मवगित्वा*	... ६ अः ३ मः ।

भ ।

१०९	१७	भद्रं कर्णेभिः ...	२५ अः २१ मः ।
११४	२०		
		भद्रं कर्णेभिः प्रष्टुयाम देवा भद्रमृश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।	
		स्थिरैरङ्गैस्त्वष्टुवांसस्तनूभिर्द्युशेमहि देवहितं यदायुः ॥	

११३	८	भूर्भुवः स्वः*	... { २१ अः १५ मः । ३६ अः ३ मः ।
११३	८		

म ।

			ऋग्वेदसं १ अष्टक ।
११४	२१	मनोनय ...	५ अः १६ वर्ग ।
		मनो न योऽध्वनः सद्यत्येकः सत्रासूरो वस्व ईशे ।	
		राजानो मित्रावरुणा सुपानो गौषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥	

शः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	सूक्तवेदस्थानानि ।
१०३	७	मानसूक्ते*	यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा । १६ अः १६ मः ।
११३	१७		
१६८	२२		
१८५	५		
११८	६	मास्तुऽसि*	१८ अः ४५ मः ।

य ।

			यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।
१२१	१०	यज्ञेन यज्ञं (पुरुषसूक्तं*)	३१ अः १६ मः ।
१८१	२०		
१४०	३	यज्जाग्रतः	३३ अः १ मः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदुसुप्तस्य दुरङ्गमं ।

ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

११६	८	यदाबध्नन्*	३४ अः ५२ मः ।
११६	१३	यद्देवा देवहेलनं*	२० अः १४ मः ।
१६८	१६		
१८५	२		
३३	६	यन्मे क्खिद्रं	३६ अः २ मः ।

यन्मे क्खिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिट्षां

बृहस्पतिर्मे तद्दधातु शन्नो भवतु सुवनस्य यस्पतिः ॥

११५	८	यवोऽसि यवया*	५ अः २६ मन्त्रांशः ।
१०३	१२	य एतावन्तश्च	१६ अः ६३ मः ।

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

तेषां सहस्रयोजनं धन्वानि तन्मसि ॥

११५	२०	या ते धामान्युष्मसि*	१६ अः ३ मः ।
१०३	५	या ते रुद्रेति	१६ अः ४६ मः ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवाविश्वाहा भेषजी ।

शिवास्तस्य भेषजी तया नो मृडजीवसे ॥

शुः । पङ्क्त्याः । मन्त्राः । ऋग्वेदशाखाः ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

११८	१३	या वो देवाः*	...	१३ अः २३ मः ।
११८	११	या स्ते अग्ने*	...	१३ अः २२ मः ।
११४	५	या अयोधधीः*	...	१२ अः ६२ मः ।
				ऋग्वेद ७ मण्डले ।
१४४	११	यासां राजा	...	४६ सूक्तम् ३ मन्त्रः ।
१६२	५			
१०२	१३	युवा सुवासा	...	ऋग्वेद ३ अष्टः ।
११४	११			

युवा सुवासा परिवीत आगात् स उश्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवयः उन्नमन्ति स्वाधो मनसा देवयन्तः ॥

यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखा ।

१०२	१६	युञ्जन्ति	...	३३ अः ५ मः ।
११४	१५			

युञ्जन्ति ब्रह्ममखयश्चरन्तं परितस्तुषः ।

रोच्यन्ते रोचना दिवि ॥

१०२	१	यूपत्रस्त्रेति*	...	२५ अः २६ मः ।
१७६	२२			

१११	७	ये ते श्वतं*	...
१४४	१४		
१६२	१३		
१६५	२२		
१७५	१३		
२०१	२३		

११४	८	ये तीर्थानि	...	१६ अः ६१ मः ।
-----	---	-------------	-----	---------------

ये तीर्थानि प्रचरन्ति रुकाहस्ता निषङ्गिनः ।

तेषां सहस्रयोजने वधन्वानि तन्मसि ॥

१४३	१८	योगे योगे	...	१२ अः १४ मः ।
-----	----	-----------	-----	---------------

योगे योगे तन्नस्तरं वाजे वाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ।

शः । पङ्क्त्या । मन्त्राः । सूक्तवेदस्थानानि ।
यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखाः ।

३४ १४ }
१४३ १८ } यो वः शिवतमोरसः* ३६ अः १४ मः ।
१४४ १२ }

र ।

१०१ १२ } रक्षोहनं ... ५ अः २३ मः ।
१०४ १५ }

रक्षोहनं वल्गहनं वैष्णवीमिदमहन्तं वल्गमु-
त्किरामि यस्मेनिच्छो यममात्यो निचखानेदमहन्तं
वल्गमुत्किरामि यस्मे समानो यमसमानो निचखानेद
महन्तं वल्गमुत्किरामि यस्मे सबन्धुयमसबन्धुर्निचखानेद ॥
महन्तं वल्गमुत्किरामि यस्मे सजातो
यमसजातो निचखानोन्कृत्याङ्किरामि ॥

ल ।

यजुः माध्यन्दिनीशाखाः ।

१०१ १६ लाङ्गूलं परीरवत् ... १२ अः ७१ मः ।
लाङ्गूलं परीरवत्सुशेवंसोमं पितृसु तदह्वपतिगाम-
विम्वर्कथंश्चपीवरीं प्रस्थापद्गधवाहनं ॥

व ।

१६२ ४ }
१७१ १५ } वरुणस्योत्तमभनमसि* ४ अः ३६ मः ।
१७५ २१ }
१०३ ११ } वातो वा ... ६ अः ७ मः ।
११४ १४ }

वातो वां मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्ने अश्वमयुञ्जन्तेऽस्मिन्नवमादधुः ॥

प्रः । पङ्क्त्यां । मन्त्राः । सूक्तवेदस्थानानि ।

साम सं ६ प्र १० श्रुक्त २ मः ।

१४२ ४ वात आवातु भेषजं
१०१ १६ विष्णोरराटमसि ... ५ अः २१ मः ।

विष्णोरराटमसि विष्णोः अप्त्वेस्थो विष्णोः
स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णावे त्वा ॥

११६ ५ विष्णोः कर्माणि ... ६ अः ४ मः ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पसे ।

इन्द्रस्य युज्य सखा ॥

१४० ७ } सामवेद सं २ प्र ।
११३ २० } वृषाह्यसि* १ अ ३ सूः ३ ।

श ।

३४ ४ शन्न इन्द्रामी* ... ३६ अः १० मः ।

३३ २० } शन्नो मित्रः* ... ३६ अः ६ मः ।
३४ २० }

११४ २ } शन्नो देवीरभीष्टये* ३६ अः १२ मः ।
१८८ २० }

३४ १ शन्नो वातः पवतां* ... ३६ अः १० मः ।

११५ १२ शुन्धन्तां लोकाः* ... ६ अः १ मः ।

१०२ १३ } श्रीश्च ते ... ३१ अः २२ मः ।
११४ ११ }

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्यावहोरात्रे पार्श्वे

नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।

इषामिषायामुम्म इषाय सर्वलोकम्म इषाय ॥

स ।

श्रुः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	बृहवेदस्थानानि ।
			यजुः-माध्यन्दिनी ।
१६२	५	सत्वमोऽग्ने* ...	२१ अः ४ मः ।
१७५	७		
२०१	१४		
१६६	६	सदसस्पतिम्* ...	३२ अः १३ मः ।
१६५	१२		
१०२	१३	समिद्धोऽञ्जन् ...	२६ अः १ मः ।
११४	१३		
समिद्धोऽञ्जन्कदरम्मतीनाङ्कृतमग्ने मधुमत्पिण्वमानः ।			
वाजीवहन् वाजिनञ्जातवेदो देवातां ब्रह्मिप्रियमासधस्यं ॥			
ऋग्वेदसं ५ अष्टक ।			
१६१	२२	समुद्रज्येष्ठा ...	४ अः १६ वर्गः ।
समुद्रज्येष्ठा मलिलस्य मध्यात् पुनानाचंत्थनिविश्रमानाः ।			
इन्द्रो यावज्जीवषवोररादता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥			
माध्यन्दिनी ।			
११८	७	समुद्रोऽसि नभस्वान्*	१८ अः ४५ मः ।
१८१	३	सप्तते अग्ने* ...	
१८१	६	समुद्रं गच्छ स्वाहा* ...	६ अः २१ मः ।
१०७	१७	सवितुस्त्वाप्रसव* ...	१ अः ३१ मः ।
१७२	४		
१०७	१८	सवितुर्वः* ...	१ अः ३१ मः ।
१७२	८		
१०२	१७	सिन्धोरिव प्राध्वने ..	१७ अः ६५ मः ।
११४	१५		

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनाग्रो वातप्रमोयः पतयन्ति युंक्ताः ।

घृतस्य धारा अरुषो गवाजीकाष्ठा भिन्दन्नुर्भिभिः पिण्वमानः ॥

४: । पञ्चमः । मन्त्राः । बृहत्वेदस्थानानि ।
माध्यन्दिनी ।

१०३ २ } सूत्रामांशं ... २१ अः ५६ मः ।
१०६ २ }

सूत्रामांशं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिं ।
दैवीं नागं सरित्त्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्रस्तये ॥

१६१ ४ } ऋग्वेद सं २ अष्टः ।
१७८ १२ } सूयवसाङ्गवती* ... ३ अः ३५ वर्गः ।
१४२ ६ सोमं राजानं ... ६ अः २६ मः ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्पतिं स्वाहा ॥

३५. ६ स्वस्तिन इन्द्रः* साम सं ६ प्र.-
३४ १० } ३ अ ६ मः ।
१४० १० }
१४० १२ } स्थोना पृथिवी न* ... { ३५ अः २१ मः ।
१४० १३ } { ३६ अः १३ मः ।
१४० १५ }
११८ २० स्वर्णधर्मः स्वाहाः* ... १८ अः ५ मः ।
१०३ ६ } हिरण्यगर्भः ... १३ अः ४ मः ।
१४२ १६ }

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देव्य हविषा विधेम ॥

१६१ ६ } ऋक् सं १ म १६४ सू २७ मः ।
१७८ १६ } हिंक्षन्वती* ...

दानक्रियाकौमुदी ।

१*पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलासादपि
स्वाद्यं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
शीतं शीतमथूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमध्यादपि
श्रीगोविन्दपदारविन्दमुरलीमाहात्म्यमाराधुमः ॥
श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वनखेन्दुरुचिसन्ततिः ।

अन्तश्चिन्ताभिरुद्भ्रान्तचित्तध्वान्तं धुनोतु नः ॥
*येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डविस्त्रायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरालायितम् ।
वेदान्तस्मृतिसन्ततित्रिपथगोन्मेषे हिमाद्रौयितं
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दृग्विधः ॥

*तत्तनुजन्मा विदुषामसुरागमधूलिकाभिरासिक्तः ।
मुररिपुपदारविन्दश्रद्धामृतमाधुरौरसाभिज्ञः ॥
आलोच्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः सम्यगथो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्धूलीभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति गहनां दानक्रियाकौमुदीम् ॥

दानक्रियाकौमुदी ।

अथ दानविधिः ।

तत्र सम्बर्त्तः—

दानं वै विधिवद्देयमशुभानाञ्च नाशनम् ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे ॥
तत्तद्गुणवते देयं स्वर्गमक्षयमिच्छता ।
ओत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ॥

बृहस्पतिः—

ओत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वासव ।
सन्तुष्टाय विनीताय सर्व्वभूतहिताय च ॥
सर्व्वदानं सुरश्रेष्ठ दत्तं भवति चाक्षयम् ।
अथ दानस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र देवलः—

अर्थानामुदिते पात्रे यथावत् प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
उदिते शास्त्रविहिते^१, यथावत् शास्त्रोक्तप्रकारकम्, प्रतिपादनं
पात्रस्त्रीकारसम्पादकस्यागः, त्यागश्च स्वत्वध्वंसफलकः^२ कर्त्तव्यापारः,
स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वम् । दानप्रकाराश्च वक्ष्यन्ते ।

एतेन शास्त्रोक्तसंप्रदानस्त्रीकारसम्पादकः शास्त्रोक्तप्रकारको
द्रव्यत्यागो दानमिति वैधदानलक्षणमायातम् ।

१ ग पुस्तके, ० विख्याते ।

२ ग पुस्तके, स्वत्वसम्पादकः ।

तेन—

मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न^१ विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचने उद्दिश्येत्यस्य स्त्रीकाराश्रयत्वेन प्रतीतेत्यर्थात्
द्रव्यत्यागे कृते सत्यपि दैवात् पात्रस्त्रीकारसम्पादनेऽसिद्धे दान-
त्वाभावात् फलाभाव इति ध्येयम् ।

न च विद्यादानादावव्याप्तिर्दोष इति वाच्यम् । तत्र दानशब्दस्य
भाक्त्वात्, अन्यथा उत्सर्गादि^२दानवाक्यप्रसङ्गः स्यात् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ।

इति व्यासवचनाद्दक्षिणापि^३ शिष्येभ्यः प्रसज्येत । प्रत्युत्
गुरुसंपदानिकैव दक्षिणेति ।

अभयदानस्य तु^४ भयनिवारणरूपत्वात् सुतरामेव तत्र दान-
शब्दो गौण इति ।

देवोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्य तु देवगतस्त्रीकाराभावेन केवलं तत्र
स्त्रीकारारोपादानलक्षणायोगात् देवोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति
यागलक्षणव्यापनाच्च पूजामात्रेऽपि शचीयागमादयुग^५पदप्रयोगाच्च
यागत्वमेव तेन तत्र दानशब्दप्रयोगो गौण एवेति ध्येयम् ।

दानसामान्यलक्षणन्तु-उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्यागो दानमिति ।

एतेन भृत्यमित्रादीनां वस्त्रादिदानेऽपि दानत्वमायातम् ।

१ क, ख, पुस्तकद्वये, न तद्दानस्य ।

२ ग पुस्तके, उत्सर्गवत् ।

३ ग पुस्तके, इत्युदि प्रयोगाच्च ।

अत्र च सत्र्यासिनां वस्त्रादित्यागमात्रस्य यदृच्छया कस्यापि
तस्य स्त्रीकारे तद्भाववर्त्तनायावश्यमुद्देश्यगतत्वेन विशेषणीयत्वम् ।

पात्रमाह शास्त्रबल्क्यः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥

वृत्तं सदाचारः ।

तथा—

गोभृतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन न च ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्यन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तिः ॥

विष्णुः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

श्रद्धावर्जमपात्राय न किञ्चित्फलमाप्नुयात् ॥

प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः^४ ।

महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥

रामायणे—

अवज्ञाय तु यद्वत्तं तदातुर्दीषमाप्नुयात् ।

१ ग पुस्तके, संयमिनां ।

२ ग पुस्तके, संत्वस्य ।

३ ग पुस्तके, श्रद्धोपेतन्तु ।

४ क, ख, पुस्तकद्वये, ०समन्विताम् ।

अग्निपुराणे—

वेदाध्याये शतगुणमनन्तं ब्रह्मबोधके ।
पुरोहिते याजकादौ दानमचयमुच्यते ॥ १
अथ द्रव्यदेवतानिरूपणम् ।

कपिलपञ्चरात्रे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
तथा चैकग्रफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
महिषस्तु तथा याम्य उंद्रो वै नैर्ऋतो भवेत् ।
रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा. काग आग्नेय उच्यते ॥
मेषन्तु वारुणं विद्याद्वराहो विष्णुदेवतः †
आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदेवताः^१ ॥
जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुः ।
कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि [^१विनिर्दिशेत् ॥
समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि] द्विजोत्तम ।
आग्नेयं कमकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥
मणीनां देवतं ब्रह्मा लोहानां वसवोऽथवा ।
प्राजापत्यानि शस्यानि पकास्रमपि च द्विज ॥
गेथानि चैवं गन्धानि गान्धर्वाणि सृतांनि वै ।

१ ग पुस्तके, यमदेवताः । २ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

बार्हस्पत्यानि वासांसि सौम्यान्यथ रंसानि च ॥
 पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ।
 ब्राह्मी, विद्या समुद्दिष्टा विद्योपकरणानि च ॥
 सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकानि च पण्डितैः ।
 सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्मा च दैवतम् ॥
 ताम्बूले वत्सराजस्तु देवता परिकीर्त्तिता ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां श्राकानां हरितैः सह ॥
 फलाणामथ सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 मांसञ्च पिष्टकं मत्स्यं प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
 कृत्रं कृष्णाजिनं शय्या रथमासनमेव^१ च ।
 उपानहौ तथा धानमौत्तानाङ्गिरसं स्मृतम् ॥
 वटे रुद्रः समाख्यातो अश्वत्ये च जनार्दनः ।
 वनस्पतिरथारामे मन्दिरे धनदस्तथा ॥
 आलिसंक्रमसेतूनां पूषा तेषान्तु देवता ।
 रङ्गेऽश्विनीकुमारौ च वायुश्च सीसके मतः ॥
 रौप्येऽपि पितरो देवा^२ गृहन्तु सर्वदैवतम् ।
^३मखा मधुनि विज्ञेया वृते मृत्युञ्जयो मतः ॥
 क्षीरे तारागणाः सर्वे ऋषयो दधि कीर्त्तिताः ।
 शर्करे सवृणे गौरी कामदेवो गुडे मतः ॥

१ ग पुस्तके, आसवमेव च ।

२ क, ख, पुस्तकदये, ज्ञेयाः ।

३ ख, ग पुस्तकदये, यक्षा ।

दानक्रियाकौमुदी ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम् ॥^१
अथ प्रतिग्रहविधिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासंदास्यौ तु सत्तमाः ॥
करं शिरसि विन्यस्य धर्म्या ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्यैव गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥
तथा चैकशफानाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनन्तथा ॥
आरण्याः पशवः सर्वे याह्याः पुच्छे विचक्षणैः ।
प्रतिग्रहमथोद्गस्य आरुह्य च समाचरेत् ॥
बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।
धान्यादिकञ्च राशिस्थं कृत्वा चाग्ने प्रदापयेत् ॥
वस्त्रं दशान्त आदद्यात् परिधाय तथा पुनः ।
आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥
ईषायाञ्च रथं गृह्य कृत्रं दण्डे च धारयेत् ।
१[द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो दिंजः ॥]
आयुधानि समादाय तथा स्पृश्य विभूषणम् ।

१वर्मा ध्वजं तथा स्पृष्टा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥

अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।

द्रव्यार्थन्यान्यथादाय स्पृष्टा वा स्वस्ति वै वदेत् ॥

समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या^१ प्रतिग्रहम् ।

विधिं धर्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

दात्रा सह तरत्येव नौवत् दुर्गाण्यसौ द्विजः^२ ॥

अनुक्तप्रतिग्रहे तु तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाग्नेयतीर्थेन गायत्रीन्तु पठेन्नरः ।

करस्य मध्यमाग्नेयमिति हारीतवचनात् करमध्यमाग्नेयतीर्थम् ।

गारुडे—

अथाचितादृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्माणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

याज्ञवल्क्यः—

कुशाः काशाः^४ पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि चितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव हि ॥

मनुः—

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।

उभौ तौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्यये ॥

१ ग पुस्तके, धर्मध्वजम् ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये, कामं स्तुत्या ।

३ ग पुस्तके, नौदुर्गाणि च स द्विजः ।

४ क, ख पुस्तकद्वये, शाकम् ।

यद्यपि दाने सवस्त्रत्वे साक्षाद्वचनं नास्ति तथापि
सुशीला वस्त्रसंयुता,, इति गोदाने याज्ञवल्क्यवचनात्
कन्यादाने—आच्छाद्य चार्चयित्वा चेति मनुवचनाच्च
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वेदा यज्ञास्तपांसि च ।
तस्माद्वासांसि देयानि श्राद्धेषु च विशेषतः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च सवस्त्रत्व-
मनुमीयत^१ इति ।

अग्निपुराणे—

उदङ्मुखाय विप्राय प्रदद्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
एष कन्यादानं विना सर्वस्मिन् दाने मुखनियमः ।
कन्यादाने तु—

प्राङ्मुखायाभिहूपाय वराय शुचिमन्त्रिणी ।
प्रत्यङ्मुखस्तु दाता वै कन्यां दद्यात् सुलंछणाम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनाद्विशेषः ।

एष च कन्योत्सर्गकालमात्र^२ एव नियमः, वरणाद्रौ च दान-
सामान्योक्तविधिरेव ।

यथा हयग्रीर्षे श्रीविवाहप्रकरणे—

पीठमध्ये ततो देवमर्घ्यपाद्याद्विनाऽर्चयेत् ।
गृह्योक्तेन विधानेन गुरुर्वेदान्तगः शुचिः ॥
परिधाप्याहतं रक्तं देव्या वक्त्रन्तु द्वादशैत् ।
पाण्यधः स्थापयेत् पात्रं सौवर्णमथ रौप्यकम्^३ ॥

१ ग पुस्तके, सवस्त्रत्वमर्थतः प्रतीयते । २ ग पुस्तके, राजतम् ।

ताम्रजं मृन्मयं वापि तिलबर्हिःसमन्वितम् ।

देशिकः प्राङ्मुखो भूत्वा अथ पश्चान्मुखः शुचिः ॥

हिरण्यगर्भमात्मानं स्मरन् दद्यात् सुरेश्वरीम् ।

हृषीकेशाय देवाय पाणितोयेन देशिकः ॥

देव्या हस्ते जलं दद्यात् तु देवस्य चक्रिणः ।

इति दातुः प्राङ्मुखतया वरणानन्तरमुत्सर्गकालमात्र एव पश्चान्मुखत्वविधानमतएव वचनाद्विवाहे^१ वरहस्तोपरि कन्याहस्तं दत्त्वा कन्याहस्त एव उत्सृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्त इति, शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिष्ठन्ति प्राङ्मुखाः ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनं तत्प्रतिष्ठन्तीत्युत्तरवाक्यात् हय-
श्रीर्षवचनैकवाक्यतया च वरणकर्म्मणि^२ प्रवरकीर्त्तनाय वरयन्तीत्यत्र दानलक्षणा ।

अथञ्च कन्योत्सर्गसमये मुखनियमो यजुर्वेदिनामेव,

शुचिसन्निधाविति पूर्वोक्तवचनात् ।

यजुर्वेदिनाञ्च अग्निस्थापनानन्तरं कन्योत्सर्गविधानात् ।

सामगानान्तु—

हयश्रीर्षे गौरीविवाहप्रकरणे—

मन्त्रीभूतननुधीमान् देशिको ह्युत्तरामुखः ।

१ क पुस्तके, ततश्च ।

२ ग पुस्तके, वरणाधर्म— ।

हेमाद्रिं चिन्त्य चात्मानं प्राङ्मुखाय प्रसन्नधीः ॥

दद्याच्छिवाय गौरीन्तु कुशतोयतिलैः सह ।

इत्युक्तमुखनियमदे बोद्धव्यः ।

तथाच व्यासः—

सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।

अयमुक्तो विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥

व्यतिक्रम उपक्रमस्य विपरीतत्वं दातुरुदङ्मुखत्वं गृहीतुः
प्राङ्मुखत्वमित्यर्थः ।

तथाच कालिकापुराणे पार्वतीविवाहवर्णने—

उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु शाक्रीं दिशमपश्यत ।

सप्तर्षिकाष्ठां शैलेन्द्रस्त्वपविष्टो विलोकयन् ॥

शाक्रीं पूर्वां सप्तर्षिकाष्ठामुदीचीमित्यर्थः ।

अथ दानविधिः ।

दानन्तु सदक्षिणमेव ।

व्यासः— अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

दक्षिणाभिरुपेतन्तु कर्म सिध्यति मानवे ।

सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ॥

सर्वपदमत्र विहितदक्षिणेतरपरम् ।

अग्निपुराणे—

सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणोच्यते ।

अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ॥

हारौतः—

तस्मादङ्गिरवोऽद्यैतद्दद्यात्^१दालभ्य एव च ।

अवोच्य प्रोक्षणं कृत्वा आलभ्य हस्तेन स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।

तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥

एतच्च देयस्य ब्राह्मणस्य चार्चनानन्तरमुत्सर्गात् पूर्वममुक-
द्रव्यं ददानीति द्विजकरे जलदानविधानं ददस्वेति प्रतिग्रहीतु-
रनुमतिस्तत्सामर्थ्यास्रभ्यते ।

तथा च विष्णुः—

अथ संप्रदाता जलमभ्युपगच्छति^२ ग्रहीतानुमन्यते ददस्वेति ।

अथवाग्निपुराणीकानुमतिर्वाच्या तथाच तत्र—

इदं द्रव्यं ददानीति हस्ते दद्यात्ततो जलम् ।

विष्णुद्रव्यं विष्णुदैवं प्रतिगृह्णामि वै वदेत् ॥

गोतमः—

अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

^३फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्भुद्यान्वितः ॥

तथाच स्मृतिः—

नामगोत्रेऽसमुच्चार्यं प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् ।

१ ग पुस्तके, अवोच्याथ दद्यात् । २ ग पुस्तके, अभ्युपगच्छति ।

३ ग पुस्तके, फलज्ञानभिसन्धाय ।

उदङ्मुखाय विप्राय दत्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥
देवकीर्तनात् देवं कीर्त्तयित्वेत्यर्थः ।

व्यासः—

नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः ।
परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥'

अग्निपुराणे—

अद्य सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।
धर्मार्थसम्पदैश्वर्य्यसौभाग्यारोग्यवृद्धये ॥
तथाचामुकगोत्राय तथाचामुकशर्मणे ।
ब्राह्मणाय इदं द्रव्यं विष्णुरुद्रादिदेवतम् ॥
तुभ्यमहं संप्रददे प्रीयतमश्च हरिः प्रभुः ।
तथा यथा सगोत्राय विप्रायांमुकशर्मणे ।
एतद्दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणां ददे ॥'

एतेनोत्सर्गवाक्ये दक्षिणायाश्च संप्रदानस्य नामगोत्रकीर्त्तनं
ब्राह्मणपदविशेषणञ्चावश्यं देयमुदङ्मुखाय विप्रायेति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

कपिलपञ्चरात्रे—

उत्सर्गे दक्षिणा नास्ति हस्तदत्ते तु दक्षिणा ।
उत्सर्गे उत्सर्गकाले हस्तदत्ते द्रव्ये सुतीत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाग्नेयतीर्थेन गायत्रीञ्च पठेन्नरः ।
कामस्रुतिं पठित्वान्ते कीर्त्तयेद्द्रव्यदेवताम् ॥
द्रव्यं देवताञ्च कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथाग्निपुराणे—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

स्नातः सम्यगुपसृश्य गृहीयात् प्रयतः^१ शुचिः ।

स्वस्तीत्युक्त्वा तु सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् ॥

ततश्च कीर्त्तयेत् सार्द्धं द्रव्येण सह देवताम् ।

द्रव्येण सह वर्त्तमानो गृहीता द्रव्येण सार्द्धं देवतां कीर्त्तये-
दित्यर्थः ।

तदयं प्रयोगः ।

शुचिः शुक्लद्विवासाः पवित्रपाणिराचान्तः शुचिदेशे प्राङ्मुखः
शुद्धासनोपविष्टोऽन्तर्जानुकरद्वय उपवीती संप्रदानञ्च कृतनित्यक्रिय-
माचान्तं दर्भपाणिमुदङ्मुखमासने उपवेश्य देयद्रव्यं तद्देवतां
ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य द्रव्यनाम गृहीत्वा अमुकं द्रव्यं तुभ्यं ददानीति
विप्रहस्ते^२ जलं दत्त्वा, ददस्वेति विप्रेणोक्ते वारिणा देयद्रव्यं प्रोक्ष्य
वामहस्तेन सृशन् दक्षिणपाणिना कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्यामुक्ते मासि अमुकराशिस्थे भास्करेऽमुकपक्षेऽमुक-
तिथावसिन् विशिष्टभारतवर्षाख्यभूप्रदेशे सूर्यग्रहणादौ अमुक-
गोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा, अमुककामोऽमुकगोत्रायामुकदेवशर्माणे
ब्राह्मणाय इदममुकद्रव्यं सवस्त्रमर्चितममुकदेवतं तुभ्यमहं संप्रददे ।
इति द्विजकरमध्ये सकुशं जलं दद्यात् ।

१ ग पुस्तके, प्राङ्मुखः ।

२ क, ख पुस्तकद्वये, जलदानम् ।

ग्रहीता करमध्येनाग्नेयतीर्थेन गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् ।
ब्राह्मणोद्देशपक्षे तु यथासम्भवगोचरान्ने ब्राह्मणायाहं संप्रददे इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया कृतैतदमुकदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे । इति दक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणा । ततो ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां
सृशेत् । ततो गायत्रौ ।

१[कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामः
प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामशता भुञ्जामहे ।

इति कामस्तुतिं यजुर्वेदी पठित्वा इदममुकद्रव्यममुकदैवत-
मिति वदेत् ॥]

१सामगस्तु ।

ॐ क इदं कस्मा अदात् कामोऽदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वां
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । इति पठित्वा अमुकद्रव्यमिदममुकदैवत-
मिति वदेत् ।

इदमत्र विचार्यते ।

मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलषति कर्मणा चोपपादयति, इति
हारीतवचनादमुककामनया मयेदमनुष्ठातव्यमिति संकल्पितस्य

१ क पुस्तके, कोऽदादित्यादिर्वदेदित्यन्तः [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ख पुस्तके, इन्दोगस्तु ।

कर्माणो वाचाभिलाषे कर्त्तव्ये एकयुगनद्धुवाहिन्यायेन फलस्याप्यभि-
लापो दुर्निवारः ।

तथाच गोत्रमः—

अन्तर्गानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्भुयान्वितः ॥

तथाग्निपुराणे—

धर्मार्थसम्पदैश्चर्यसौभाग्यारोग्यवृद्धये ।

इति वचनं पूर्वलिखितमेव । ततश्च यन्निष्ठं फलं तस्यापि
नामगोत्रोक्तेखञ्जार्थादायातः फलस्य सम्बन्धिसापेक्षत्वात् ।

अत्र केचित् महाभारताद्युक्तफलकाम इत्यभिलपन्ति^१ ।

तत्र, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, इष्टस्य तत्तदुक्तफल-
विशेषः तत्रैव कामनेति ।

किञ्च फलांशमभिसन्धयेति, प्रागुक्तगोत्रमवचनात् विधिवाक्य-
श्रुतफलोक्तेखस्यैव न्याय्यत्वमतएवाश्वमेधफलं लभेदित्यादौ वचनो-
पात्तत्वेन तस्यैवेष्टत्वात्तदुक्तेख एवेति ।

अत्र च—

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन मासपक्षतिथीनां सर्वशः सर्वप्रकारेण
कार्तिकादिरूपेण विशेषतः, मासादिरूपेण सामान्यतश्च निमि-

त्तानाञ्च सर्वशो देशकालादिरूपेणोक्तेखनं वचनप्रयोगमकुर्वतः
फलभागित्वाभावप्रतिपादनादवश्यं मासादीनामुक्तेखे कर्त्तव्ये-
केचिन्माघशुक्लपक्षम्यामित्यादि मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतया वाक्य-
माचरन्ति ।

तदशुद्धं ['मासपक्षतिथीनाञ्चेति इन्द्रसमासेन सर्वेषां प्राधान्य-
प्रतिपादनात्,] निमित्तानाञ्च सर्वश इत्यत्र चकारेण सर्वश इत्यस्य
उभयत्रान्वयबलात् मासपक्षतिथीनां सामान्यतो विशेषतस्योभयथा
प्रतिपादनस्यैव विहितत्वाच्च माघे कुर्यात् शुक्लपक्षे कुर्यात्
पञ्चम्यां कुर्यादित्यादि तत्तद्विधिवाक्येषु माघादीनां सर्वेषां
प्राधान्येन श्रवणान्मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतयोपन्यासस्याशास्त्रत्वाच्च ।

गरुडपुराणेऽपि आद्वकल्पे—

ॐ अद्यास्मिन् देशे अमुकराशिगते सवितरि अमुकपक्षे
अमुकस्यां तिथावित्यादिवाक्यरचनादर्शनाच्च ।

पौर्णमास्यमावस्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यामिचारादव्यावर्त्तकतया
पक्षस्य विशेषणत्वानुपपत्त्या पक्षोक्तेखविधिबाधापक्षेऽपि प्राधान्येन
पक्षस्य प्रयोगे पक्षोक्तेखविधिरुपपद्यत एवेति ।

अस्मादेव गरुडपुराणीयवाक्यरचनादर्शनादमुकराशिस्थे भास्कर
इत्यादौ प्रणवश्च प्रयोक्तव्य इत्याद्याप्तमेव, शिष्टाचारोऽप्यतएव
तथा दृश्यते ।

भारतवर्षाख्यभूप्रदेश इत्यस्य तु देशरूपनिमित्तत्वेनोक्तेखः

१ गं पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ गं पुस्तके, पक्षयोः ।

कार्यं एव तेन विना अन्यस्मिन् देशे कर्मभूमित्वाभावेन क्रियायाः
फलजनकत्वाभावात् ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिकृत्य—

इतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।

तिर्य्यक्त्वं नारकत्वञ्च यान्यत्र पुरुषा मुने ॥

न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । इति ।

एवञ्च गयागङ्गादितीर्थानां ग्रहणसंक्रान्त्यादिकालानाम्च तत्रोक्त-
फलस्थानन्यथासिद्धत्वेन निमित्तत्वादुल्लेखो निर्विवाद एव । कुतु-
पापराज्ञादीनान्तु प्राशस्त्यपरत्वात् रात्रिसन्ध्येतरसामान्यकालस्यैव
फलजनकत्वादन्यथासिद्धत्वेन न निमित्तत्वाभावादुल्लेखः । शुचि-
त्वोपवीतित्वादीनान्तु अधिकारसम्पादनद्वारा परम्परानिमित्तत्वा-
ल्लेख एवेति प्रतीमः । इति । अन्यदप्यन्वेषणीयं सुधीभिरिति ।

अनु सर्वत्र वाक्ये कथं न मासादीनामुल्लेखः क्रियत इति, सत्यं
न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्र यत्रैव प्रधानकर्माल्लेखस्तत्र
तत्रैव मासाद्यतिथिनिमित्तानामुल्लेखः कार्यः । अतएव निम-
न्त्रणानुज्ञाप्रार्थनादक्षिणाक्लिद्रावधारणेषु मासादीनामुल्लेखो निर्वि-
वाद एव ।

अर्घ्यादिषु अङ्गेषु प्रधानकर्माल्लेखाभावात् मासादीनामुल्लेखो
नास्तीति अतएवं तर्पणवाक्येऽपि देवतानैवेद्यादिदानवत् मासा-
दीनामभिलापो न कार्य एव ।

एवञ्च न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्रैव फलसम्बन्धस्तत्रैव

संकल्पाभिलापविधानात् पुंसवनादौ गर्भसंस्कारे, नामकरणादौ च बालसंस्कारे, मन्ध्यापञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्माणि च संकल्पाभिलापो नास्ति । अमावास्याश्राद्धादौ तु विशेषविश्रानबलादनुज्ञारूप एवाभिलाप इति ।

ननु अद्यपदप्रयोगे किं प्रमाणं, अत्रोच्यते आगामिकार्त्तिकादिव्यावर्त्तनाय अद्यपदं वाच्यमेव । न चागामिकार्त्तिकादीनामनुपस्थितत्वेन प्रकृतानामेवार्थलभत्वाद्वावर्त्तकत्वमिति वाच्यं, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते” इति न्यायात् 'शाब्देऽन्वयेऽर्थापत्तिस्तभ्यस्यार्थस्यायुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु मुनिवचनादेवाद्यपदप्रयोगः ।

तथाच,— अद्य सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिदानवाक्यविधायकमग्निपुराणवचनं पूर्वलिखितमेव ।

तथाच स्कन्दपुराणे,—

प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ।

तथा शङ्खलिखितौ,—

जन्मशारीरक्षचणोपेतान् ब्राह्मणानामन्वयेत् ।

श्वोऽद्य वा श्राद्धमाचरिष्ये । इति ।

पूर्वलिखितगरुडपुराणीयवाक्यरचनायामपि अद्यपदप्रयोगो दृश्यते ।

अत एव मासपक्षतिथीनाञ्चेति वचने चकारस्य कर्माधिकरणहोराचवाचकाद्यपदसूचकत्वं बोद्धव्यम् ।

अत्र तीरभक्तीयाः—

अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यपदानुशासनादहःपदस्य दिवामात्रशक्तत्वे-
नाहोरात्रावाचकत्वात् रात्रौ कर्मानुष्ठानेऽद्यपदानन्वयादस्यां रात्रा-
वित्यभिज्ञाप एव साधीयानिति वदन्ति ।

तदशुद्धं यद्यर्थस्मिन्नहनीत्यर्थेऽद्यपदानुशासनं तथापि सर्वत्रैवा-
होरात्रवाचकतया दृष्टत्वादहोरात्र एवाद्यपदस्य शक्तिः । यथा सद्यः-
पदस्य समानेऽहनीत्यर्थेऽनुशासने सत्यपि तत्कालवाचकत्वमेव ।

तथाचामरः—

सद्यः सपदि तत्क्षणे इति ।

यदाहुः काष्ठप्रकाशटीकायां चण्डीदासपण्डिताः—

अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पत्ति-
लभ्यस्यैव मुख्यार्थत्वे गौः श्वेते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् गमेर्डा इति
गमध्रातो र्दाप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तथाचाग्निपुराणे—

अद्य सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इति दानवाक्यविधायकवचने रात्रौ सोमग्रहणेऽद्यपदप्रयोगः^१ ।

तथा,— अद्य खित्वा श्वो गूमिष्यङ्गिरस्यै

ग्रीडाऽसृग्भिर्मीलिताचैर्जितेव ।

इत्यादौ च वर्त्तमानाहोरात्र एवाद्यपदप्रयोगो दृश्यते ॥

तथा कलापदुर्गवृत्तौ—

अमुचावात्ममिति सकलां रात्रिं जागरितो रात्रेरप्रभातत्वा^१-
दद्यतनकालं मन्यत इत्युक्तम् ।

अथवा अद्यपदस्यास्मिन्नहनीत्यर्थे यदनुशासनं तत्राहःपदं
निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरं अद्य सोमार्कग्रहणे इत्याद्यनेकमुनि-
वचनात्, अहःपदस्य निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरत्वे अनेकशो
दृष्टत्वाच्च ।

मनुः— शुधेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

हारीतः—

अहोरात्रेण चैकेन सावने दिवसः स्मृतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीमां चितये यदा ।

तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

विष्णुरहस्ये,—

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।'

धर्म्योपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

अतएव निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वात् दुर्गवृत्तौ अहर्भयतो-
ऽर्द्धरात्रं लोकतः सिद्धमित्यनेन उभयतोऽर्द्धरात्रसहितदिवसे अहः-
पदव्यवहारो लोकसिद्धो दर्शित इति रात्रावंप्यद्यपदस्यैव प्रयोगो
मास्यां रात्राविति प्रमाणाभावादित्यलं वञ्चना' ॥

अत्राधुनिकाः—

यत्रैव मासपक्षतिथीनां निमित्तत्वं तत्रैव तेषामुल्लेखो नान्यत्र यथा अशौचपगमविहितग्रह्यादानादौ तन्मात्रस्यैव निमित्तत्वात् मासपक्षतिथीनां पुनरविहितत्वेन ज्ञायमानतया कार्यजनकत्वाभावेन निमित्तत्वाभावादनुल्लेख एव किन्तु अथाशौचपगमे इत्येव प्रयोक्तव्यमित्याहुः ।

तत्र, निमित्तानामित्यनेनैव प्राप्तौ मासपक्षतिथीनां पृथगुपादानतया [कार्यजनकत्वाभावेन^१] वैफल्यादनिमित्तानामपि तेषामुल्लेखः कार्यः ।

न च निमित्ततया प्राप्तानामेव कार्तिकादिविशेषाणां तेषां विशेषणतया सामान्यमासादिशब्दानामुल्लेखार्थं पुनर्विधानसाफल्यमिति वाच्यम् ।

मासादिशब्दानां विशेषणमात्रतयैव पुनर्विधाने प्रमाणाभावात्^२ उभयत्र प्राधान्यसूचककारदयोपादानबलेन सर्वत्र इत्यस्य उभयत्रैवान्वयात् सामान्यतो विशेषतस्योभयत्र मासादीनामुल्लेखे विहिते सति विधानवैफल्यस्य तादवस्थ्याच्च । मासादीनां शब्दवाचकत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । निमित्तौभूतकार्तिकादिविशेषमासादीनां मासादिशब्दानाञ्च युगपदुल्लेखे प्रमाणाग्रहात् कार्तिकादिविशेषमासादीनामनिमित्तत्वेनोल्लेखाभावे सामान्यतो मासादि-

१ क पुस्तके, चिह्नितांशोऽधिकः पाठः ।

२ ग, मानाभावात् ।

शब्दानामुल्लेखस्य दुर्निवारत्वाच्च । निमित्तत्वबोधकानां विधीना-
मनुरोधे कचिदेकस्य कचिद्भूयोः कचिचयाणां कचिन्नैवोल्लेख इति
विधानवैषम्यस्य उपहसनौयत्वेन प्राचीनाचारविरुद्धत्वेन हेयत्वाच्च ।

प्रात्यहिकसूर्यार्घ्यादिदाने नित्यश्राद्धादावनुशारूपसङ्कल्पवाक्ये
माघप्रातःस्नानादौ च मासपक्षतिथीनामुल्लेखे शिष्टाचारदर्शनाच्च
पूर्वलिखितगरुडपुराणीयश्राद्धवाक्यरचनादर्शनाच्च पौर्णमास्यमाव-
स्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाथ्यभिचारात् सर्वत्रैव विधौ तत्र पक्षविशेषस्य
विधानाभावेन निमित्तत्वाभावात् पौर्णमास्यमावस्ययोः पक्षोल्लेख-
प्रसङ्गाभावाच्च । मासपक्षतिथीनाञ्चेतिवचनबलादेव पक्षोल्लेखस्तचेति
समाधानस्य भवद्विरपि चिन्तितत्वाच्च ।

न च मासादीनामुपस्थितानां विधिवत्त्वादुल्लेखे सत्यपि निमि-
त्तत्वेनापि पुनरुल्लेखप्रसङ्गः कुत्रचित् स्यादितिवाच्यम् ।

एकेनैवोल्लेखेनोभयसमावेशात् ।

न हि घटायोन्मीलितश्चक्रुः पटं नैव प्रकाशयेत् । इति ।

एवञ्च चान्द्रः सौरौ वा मासविशेषो यत्र निमित्तं तत्र
तस्यैवोल्लेखः यत्र मासविशेषस्य निमित्तता नास्ति तत्रं सौरेणैव
भवेदाक्यमिति स्मृतेः प्रागुक्तगरुडपुराणवचने पार्वणश्राद्धे मासविशे-
षस्य निमित्तत्वाभावे सौरमासस्योल्लेखदर्शनाच्च सौरमासस्यैवोल्लेखः
कार्यः ।

अतो मासादीनामुल्लेखोऽग्नौचान्तद्वितीयदिनेऽपि कार्य एवेति ।

यत्पुनरन्यदुक्तमाधुनिकैः—

अशौचव्यपगमे सुखात् । इति ।

अत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युतो द्विजान् ।

इति विष्णुसूत्रमत्स्यपुराणवचनाभ्यां अशौचव्यपगमस्यैव निमित्तत्वप्रतिपादनात् सद्यः शौचे तद्दिने शय्यादिदानसहितैकोद्दिष्ट-
श्राद्धेऽन्यथानुपपत्त्या चाशौचव्यपगमे इत्येव सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् ।
अशौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोगस्तु हेय एव इति ।

तदपि हेयमेव ।

अशौचान्ताद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणात् ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदान्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेऽशौचान्ताद्वितीयदिनस्यापि निमित्ततया
प्रतिपादनात् । सद्यःशौचे तु सद्यःशौचपदस्याशौचाभावार्थत्वाद्-
शौचव्यपगमस्य भवन्मतेऽपि निमित्तत्वाभावादन्यथाभिलाषे उभयस्यैव
तुल्यसमाधानात् ।

तथा च-अथ बालदेशान्तरितप्रव्रजितानां सद्यः शौचमिति
गोतमेन प्रव्रजितानामशौचाभावस्थले सद्यः शौचमुक्तम् ।

तथा याज्ञवल्क्येनापि,-

ऋत्विजां दौचितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सच्चि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्गामे देशविज्ञाने ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

इत्यनेन सद्यःशौचमुक्त्वा दीक्षितादीनामशौचाभाव एव प्रति-
पादितः । अस्मिन्नेव विषये पराशरेण अशौचाभावप्रतिपादनात् ।

यथा—

राज्ञाञ्च सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्रह्मणाः ॥ इति ।

अथ सद्यःशौचपदस्य स्नानमात्रादशौचध्वंसोऽशौचाभावनिश्चय-
श्चेति द्वयमेवार्थः ।

यथा मनुः,—

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाप्नुत्य सद्यः एव विशुध्यति ॥

तथा शङ्खः,—

अतीते सूतके स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ॥

इत्यादौ स्नानानन्तरमशौचापगमे का गतिरिति चेत्तथापि
वृषोत्सर्गशय्यादानादीनां तद्दिनकर्त्तव्यतायां प्रमाणाभावः ।

अशौचव्यपगमस्य दिनान्तरे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमदिनोपस्थितस्य
न्यायोपात्तत्वात् न्यायस्य वचनादुर्बलत्वात् वचनैकवाक्यतया मत्स्य-
पुराणोक्ताशौचान्तद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

अन्यथा अशौचव्यपगममात्रस्यैव निमित्तत्वे एकादशाहे विघ्ना-
दिना करणाशक्तौ यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने वृषोत्सर्गशय्यादानैको-
द्विष्टश्राद्धादीनां प्रसङ्गः स्यात् ।

प्रथमदिनोपस्थिताशौचव्यपगमस्य निमित्तत्वेऽपि वाक्ये प्रथम-
दिनोपस्थितविशेषिताशौचव्यपगमस्याभिलापप्रसङ्गो दुर्निवारः । रात्रौ
सद्यःशौचज्ञाने, पचिण्याद्यशौचे वा रात्रावेव प्रथमदिनोपस्थिता-
शौचव्यपगमलाभात्तत्र कर्मनिषेधात् तत्परदिने अशौचव्यपगमस्य
प्रथमदिनोपस्थितत्वाभावात् क्रियालोपप्रसङ्गः स्यात् ।

अशौचव्यपगमानन्तरयोग्यकालस्य निमित्तत्वेऽपि अशौचान्तरेण
रक्तपातादिना वा तद्दिने योग्यकालालाभे शुद्धिदिनस्यैव योग्य-
कालत्वे तत्रैव वृषोत्सर्गशय्यादानादीनां प्रसङ्गः स्यात् । यथा—

तीर्थं द्रव्योत्पत्तौ सद्यः आहुं विधीयते ।

इति देवीपुराणवचनान्त्यतीर्थप्राप्त्यनन्तरयोग्यकालस्य विहितत्वेन
रात्रौ तीर्थप्राप्त्या तत्परदिनेऽपि रक्तपातादिना योग्यकालालाभे
शुद्धिदिन एव योग्यकाललाभाच्छाद्भम् । न च तथात्र ।

किन्तु-दशमेऽहन्यरणं गत्वा कृतशुश्रूषाकर्मणा । इत्युपक्रम्य—
श्वो भूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् । इति हारीतवचनेन
ऊर्द्धं दशम्या अपरेद्युस्तच्छाद्भमिति वैजवापगृह्यवचनेन
अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गीति मत्स्यपुराणवचनेन च सहैकवाक्य-
तयाऽशौचान्तद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

तत्र विघ्नादिना करणाशक्तौ एकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्या-
दानादीनामकरणमेव, एकोद्दिष्टं आहुन्तु विशेषवचनात् कृष्णैका-
दश्यादौ कर्त्तव्यम् ।

अतः सद्यःशौचैऽपि तद्दिने दश पिण्डान्^१ दत्त्वा क्षौरमृह-
वस्त्रशुद्धादिकञ्च कृत्वा तद्दिने क्षौरानन्तरं कर्मनिषेधात् तत्पर-
दिन एव वृषोत्सर्गैकोद्दिष्टादिकं कुर्वन्ति प्राञ्चः ॥ १

तथाचादिपुराणम्,—

मित्राणां तदपत्यानां ओत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ॥

अत्र सद्यःशौचिनामपि मित्रापत्यादीनां सर्वेषामपरेऽहनीति
श्राद्धं दर्शितम् । व्याख्यातञ्चैतद्वचनं श्राद्धविवेके-

यस्य यावदशौचमुक्तं तस्मादपरदिन इत्यर्थः ।

वृद्धाश्च पठन्ति—

सद्यःशौचदिने कुर्याद्दशपिण्डान् प्रयत्नतः ।

पुत्रादिराचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं परेऽहनि ॥ इति ।

अतएव द्वादशाहश्राद्धे अशौचान्ततृतीयदिनं^२ विहितत्वेनैकुरूप
एवाभिलापः सर्वत्रैव सिद्ध इत्यपि ध्येयम् ।

केचित्तु—शुद्धिदिन इत्यभिलापं कुर्वन्ति । तत्तु पश्चिण्याद्य-
शौचेष्वव्यापनाद्धेयमेवेति ।

अशौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोग एव साधीयान् ।
न च वाच्यमद्य द्वितीयेऽहनीति च पुनरुक्तवैफल्यमिति, गरुड-
पुराणादि नानामुनिवचनबलादद्यपदप्रयोगस्यावश्यकत्वादशौचान्ता-
द्वितीयेऽहनीति वचनप्रतिपादितनिमित्ततया द्वितीयेऽहनीति प्रयोग-

१ ग, दशपिण्डादिकम् ।

२ ग पुस्तके, अशौचान्तात्तृतीयदिन- ।

नियमाच्च जवाकुसुममेरुमहीभृदादिवत् सामान्यविशेषभावेनाव्ययो-
पपत्तेः ।

ननु चिरदिनसाध्ये कर्मणि एकदिनसाध्ये वा भिन्नतिथौ
कौटुम्भो वाक्यान्वयः ।

अद्यामुकतिथौ करिष्ये इत्यत्र वर्त्तमानतिथेस्तद्दहोरात्रस्य च
साङ्गप्रधानकर्माधिकरणत्वावगतेस्तत्र च तस्यानुत्पन्नत्वात्^१ विरुद्धो-
ऽभिलापः ।

न च करिष्ये इत्यस्यादिक्रियानिष्पादनमर्थ इति वाच्यम्, लक्षणा-
प्रसङ्गात् करिष्ये इत्यत्र कामनाव्यवशात् आदिक्रियानिष्पादने-
नैव कामनाया निष्पन्नत्वादपरासां क्रियाणामनुष्ठानवैफल्यप्रसङ्गाच्च ।
साङ्गप्रधानकर्माणामेव फलश्रुतेरादिक्रियायां कामनान्वयाच्चेति ।

अत्र केचित्—

अद्यामुकतिथांमुककाम इति कामनाधिकरणत्वेनाव्यय इति
समादधति ।

तन्न मनोरमं, मासपक्षतिथीनां तत्तद्विधिवाक्येषु कर्माधि-
करणत्वेनावगमात् चिरसाध्ये कर्मणि तादृशविध्यभावेऽपि तथैवान्व-
यस्य योग्यत्वात् तिथ्यादिना कामनाव्ययस्य^२ प्रतीत्यनुसन्धानविर-
हाच्च । कुत्रचिन्मासस्य विधानबलात् कर्माधिकरणतयाऽन्वये सति

१ ग पुस्तके, कर्मपदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, तस्यानुपपन्नत्वात् ।

३ ख पुस्तके, प्रतीत्यर्थसन्धान ।

तिथिविशेषस्य विधानाभावेऽपि मासपक्षतिथीनाञ्चेति वचनादव-
श्योक्तेः तिथेः कामनान्वयस्यात्यन्तायुक्तत्वाञ्चेति^१ ॥

वर्द्धमानोपाधायस्तु—

एकदिने तिथिद्वयसाध्ये चिरदिनसाध्ये च कर्मणि अद्यामुक-
तिथावारभ्येत्यभिलाप इति समाधत्ते ।

तदा निर्विवाद एवान्वय इति ।

अद्यामुकतिथावमुककामनया अमुककर्म करिष्ये इत्यभिलापे
दाधातोः प्रयत्नमात्रार्थत्वेन अमुककामनया अमुककर्मणि यतिष्ये
इत्यर्थे सति कामनायाः प्रयत्नमामान्यान्वितत्वात् वर्द्धमानतिथौ
येन केनापि यत्नेनानुष्ठितेनैव तत्तदुक्तकामनया तत्तिथौ प्रयत्नस्य
निर्वाहात् तिथ्यन्तरेऽपि क्रियान्तरानुष्ठानमविरुद्धमिति प्राञ्चः ।

केचित्—

ब्राह्मणोद्देशपक्षे दातुमहमुत्सृज्ये इति दानवाक्यमविचार्य
वर्णयन्ति ।

तदुपेक्षणीयं^२ दाधातोः परस्त्रीकारफलकद्रव्यत्यागार्थत्वेन उत्सृज्य
इत्यस्यानन्वयात् दातुमित्यस्य स्त्रीकारमापादयितुमित्यर्थे लक्षणा-
प्रसङ्गात् स्वाधीने च शब्दप्रयोगे लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च । ब्राह्मणा-
याहमुत्सृजेऽइत्यपि हेयं दानगोचरतयैव फलश्रवणादुत्सर्गस्य त्याग-
मात्रार्थत्वेन फलानन्वयात् विधिवाक्यश्रुतदाधातुप्रयोगस्यैव साधी-
यत्वाच्च ।

१ ग पुस्तके, कामनान्वयेऽयोग्यत्वात् । खं, अत्यन्ताभ्यर्णत्वाच्च ।

२ ख पुस्तके, तन्नापेक्षणीयम् ।

तस्माद्ब्राह्मणासम्पत्तावपि यथागोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं संप्रददे
इत्येव वाक्यं साधीयः ।

न च तदाङ्गीं स्त्रीकाराभावात् कथं दाधातुप्रयोग इति वाच्यम् ।

भवेदेवं यदि स्त्रीकारसाहित्येन त्यागो दाधात्वर्थः स्यात् ।

न च तथा, 'साच्चाद्ब्राह्मणपक्षेऽपि त्यक्तस्यैव स्त्रीकारसम्भवात्
स्त्रीकारफलकत्यागस्यैव दाधात्वर्थत्वात् । एवं सति त्यागाव्यवधानेन^१
वा किञ्चिद्विलम्बेन वा स्त्रीकारो न किञ्चित्कृतिकर इति सर्व-
विदुषां सम्मतमित्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमनुसरामः ।

अथाशौचान्तद्वितीयदिनेऽशौचकालीनमृन्मयभाण्डानि परि-
त्यज्य गृहादिकं शोधयेत् ।

देवलः—

अघाहःसु व्यतीतेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुच्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यं च ॥

सुस्नाता इति यथाविधि कृतसशिरस्कस्नाना इत्यर्थः ।

अत्र च एकादशाहे विरमेदिति पैठीनसिवचनात् तर्पणं न
कार्यम् ।

एतच्च स्नानं सूर्योदयानन्तरं कार्यम्—

उदयादोदयं भानोः सावनं परिकीर्तितम् ।

सूतकाद्रिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ॥

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

१ ग पुस्तके, त्यक्तस्य गवादेरव्यवधानेन ।

अत्र केचित्—

सूर्यादयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वात् तत्र चाशौचा-
क्रान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्यादयात्परमेव शृद्धिविधानात् तद्दिने
प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः । तन्न ।

आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमा-
हुतिः ।

इति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुल्यकाङ्क्षितत्वात् तुल्य-
कालविधानाच्च अतीतामप्युपासीतेति वचनाच्च होमवन्मुख्यकाला-
लाभे सायंकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचित्वसम्पादकत्वाच्च । सन्ध्यायाः
कर्माङ्गत्वेन च तदभावे तद्दिनकर्त्तव्यकर्मणां वैगुण्यप्रसङ्गात् प्राचीन-
सर्वसंग्रहसम्मतत्वाच्च स्वानात् परं प्रातःसन्ध्या कर्त्तव्या इति ।

हृतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्वाघृतादिस्यर्शश्रीगोविन्द-
नामग्रहणं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणद्वारा
शान्त्युदकसम्पादनेन स्वस्त्ययनं कृतेत्यर्थः ।

श्वो भूते शान्तिं कृत्वा एकोद्दिष्टं प्रदायेति हारीतवचनात्
ब्राह्मणालाभे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् ।

एतच्च शान्त्युदकग्रहणं मङ्गलद्रव्यस्यर्शनं मरुणाशौच एव न
जननाशौचे मरुणाशौचमुपक्रम्य विधानात् “शशुच्यादिप्रमुच्यन्ते”
इत्यनेन सशिरस्कस्नान-गोसुवर्णाग्निघृतादिमङ्गलद्रव्यस्यर्श-श्रीगोविन्द-

नामग्रहण-शान्त्युदकैर्विना अग्नौचनिवृत्तिर्नास्तीति चारुता-
कारादयः ।

शान्तिस्तु स्रग्शाखोक्तैव कार्या इति ।

सर्वत्र वामदेवस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सामगैर्वामदेव्यगानेन शान्तिः
कार्या गानाशक्तौ तु त्रिधा पाठेन^१ इति ।

वामदेव्य षट्सु—

कयानश्चिच इति ।

कस्त्वा सत्यो मदानामिति ।

अभीषुणः सखीनामिति ।

खस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इति चतस्रः ।।

आदावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

यत्तु शन्नोदेवीति सूक्तेन प्रथमं, द्वाभ्यां द्वितीयं शन्नोदेवी-
रग्रयः शन्न इन्द्राग्नी तदस्तु मित्रावरुणा इति तृतीयं, शन्नो वातेन्द्र
पृथिवी शान्तिरिति चतुर्थम् । . उभयत्र सर्वत्र शान्तिं सावित्रीं
कुर्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्धा शान्तिकरणं तद्वङ्कचगृह्योक्तत्वेन
ऋग्वेदिनामेवेति ।

यजुर्वेदिनाम्—

ऋचं वाचं प्रपद्ये इत्यादि द्यौः शान्तिरित्यन्तैः सप्तदशभि-
र्मन्त्रैरादावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

ॐ कारेण व्याहृतिभिर्मन्त्रैरादावन्ते चेति कात्यायनवचनात् ।

तदयं प्रयोगः ।

दान्तः कश्चिद्ब्राह्मणः स्वयं वा कुशैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपरूपां
शान्तिं कुर्यात् । प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः । १

ॐ ऋचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये चक्षुः-
श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥१॥

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिकन्दं बृहस्पतिर्मे
तद्घातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्यनिः ॥ २ ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्तुसवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥३॥

कयानश्चित्र आभुवदूती संदावृधः सखा ।

कया सचिष्ठया वृता ॥४॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदा रुजेवसु ॥५॥

अभीषुणः सखीनामविता जरित्वाणां ।

शतभवाः स्यूतिभिः^१ ॥६॥

कया त्वं न ऊत्याभिः प्रमन्दसे वृषन् ।

कया स्तोत्रभ्य आभर^२ ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति ।

शन्नो अस्तु द्विपदेशञ्चतुष्यदे ॥८॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्थमा ।

शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुत्क्रमः ॥९॥

१ ग पुस्तके, स्यूतये ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये, आभव ।

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥१०॥

अहाङ्गि शं भवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् ।

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ।

शन्न इन्द्रावरुणा वातहव्या ।

शन्न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ।

शमिन्द्रासोमा सुवितान्य शंयोः ॥११॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शं योरभिस्रवन्तु नः ॥१२॥

श्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छानः शर्मा सप्रथाः ॥१३॥

आपो हिष्ठा मथोभुंवस्ता न ऊर्ज्जं दधातन ।

महेरणाय चक्षसे ॥१४॥

यो वः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥१५॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।

आपो जनयथा च नः ॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्तरीचं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्ति
रोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्ति विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः साम शान्तिरेधि १ । १७ ।

पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।

सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः । ततश्च—

ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । ६

कया सचिष्ठया वृता ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंदिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदा रुजे वसु ।

अभीषुणः सखीनामविता जरिहृणां ।

शतम्भवा स्यूतये ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्षोऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरिति । एवं शान्तिं कृत्वा
अशौचकालजनितपापक्षयार्थं काञ्चनादिकं किञ्चिद्देयम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमशुमात्तारकं हि तत् ॥

काञ्चनादिकं तद्देवतां सम्प्रदानञ्चाभ्यर्च्य इदं काञ्चनं तुभ्यमहं
ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा काञ्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा—

ॐ अद्य त्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अशौचकालजनित-
पापक्षयकामोऽमुकगोत्रायामुकदेवशर्मणे ब्राह्मण्यं इदं काञ्चन-
मर्चितमग्निदैवतं तुभ्यमहं संप्रददे । इति द्विजकरे दद्यात् । ततो

ग्रहीता स्वस्तीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देशपत्रे यथासम्भवगोचरान्ने
ब्राह्मणायार्हं संप्रददे इति ।

ततः— ॐ अद्येत्यादि अशौचकालजनितपापक्षयकामनया
काञ्चनदानप्रतिष्ठायं दक्षिणामिदं रजतं पितृदेवतं असुकगोत्रायामु-
कशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमर्हं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ।

ततो ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा काञ्चनमिदमग्निदेवतमिति वदेत् । तत आचारात् तिल-
पूर्णपात्रं काञ्चनगर्भमुत्सृजन्ति ।

वचनञ्च,—

प्रेतमुद्दिश्य यो दद्याद्धेमगर्भांस्तिलाकूप ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गं तावत्कालं स मोदते ॥ इति ।

वैतरणीधेनुदानञ्च,—

आसन्नमृत्युना देया स्रत्सा गौस्तु पूर्ववत् ।

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् ।

सुवर्णं रजतं वापि यथोत्पन्नन्तु माधवि ।

तत्र लोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते ॥

तथैव द्दीपदानेन क्षिप्रं मुच्येत क्षिप्रिषात् ।

इति वराहपुराणवचनाच्च आसन्नमरणस्यैव कार्यम् । तत्राशक्तौ
पुत्रादिनाऽशौचान्तद्वितीयदिने क्रियते इत्याचारः ।

हेमगर्भतिलान् विष्णुं संप्रदानञ्चाभ्यर्च्य इमान् हेमगर्भतिलान्
तुभ्यं ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा
तिलानभ्युक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादात्—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिलाः पापप्रणाशनाः^१ ।

प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणो
मरणाशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मण
एतत्तिलसमसंख्यकालस्वर्गवासकामोऽमुकगोत्रायामुकदेवशर्मणे ब्राह्म-
णाय तिलानिमान् हेमगर्भान् गन्धाद्यर्चितान् विष्णुदेवतान् तुभ्यमहं
संप्रददे इति द्विजकरे कुशजलं दद्यात् । ग्रहीता करमध्येनाग्नेय-
तीर्थेन स्पृष्ट्वा स्वस्तीति वदेत् ।

ब्राह्मणोद्देशपक्षे तु यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायहं संप्रददे
इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतद्धेमगर्भतिलदा-
नप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदेवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्ती-
त्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा तिला एते
विष्णुदेवता इति वदेत् । एवमन्येष्वपि दानेषु बोद्धव्यम् ।

ननु वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्र कर्तृनिष्ठमेव फलं श्रूयते तत् कथं
उद्देशनिष्ठं स्यात् । संत्यम्—

१ क पुस्तके, पापप्रणाशिनः ।

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

इति रामायणात् ।

रत्नवस्त्रमहीयानसर्वभोग्यादिकं^१ वसु ।

विभवे षति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

न चात्र विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः फलमिति वाच्यम्, श्रुतफलेनै-
वोपपत्तौ फलान्तराकाङ्क्षाविरहात् गौरवाच्च ।

ततः कृष्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणञ्च^२ सम्पूज्य पूर्ववत् द्विजकरे जल-
दानादिकं कृत्वा,—

ॐ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

दातारं त्रायते यस्मात्तस्माद्वैतरणी सृता ॥

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि यमद्वारावस्थितवैतरणीनदीस-
न्तरणकाम इमां कृष्णगवीं^३ सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसञ्चिकां रुद्र-
दैवतामित्यादि सर्वं पूर्ववत् । पुच्छे प्रतिग्रहस्तु विशेषः^४ ।

तत आचम्य यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा

भूमिदीपान्नपानीयं वस्त्रं ताम्बूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं कञ्च पादुका स्वर्णरौप्यकम् ॥

१ क पुस्तके, सर्वभोगादिकम् ।

२ ख पुस्तके, देवब्राह्मणञ्च । ग पुस्तके, सम्प्रदानञ्च ।

३ ख पुस्तके, कृष्णां गवीं ।

४ ग पुस्तके, 'प्रतिग्रहस्तु पुच्छे ग्राह्यः ।

शय्या धेनुस्तथैतानि क्रमाद्दानानि षोडश ।
 अत्र केचित्—रामायणे श्राद्धानन्तरम् ।
 ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ । ४
 महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥
 यानानि दासीर्दासांश्च वेश्मानि सुमहान्ति च ।
 भूषणानि च मुख्यानि राजस्तस्योर्द्ध्वदेहिके ॥
 इत्यभिधानादेकोद्दिष्टश्राद्धात् परं कुर्वन्ति ।
 वस्तुतस्तु श्राद्धस्य मध्याह्ने विधानात् दानस्य च पूर्वार्हकर्तव्यत्वात्
 रामायणवचनस्य संप्रदानसमर्पणतयैव चरितार्थत्वात् सकलशिष्टा-
 चारदर्शनाच्च श्राद्धात् पूर्वमेवेति प्रतीमः ।

तत्र भूमिदानम् ।

याज्ञवल्क्यः—

भूदीपाश्चात्रवस्त्राभस्त्रिसमर्पिःप्रतिश्रयान् ।
 नैवेशिकस्वर्णधूर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥
 प्रतिश्रयो गृहाद्याश्रयः । नैवेशिकः विवाहोचितद्रव्यम् । धूर्या
 बलीवर्हादयः । भूमिं विष्णुं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् द्विजकरे
 जलं दत्त्वा द्रव्यञ्च संप्रोक्ष्य नारदीयवचनं कृताञ्जलिः पठेत्—
 ॐ पृथिवी वैष्णवी पुण्या पृथिवी विष्णुपाणिता ।
 पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः...॥
 तिलकुशजलान्यादाय ॐ अद्येत्यादि स्वर्गलोकमहितत्वकाम
 इमां भूमिं गन्धार्चितां विष्णुदैवतामित्यादि पूर्ववत् । प्रतिग्रहस्तु
 प्रदक्षिणीकृत्येति विशेषः ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ।

एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति बृहस्पतिवचनात् सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

बृहन्नारदीये—

वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।

खल्पामपि महीं दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

ॐ अद्येत्यादि विष्णुसायुज्यकाम इमां भूमिं गन्धाद्यर्चितां
विष्णुदैवतां वृत्तिहीनाय दरिद्राय कुटुम्बिनेऽमुकनाम्ने ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे ॥

आदिपुराणे,—

यस्तु गोचर्ममात्रां वै प्रयच्छति वसुन्धराम् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

गोचर्मप्रमाणमाह बृहस्पतिः,—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ।

पार्श्वतो दशदण्डेन गोचर्मं परिचक्षते ॥

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिपूर्वक-विष्णुलोकगमनकाम
इमां गोचर्मपरिमितां भूमिमित्यादि ।

बृहस्पतिः,—

फालकृष्णां महीं दत्त्वा सबीजां शस्यशालिनीम् ।

यावत् सूर्योक्तो लोकस्तावत् स्वर्गं महीयते ॥

अद्य सूर्यलोकस्थितावच्छिन्न स्वर्गमहितत्वकाम इमां सशस्यां
भूमिमित्यादि ।

वृहस्पतिः,—

मर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकचित्तिगौरीणां^१ मत्तजन्मानुगं फलम् ॥
 हर्त्ता हारयते भूमिं मन्दबुद्धिस्तु यो नरः ।
 स वद्धो वारुणैः पाशैस्त्रिर्यग्योनिषु जायते ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्वै^२ वसुन्धराम् ।
 स विष्टायां हृमिर्भूत्वा पिहृभिः सह पच्यते ॥
 गामेकां स्वर्णमेकञ्च भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।
 हरन्नरकमाप्नोति यावदाहृतसंभवम् ॥
 ऊतं दत्तं तपोऽधौतं यत्किञ्चित् कर्म सञ्चितम् ।
 अर्द्धाङ्गुष्ठेन सीमाया हरणेन प्रणश्यति ॥

अथ दीपदानम् ।

घृतेन तैलेन वा दीपो दातव्यः ।

महाभारते,—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ।
 वसामेदोऽस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥

शङ्खः,—

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्यहतवस्त्रजाम् ।

कालिकापुराणे,—

^१शाणवाद्दरजातन्तु जीर्णं मलिनमेव वा ।

१ ग पुस्तके,—बीजानाम् । २ ख, ईरेत ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, शाणं वाद्दरजं वस्त्रम् ।

उपयुक्तं नाद्यादूर्तिकार्थं कदाचन ॥

कार्पासं वादरञ्च तदित्यमरकोषदर्शनात् कार्पासिकवस्त्रं वादरं
तत्र जातं तद्भवहं दशामित्यर्थः । उपयुक्तं पूर्वकृतोपयोगम् ।

तथा—तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

दणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दणराजोद्भवं तालफलास्थिमयम् ।

तथा—दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्त्रैजसाद्यैः प्रयत्नतः ।

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपस्त्रेहान् घृतादिकान् ।

कृत्वा मिश्रीकृतं स्त्रेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

शिवपुराणे,—

दीपदानन्तु यो दद्याद्देवते ब्राह्मणेषु वा ।

तेन दीपप्रदानेन अक्षय्यां गतिमाप्नुयात् ॥

दीपं विष्णुं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् द्विजकरे जलं दत्वा द्रव्यञ्च
प्रोक्ष्य ॐ अद्येत्यादि अक्षयगतिकाम इमं घृतप्रदीपं तैलप्रदीपं
वा गन्धार्घ्यर्चितं सवस्त्रं विष्णुदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।
पूर्ववत् स्पृष्ट्वा प्रतिग्रहः ॥

महाभारते,—

तमोऽन्धकारनिरयं दीपदो न प्रपश्यति ।

प्रभासास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ॥

देवताश्चानुभन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।

द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥

ॐ अद्येत्यादि तमोऽन्धकारनिरयादर्शन-सोमभास्करपावकदत्त-
प्रभालाभ-देवताकर्तृकसर्वतोविमलदिगनुमति-प्रेतलोकाधिकारणा-
दित्यवत्द्योतनकाम इति वा । पूर्वलिखितशुक्लवक्त्रवचनात्
स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

दीपदश्चुत्तममिति मनुवचनात् उत्तमचक्षुःप्राप्तिकामो वा ।
महाभारते,—

दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥

अथान्नदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नस्य च प्रदानेन नरो याति पराङ्गतिम् ।

सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते शुभम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि परमगतिप्राप्ति-सर्वकाम
समन्वितत्व-परलोकशुभावाप्तिकाम इदमन्नं कांस्यादिपाच्यधार^१
सहितं घृताद्युपकरणसमन्वितं सवस्त्रं प्रजापतिदेवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्यार्घ्यं पूर्ववत् । करमध्येन स्पृष्ट्वा प्रतिग्रहः ।

मनुः,—

सुखमच्यमन्नदः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि, अच्यसुखप्राप्तिकाम इति
वा । पूर्वलिखितयाशुक्लवक्त्रवचनात्-स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

समर्त्तः,—

अन्नदस्तु भवेच्छ्रीमान् सुदत्तः कीर्त्तिमांस्तथा ।

ॐ अद्येत्यादि श्रीमत्व-सुदृप्तत्व-कीर्त्तिमत्व-काम इति वा ।

भारते,—

अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि पशुमत्व-पुत्रित्व-धनवत्व-भोगवत्व-प्राणवत्व-रूप-
वत्वकामो वा ।

अग्निपुराणे सुसंस्कृतान्नदाने—

सुसंस्कृतं तु यो दद्यादन्नं अद्भ्यासमन्वितः ।

इन्द्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि चतुर्दशेन्द्रकालावच्छिन्नेन्द्र-
लोकवासकाम इदं सुसंस्कृतान्नं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यस्पर्शान्तम् ।

महाभारते,—

यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।

स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्रजापतिसलोक्यकाम इदं
सुसंस्कृतान्नं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ॥

अथ जलदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

जलपात्रप्रदातारः कुटिकाकनकप्रदाः ।

पूज्यमानाऽप्सरोभिश्च यान्ति तप्ता महागजैः ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अनेकाप्सरःपूज्यमानत्व-महा-

गजकरणकस्वर्गप्रयाणकाम इदं जलपूर्णतैजसपात्रं सवस्त्रं गन्धा-
द्यर्चितं वरुणदैवतमित्यादि दक्षिणाजलपात्रस्यर्गन्तम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

अपां पूर्णं तु यो भाण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

रसास्तस्योपतिष्ठन्ति^१ पूज्यते च वियद्गतः ॥

ॐ अद्येत्यादि वज्ररसोपस्थिति^२—वियदधिकरणकपूज्यत्वकाम
इति वा ॥

केवलजलदाने तु याज्ञवल्क्यवचनात् स्वर्गलोकमहितत्वकाम
इति वा ।

स्कन्दपुराणे । सुगन्धिशीतलजलदाने,—

सुगन्धाः शीतलाश्चापो, रसैर्दिव्यैः समन्विताः ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

विमानं सूर्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितम् ।

सोऽधिरोह्य दिवं याति वरुणस्य सलोकताम् ॥

तत्र वर्षायुतान्यष्टावुषित्वा देववत् सुखी ।

कुले महत्यसङ्कीर्णं जायते धनधान्यवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अप्सरोगणसेवित सूर्यसङ्काश
विमानारोहणपूर्वक-स्वर्गलोकगमन-वरुणसालोक्यप्राप्ति-तसोकाधि-
करणकाष्टायुतवर्षदेववत्सुखित्ववास — तदुत्तरासङ्कीर्णमहाकुलजन्म—
धनधान्यत्वकाम एताः सुगन्धाः शीतलाः, दिव्यरससमन्विताः

१ ग पुस्तके, वसवस्योपतिष्ठन्ते ।

२ ग पुस्तके, वसुप्रस्थिति— ।

आपो वरुणदैवता यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इत्यादि दक्षिणा
जलस्पर्शान्तम् । एताश्च फलभूयस्त्वात् विप्रेभ्य इति बहुवचनाच्च
बहुकलसस्या ज्ञेयाः ।

१ नन्दिपुराणे तृषार्त्तजलदाने,—

योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय जलदानं प्रयच्छति ।

स नित्यदत्तो वसति स्वर्गं युगशतं नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि नित्यदत्तन-युगशतावच्छिन्नस्वर्गवासकाम इदं
जलं वरुणदैवतमित्यादि ।

अथ वस्त्रदानम् ।

स्कान्दे—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय महायशाः ।

स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटीः सुखं वसेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वैराजलोकप्राप्तिपूर्वक बहु-
वर्षकोट्यवच्छिन्नसुखवासकाम इदं वस्त्रं बृहस्पतिदैवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तं पूर्ववत् । दशायुहणपरिधानान्तः प्रतियहः ।

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

इति विष्णुधर्मवचनात् लिखितयावज्जप्यवचनाच्च स्वर्गलोक-
महितत्वकामो वा ।

वासोदचन्द्रसालोक्यम् ।

इति मनुवचनात् चन्द्रसालोक्यप्राप्तिकामो वा ।

वस्त्रदस्तु सुवेशः स्यात् ।

इति सम्बर्त्तवचनात् सुवेशत्वभवनकामो वा ॥

अथ ताम्बूलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

ताम्बूलञ्चैव यो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विचक्षणः ।

मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि मेधावित्-सुभगत्व-प्राज्ञत्व-दर्शनीयत्वकाम इदं ताम्बूलमर्चितं रैत्यादिपात्राधारसहितं सवस्त्रं वत्सराजदैवतं इत्यादि ताम्बूलस्पर्शान्तम् । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन स्पृष्टा^१ ।

विष्णुधर्मो,—

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ॥

अद्य सौभाग्यप्राप्तिकाम इति वा ।

अथासनदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

पादुकोपानहं क्वचं शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्व-सुखित्वभवनकाम इदमासनं सवस्त्रमर्चितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणास्तम् । उपविश्य प्रतिग्रहः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरस्वासनदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।

ॐ अद्येत्यादि अभिलषितस्थानलाभकाम इति वा ।

१ ग पुस्तके, इति विशेषः, इत्यधिकः पाठः ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेत् संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यज्ञानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राद्यादितम् । अथ राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

नारदीये,—

गन्धदः पुण्यफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं रैत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चितं गन्धर्व्वदैवतमित्यादि दक्षिणा-द्रव्यस्पर्शान्तं । करमध्येन प्रतिग्रहः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरश्चन्दभदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्धं^२मित्यादि वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अथ अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदमनुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपानच्छचमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृत्तं स्त्रियं^३ शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

१ ग पुस्तके, पुण्यफलभाक् ।

२ ख पुस्तके, गन्धर्व्वदैवतमित्यधिकः पाठः ।

३ ग पुस्तके, यानं वार्त्ताश्रयम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं
माख्यं सवस्त्रमर्चितं रैत्यादिपात्राधारसहितं वनस्पतिदेवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमध्येन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुष्पमर्चितं साधारं वनस्पतिदेवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः सदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सर्वदा हर्षान्वितत्वभवनकाम
एतानि फलानि सवस्त्राणि साधाराणि वनस्पतिदेवतानीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अत्र बह्ववचनात् बहुफलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्त्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलसमफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

अथ च्चदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

पादुकोपानहं क्वचं शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्व-सुखित्व भवनकाम इदं
क्वचं सवस्त्रमर्चितं उत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्यशान्तम् ।
प्रतिग्रहस्तु दण्डे धृत्वा । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

ब्रह्मपुराणे,—

उपानद्युगलं क्वचं शय्यासनमथापि वा ।

ये प्रयच्छन्ति वस्त्राणि तथैवाभरणानि च ॥

ते यान्थ्यश्चै रथैश्चैव कुम्भरैश्चाप्यलङ्कताः ।

धर्मराजपुरं दिव्यं क्वचैः सौवर्णराजतैः ॥

१[ॐ अद्येत्यादि बह्वश्व-बह्वरथ-बहुकुम्भरकरणकदिव्यधर्मराज-
पुरगमनकाम इति वा ।

अथ पादुकादानम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणाय सुग्रीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि दिव्यवाहनकरणकभोगवदा-
त्मीयस्वर्गगमनकाम इमे काष्ठपादुके सवस्त्रे गन्धाद्यर्चिते उत्ता-
नाङ्गिरोदैवते इत्यादि दक्षिणाद्रव्यग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्तु तत्रारुह्य ।

याज्ञवल्क्यवचनादत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदमुपानर्द्युगलं सवस्त्र-
मर्चितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि वा । सम्बर्त्ताक्तप्राज्ञत्व-सुखित्व
भवनकामो वा ।

१[उपानच्छत्रयोर्दाता स्वर्गं याति च शोभनम् ।
इति नरसिंहपुराणवचनात् शोभनस्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥]

अथ काञ्चनदानम् ।

नारदीये,—

हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति कुलसंयुतः ।
पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि कुलसहित विष्णुभवनप्रयाणकाम
इदं काञ्चनमर्चितं सवस्त्रमग्निदैवतमित्यादि दक्षिणा द्रव्यग्रहणान्तम् ।
दक्षिणा चात्र रजतमेव । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन ।

नैवेशिकस्वर्णधूर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।
इति याज्ञवल्क्यवचनादद्य स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

विष्णुधर्म,—

सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
एतत्प्रयच्छमानो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अद्य सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

सम्बर्त्तः—

हिरण्यदः समृद्धिञ्च तेजश्चायुश्च विन्दति ।
अद्य समृद्धितेजश्चायुर्लाभिकाम इति वा ।

दानधर्मै—सर्वान् कामानवाप्नोति काञ्चनं यः प्रयच्छति ।

अथ सर्वकामावाप्तिकामो वा ।

परिमितसुवर्णरूपे स्कन्दपुराणे,—

सुवर्णं यः प्रयच्छेत्^१ दरिद्राय दिजातये ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ दशाश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकाम इदं सुवर्णं सवस्त्रमर्चित-
मग्निदैवतमित्यादि ।

अथ रजतदानम् ।

ब्राह्मे— सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।

ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्वलैः^२ ॥

^३[पूजादि विधाय ॐ अर्घ्यादि कनकोज्वलविमानकरणक
प्रयाणकाम इदं रजतं पितृदैवतं सवस्त्रमर्चितमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यसंशान्तम् प्रतिग्रहस्तु करमर्धेन ।

रूपदो रूपमुत्तमम् ।

इति मनुवचनात्] अथ उत्तमरूपप्राप्तिकामो वा ।

अथ शय्यादानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

यानं^४ वृत्तं स्त्रियं शय्यां दत्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

१ ग पुस्तके, ययच्छेत् ।

२ ग पुस्तके, ये प्रयच्छन्ति विमलं ते यान्ति रूपमुत्तमम् ।

३ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

४ ग पुस्तके, वृत्ताश्रयाम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवेनकाम इमां
शय्यामर्चितां सोपकरणमुत्तानाङ्गिरोदैवतामित्यादि दक्षिणाद्रव्य-
ग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्त्वारुह्य सुप्ता ।

ग्रामपुराणे,—

शय्याप्रदानं यो दद्याद् ब्राह्मणेषु विशेषतः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

पश्चात् कालत्रयं प्राप्य जायते विपुले कुले ।

अद्येत्यादि षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वं तदुत्तर-
विपुलकुलजन्मकामो वा ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात् अद्य बङ्गश्च-बङ्गरथ-बङ्गकुञ्जर-
करणकं दिव्यधर्मराजपुरगमनकामो वा ।

अथ गोदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

हेमशृङ्गी शफै रौष्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

कांस्योपदोहा दातव्या चीरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसम्भितान् ।

कपिला चेतारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥

भवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥

यावदत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ प्रदृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवीतुल्या यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥

सवत्सां गीं स्वर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां कृत्वा पाद्यादिभिः संपूज्य धेनुज्जा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाऽभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ ह्रीं लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्था धा च रुद्राणी शङ्करस्य च या प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ।

चन्द्रार्कश्चशक्ति र्यां धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यां लक्ष्मीर्धनदस्य च ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सर्वलोकमयीं दोग्धीं सर्वदेवमयीं^१ तथा ।

सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकभवाय च ॥

प्रयच्छामि महाभागामध्याय शुभामिमाम् ॥

ततो रुद्रदेवतां संप्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः संपूज्य इमां
धेनुं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते जलेन
धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य वामहस्तेन पुच्छं धृत्वा-ॐ अद्येत्यादि
एतद्धेनुलोमसमितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासकाम् इमां धेनुं सौवर्ण-
शृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यपृष्ठां कांस्योपदोहामादर्शललाटां घण्टाघ्नीवां
चामरपुच्छां गन्धार्चितां पयस्विनीं वासोयुगाच्छादितां रुद्र-

दैवतां अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । ग्रहीता
पुच्छे गृहीत्वा स्वस्तीति, वदेत् ।

ॐ^१ अद्येत्यादि एतद्धेनुलोमसम्मितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवास-
कामनया कृतैतद्धेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्नि-
दैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । ततो
ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा काञ्चनं स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा
धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् ॥ ततो घासघासदानम् ।

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घासमीप्सितार्थं प्रदेहि^२ मे ॥

कपिलाधेनुदाने तु पूर्ववत् पूजादि विधाय—

ॐ अद्येत्यादि एतत्कपिलधेनुलोमसम्मितवत्सरावच्छिन्न-
स्वर्गवासासप्तमकुलतारणकाम इमां कपिलधेनुं पयस्विनीं सौवर्ण-
शृङ्गीमित्यादि दक्षिणापुच्छस्पर्शघासघासदानान्तं पूर्ववत् ॥ ~

शिवपुराणे,—

यः कुर्यात् कपिलादानं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।

यावन्ति रोमकूपानि तस्या गात्रेषु वै द्विज ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अथ कालक्षयं प्राप्य जायते विपुले कुले ॥

तस्या इत्येकवचनाद्ब्राह्मणेष्विति जातावेकस्मिन् बहुवचनम् ।

ॐ अद्येत्यादि एतत्कपिलधेनुलोमकूपसमसह्यवर्षसहस्रा-

वच्छिन्नस्वर्गलीकमहितत्व-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिल-
धेनुं सौवर्णशृङ्गीमित्यादि वा ।

उभयमुखीदानस्य तु याज्ञवल्क्येन-सवत्सायास्तस्या रोमतुल्यानि
युगानि स्वर्गमाप्नोत्यनन्तरं तावद्गौः पृथिवीतुल्येत्यभिधाय समस्त-
पृथिवीदानतुल्यफलत्वञ्चोक्तम् ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

प्रसूयमानां यो दद्याद्धेनुं द्रविणसंयुताम् ।

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ॥

चतुरर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।

यावन्ति धेनुलोमानि वत्सस्य च नराधिप ।

तावत्सङ्घं युगगणं देवल्लोके महीयते ॥

ॐ अद्येत्यादि एतदुभयमुखीसंज्ञक-सवत्सगवीलोमतुल्य युगा-
वच्छिन्नस्वर्गवास-समस्तपृथिवीदानफलसमफल-प्राप्तिकाम इमामुभय-
मुखीसंज्ञिकां गां सौवर्णशृङ्गीमित्यादि दक्षिणा पुच्छस्यर्शान्तं
सर्व्वं पूर्व्ववत् ।

गोमांत्रदाने याज्ञवल्क्यः,—

यथा कथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वा ऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्षिष्टां दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥

यथा कथञ्चित् स्वर्णशृङ्गादिरहितामपौत्यर्थः ।

पूजादि विधांय,—

ॐ अद्येत्यादि स्वर्गलोकमहितत्वकाम इमामरोगामपरिक्षिष्टां
सवस्त्रामर्षितां रुद्रदेवतामित्यादि दक्षिणापुच्छग्रहणान्तम् ।

गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपमिति मनुवनात् सूर्यलीकप्राप्तिकाम
इति वा ।

वृहन्नारदीये,—

ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे यो दद्याद्गां पयस्विनीम् ।
स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
इत्यादि बहूनि वचनानि ग्रन्थगौरवादुपेक्षितानि ।

अथ वृषभदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुसमोऽनङ्घानेकश्चैव धुरन्धरः ।
अलङ्कृत्य वृषं वस्त्रैः पुण्येऽङ्घ्रि समुपस्थिते ॥
सुवर्णशृङ्गं रवजेन्द्र खुरै रौप्यैरलङ्कृतम् ।
सुपुच्छं पट्टवस्त्रेण ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताद्भुवि ॥
प्रौयतां धर्मराजो मे^१ [प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनःकायकर्माभिः ॥
तत् सर्वं विलयं याति वृषदानान्न संग्रयः ।
यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं स्वतिजसा ॥
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं गीतनृत्यसमाकुलम् ॥
आरुह्य कामगं दिव्यं स्वर्लोकमधिगच्छति ।

१ क पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

यावन्ति तस्य लोमानि गोवृषस्य महामते ।

स्वर्गं प्राप्नोति तावन्ति अत्रायातो,१ नृपो भवेत् ।

अलङ्कृतं वृषभं ब्राह्मणं रुद्रञ्च संपूज्य द्विजकरे पूर्ववज्जलदानम् ।

ॐ अद्येत्यादि वाङ्मनःकायकृतसप्तजन्मपापक्षय-वृषभसंयुक्त
स्वतेजोदीप्यमान गन्धर्वाप्सरःसङ्कीर्ण-गीतनृत्यसमाकुल-कामगदिव्य-
यानारोहणपूर्वकस्वर्लोकगमन-तदुत्तरेतद्वृषभलोमसमसंख्यवर्षावच्छि-
न्नस्वर्गस्थिति-तदुत्तरनृपभवन-काम इमं वृषभं वस्त्राद्यलङ्कृतं
सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं पट्टवस्त्रपुच्छमर्चितं रुद्रदेवतमित्यादि
दक्षिणापुच्छस्पर्शान्तं पूर्ववत् ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताद्भुवि ॥

प्रियतां धर्मराजो मे ग्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वृषभमात्रदाने याज्ञवल्क्यः,—

नैवेशिकस्वर्णधूर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

अथ स्वर्गलोकमहितत्वकाम इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ।

अथ गुडधेन्वादिदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुः प्रवक्ष्यामि या दत्त्वा भुक्तिमुक्तिभाक् ।

प्रथमा गुडधेनुः स्याद्दशधेनुस्तथा परा ॥

तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ।
 चीरधेनुर्मधुधेनुः शर्करादधिधेनुके ॥
 रसधेनुः स्वरूपेण दशमी विधिरुच्यते ।
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्शीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानां स्तीर्य सर्वतः ।
 लघ्वेणैकाजिनं तद्वत् वत्सस्व परिकल्पयेत् ॥
 प्राङ्मुखीं कल्पयित्वा तु प्रदद्यात् गां सवत्सिकाम् ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयात् ॥
 वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।
 अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ॥
 चतुर्थ्यांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।
 पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाश्चत्वारस्तुला पलशतं स्मृतम् ।
 स्याद्भारो विंशतितुला द्रोणस्तु चतुराढकः ॥
 धेनुवत्सौ गुडास्यौ तौ सितसूक्ष्मांभरावृतौ ।
 शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
 सितसूत्रशिरालौ^१ च सितकम्बलकम्बलौ ।
 ताम्रपट्टकपृष्ठौ^२ तौ सितचामररोमकौ ॥

१ ग, पुस्तके कुम्भान् ।

२ खं, पुस्तके शिराण्डौ ।

३ ग पुस्तके पृष्ठकपृष्ठौ ।

विद्रुमभ्रुयुगावेतौ नवनीतस्तनाश्वितौ ।
 चौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
 सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतचुरसंयुतौ ।
 घण्टापीवौ पुष्पदन्तौ घ्राणौ गन्धकरण्डकौ^१ ॥
 रचयित्वा यजेद्धेनुमिमैर्मन्त्रैर्दिजोत्तमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
 देहस्या याच रुद्राणी शङ्करस्य सदाप्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु^२ ।
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
^३स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामन्त्रितां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 समानं सर्वधेनूनां विधानं चैतदेव हि ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य निर्मलो भुक्तिमुक्तिभाक् ॥
 स्वर्णशृङ्गै^४ शफै रौथैः सुशौला वस्त्रसंयुता ।

१ क ग पुस्तकद्वये; गन्धघ्राणप्रकल्पितौ । २ ख पुस्तके, पङ्क्तिर्नास्ति ।

३ ख पुस्तके स्वधा या ।

४ ग पुस्तके, स्वर्णशृङ्गैः ।

कांस्योपदोहा दातव्या चीरिणी गौः सदधिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसमितान् ॥

अस्यार्थः । या दश^१ धेनूर्दत्तेत्यर्थः । रसधेनुश्चिचुरसकल्पिता धेनुरित्यर्थः । स्वरूपेण तु दशमी सवत्सा गौरित्यर्थः । द्रव-द्रव्यधेनूनां घृतधेनु-जलधेनु-दुग्धधेनु^२-मधुधेनु दधिधेनु-रसधेनूनां कुम्भाः स्युः तत्तद्रव्यपूरितैककुम्भः परिमाणमित्यर्थः । इतरासां गुडतिलशर्कराधेनूनां राशिः परिमाणं स च राशिभारचतुष्टयेन गुडशर्करयोस्तिलस्य तु द्रोणचतुष्टयेनेति वक्ष्यते ।

प्रथमं गोमयेन भूमिमालिष्य तत्र दर्भानास्तीर्य तदुपरि चतुर्हस्तं पूर्वाभिमुखं कृष्णाजिनं विन्यस्य तत्पार्श्वे स्वल्पं हरिणाजिनं प्राङ्मुखं वत्सत्वेन कल्पितं न्यसेत् ।

तन्मध्ये भारचतुष्टयप्रमाणं गुडं स्थापयेत् ।

वत्सस्य एको भारः । अयन्तु सुख्यः कल्पः ।

भारद्वयेन धेनुः, तच्चतुर्थांशेन वत्सः । इति मध्यमः ।

भारैकेन धेनुः, चतुर्थांशेन वत्सः । इति कनिष्ठः कल्पः ।

वित्तानुसारेण कल्पनीयः । एतदर्थमेव भारप्रमाणमाह पञ्च-कृष्णलको माष इत्यादिना । इदमेव शर्कराधेनोरपि परिमाणं तिलधेनोस्तु तिलद्रोणचतुष्टयेन धेनु द्वाणैकेन वत्स इति परि-माणमेतदर्थमाह द्रोणस्तु चतुराढक इति ।

१ गं पुस्तके, रसधेनुः ।

२ गं पुस्तके, जलधेनु दुग्धधेनुपदं नास्ति । .

तथाच १वायुपुराणे,—

प्रसृतिभिर्द्वादशभिः कुडवस्तच्चतुर्गुणः ।

प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिश्च आढकः परिकल्पितः ॥

चतुराढको भवेद्द्रोणस्तिलधेनुश्चतुर्गुणः ।

घृत-जल-दुग्ध-मधु-दधीक्षु-रस-धेनूनां तत्तद्रूपपूरितकुम्भ एकः
कृष्णाजिनमध्ये स्थाप्यस्तच्चतुर्थांशपरिमितो घटो वत्सत्वेन कल्पितो
हरिताजिनमध्ये स्थाप्यः । ततश्च सितसूक्ष्मवस्त्रैर्धेनुवत्सावाच्छाद्य
उभयो गुडेन मुखं कल्पयित्वा ।

शुक्तिद्वयेन कर्णौ ।

दक्षुखण्डचतुष्टयेन पादचतुष्टयं, मुक्ताद्वयेन नेत्रद्वयम् ।

श्वेतसूत्रैः शिराः, शुक्लकम्बलेन गलकम्बलम् ।

ताम्रपट्टेन पृष्ठं, श्वेतचामरैर्लोमानि ।

शिद्रुमखण्डाभ्यां भ्रुद्वयं, कांस्यपात्रस्थनवनीतेन स्तनम् ।

पट्टवस्त्रेण पुच्छं, १कांस्यपट्टेन दोहम् ।

दूध्नौलखण्डद्वयेन चक्षुषोस्तारकाद्वयं, सुवर्णशृङ्गद्वयेन शृङ्गद्वयम् ।

रजतरुचतुष्टयेन रुचतुष्टयं, घण्टया भूषितां घीवाम् ।

पुष्पैर्दन्तान्, गन्धेन नासिकाम् ।

रचयित्वा धेनुवत्सौ पुष्पमाल्यैर्भूषयित्वा पाद्यादिभिर्गुडादि-
धेनुमभ्यर्च्य धेन्वङ्गाधिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य
कृताञ्जलिः पठेत् १ ।

१या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
 देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ॥

इति पठित्वा रुद्रदेवतां • सम्प्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 समुज्य इमां गुडादिधेनुं तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा
 ददस्वेति तेनोक्ते जलेन गुडादिधेनुं प्रोक्ष्य पद्मपुराणीयमन्त्रेणा-
 मन्त्रयेत् ।

अन्नं मे १जायतां सद्यः पायसञ्च रमास्तथा ।
 कामान् सम्पादयास्माकं गुडधेनो ३ द्विजार्पिता ॥
 अन्यत्र तु गुडपदस्थाने घृतादिपदोहः कार्यः । ततो यद्दीता
 पठति ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
 भरस्व कामैर्मां सर्वैर्गुडधेनो नमोऽस्तु ते ॥

१ ग पुस्तके, या लक्ष्मीरित्यादि प्रयच्छत्वित्यन्तं श्लोकपञ्चकं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, धावताम् ।

३ ग पुस्तके, गडधेनुः ।

ततो वस्त्रेणाच्छाद्य पुच्छभागं धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकशर्मा सर्वयज्ञफलसमफलप्राप्ति-सर्वपापविमुक्ति-भुक्ति-
मुक्तिभागित्वकाम इमां गुडधेनुं यथाविध्युपस्कृतां गन्धाद्यर्चितां
वस्त्राद्यादितां रुद्रदेवतां चतुर्भागकल्पितवत्सां सुवर्णशृङ्गाद्यलङ्कृता-
ममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे ।

ग्रहीता पुच्छे धृत्वा स्वस्तीति वदेत् ॥ ततः काञ्चनदक्षिणां
दद्यात् ग्रहीता स्वस्तीति वदेत् । दक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं काम-
स्तुतिञ्च पठित्वा धेनुरियं रुद्रदेवतेति वदेत् ।

घृतधेन्वादीनामपि विधानं समानम् । फलमाह सर्वयज्ञेऽति-
निर्मलः सर्वपापरहितः स्यादित्यर्थः ।

पद्मपुराणीयवाक्यन्तु , बङ्गनरकमन्तरक्षैहिकानिष्टशान्ति-याव-
च्चन्द्रादित्यसमयक्षुत्पिपासाविवर्जितत्वान्नोपभोगसाध्यपरमदक्षि-स्वर्ग-
लोकवसति-विविधकामावाप्ति-काम इत्यादि ।

एतच्च विस्तरभयान्न प्रपञ्चितम् । एवं गुडधेन्वादीनां नवानां
विधानमुक्त्वा, १स्वरूपधेनोर्विधिं तत्फलञ्चाह हेमशृङ्गी २ शर्फै
रौषैरित्यादि एतच्च पूर्वमेव लिखितमस्ति ।

अथ तिलदानम् ।

विष्णुधर्म,—

सवणस्य प्रदातारस्तिज्ञानां सर्पिषां तथा ।

तेजस्विनोऽग्निजायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥

१ ख पुस्तके, पयस्विधेनोः ।

२ ग पुस्तके, हेमशृङ्गेः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्य तेजस्वित्व-भोगित्व-चिरजीवित्वभवन-
कामस्त्रिलानेतानित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् । दत्तदाने लवणदाने-
ऽप्येवम् । दत्तदाने याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितत्वकूमो वा ।

अथ धान्यदानम् ।

स्कन्दपुराणे,—

ओषधीर्यः प्रयच्छेत धान्यानि विविधानि च ।

सर्व्वकामसमृद्धः सन् सोमलोकं स गच्छति ॥

तत्र वर्षसहस्राणि सप्त स्थित्वा पुनर्नरः ।

इह सर्व्वधनोपेतो भोगवानभिजायते ॥

ओषधयो मुद्गाद्याः । पूजादिं विधाय अद्य सर्व्वकामसमृद्धिम-
दात्मीयसोमलोकगमन-तदधिकरणकसप्तवर्षसहस्रावस्थिति-तदुत्तर-
मर्त्यलोकाधिकरणकसर्व्वधनोपेतभोगवञ्जन्मकाम एतानि धान्यानि
प्रजापतिदेवतानि इत्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इति वा ॥

अथ शालग्रामशिलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सशैलवनुकाननम् ॥

शालग्रामे षोडशोपंचारेण विष्णुपूजां विधाय संप्रदानं विष्णु-
द्याभ्यर्च्य-ॐ अद्येत्यादि सशैलवनुकाननभूचक्रदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकाम इमां शालग्रामशिलामर्चितां विष्णुदेवतां साधारां
सवस्त्रामित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

अथ दोलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नृवाह्यं पुरुषो यस्तु द्विजे सम्यक् प्रयच्छति ।

अश्वमेधफलं तस्य कथितं द्विजसत्तमाः ॥

नृवाह्यं दोलादि । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अश्वमेधतुल्य
फलप्राप्तिकाम इमां सोपकरणां दोलां विष्णुदेवतामित्यादि दक्षि-
णास्पर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

१तत्रैव शिविकादाने,—

शिविकायाः प्रदानेन वङ्गिष्टोमफलं लभेत् ।

शिविका चतुर्दोलाकम् । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अग्नि-
ष्टोमफलसमफलप्राप्तिकाम इमामर्चितां शिविकां विष्णुदेवता-
मित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

याज्ञवल्क्यः—

यानं वृत्तं स्त्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

यानं दोलानौकादि । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इदं यानमर्चितं विष्णुदेवतामित्यादि दक्षिणा-
यानस्पर्शारोहणान्तम् ।

यानशय्याप्रदो भार्यामिति मनुवचनात् भार्याप्राप्तिकाम
इति वा ।

अथ पुस्तकदानम् ।

नन्दिपुराणे,—

अथ विद्याप्रदानन्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 फलं दशाश्वमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते मर्त्या विद्यादानेन भाग्यवान् ॥
 सर्वशस्यसुसम्पूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 यत् फलं लभते मर्त्या विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 यावदक्षरसंख्यानं विद्यते पत्रसंश्रये ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो वसेत् १ ॥
 यावत्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसन्निताः ।
 तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नयते दिवम् ॥
 यावच्च पत्रसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभम् ।
 तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः ॥
 स जातो मानुषे लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
 यो विद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दत्त्वा विद्यां शायविवर्जितः ।

याति पुण्यमयालोकानचयान् भोगभूषितान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि दशशताश्वमेधयज्ञफलसमफल-
सम्यगिष्टराजसूयसहस्रफलसमफल-चन्द्रसूर्यग्रहणकालीनबहुब्राह्मण-
संप्रदानकसर्वशस्यसुसंपूर्णसर्वरत्नोपशोभितमहीदानजन्यफलसमफल-
प्राप्येतत्पुस्तकावस्थिताक्षरसमसंख्यवर्षसहस्रस्वर्गवासेतत्पुस्तकावस्थि-
ताक्षरपङ्क्तिःसमसंख्यस्वकुल्यनरकोदुरणपूर्वकस्वर्गनयनेतत्पुस्तकावस्थि-
तपत्रसमसंख्यशुभसहस्रावच्छिन्नकुलसहितात्मीयस्वर्गाधिकरणकवर्ष-
बहुजन्मशतकृतयावत्पातकनाश-भोगभूषिताक्षयपुण्यमयलोकगमन-
काम इदं पुस्तकं सवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतममुकगोत्रायेत्यादि
दक्षिणा पुस्तकस्पर्शान्तं पूर्ववत् ।

इयशौर्षे—

यो दद्याल्लेखयित्वा तु पञ्चरात्रं द्विजोत्तमे ।

स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥

पुराणं लेखायित्वा तु यो दद्याद्ब्राह्मणे नरः ।

स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥

शामायणं भारतञ्च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।

स विद्यादानजं पुण्यं प्राप्य विष्णौ प्रलीयते' ॥

यो धर्मसंहितां दद्याल्लेखयित्वा द्विजोत्तमे ।

स विद्यादानजं पुण्यं समयं प्राप्नुयान्नरः ॥

वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु यो दद्याद्ब्राह्मणवर्षभे ।

स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहुतसंभवम् ॥ •
 धर्मार्थकाममोक्षाणां या विद्या सिद्धये मता ।
 तां लेख्य ब्राह्मणे दत्त्वा स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 १ आकाशस्य यथा नान्तं सिद्धैरप्युपलक्ष्यते १ ।
 एवं विद्याप्रदानस्य नान्तं सर्वगुणात्मकम् ॥

अथेत्यादि वासुदेवे लयकाम इदं पञ्चरात्रपुस्तकमित्यादि ।

अथ श्रीहरिवंशे तत्पुस्तकदाने,—

शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं
 चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ।
 भवेदनन्तं हरिवंशदानात्
 प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥
 यद्वाजपेयेन च राजसूया^२
 दृष्टं फलं हस्तिरथेन चान्यत् ।
 तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं
 गीतञ्च^३वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥

पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि शताश्वमेधयज्ञफल-
 चतुःसहस्रशतक्रतुजन्यानन्तफल-वाजपेय राजसूययज्ञदृष्टफल-हस्ति-
 रथदानजन्यफलसमफल-प्राप्तिकाम इदं हरिवंशपुस्तकं सर्वस्व-
 मर्चितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणा तत्पुस्तकस्यशान्तिम् ।

१ ग पुस्तके, आकाशस्येत्यादि श्लोको नास्ति ।

२ ख पुस्तके, उपलभ्यते ।

३ ग पुस्तके, राजसूये ।

४ क ख पुस्तकद्वये, प्रणीत- ।

मत्स्यपुराणे विष्णुपुराणदानमुपक्रम्य,—

तदाषाढे तु यो दद्याद्दूतधेनुसमन्वितम् ।

१पौर्णमास्यां विधौतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्याषाढे मासि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां तिथौ विशिष्टभारतवर्षास्थभूप्रदेशे अमुकगोत्रोऽमुकनामाहं वारुणपद-
प्राप्तिकाम इदं विष्णुपुराणपुस्तकं दूतधेनुसमन्वितमर्चितं सवस्त्रं
सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

मत्स्यपुराणे श्रीभागवतदाने,—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते वंशविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोत्सिक्तं तद्भागवतमुच्यते ॥

क्षिप्त्वा तु यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य भाद्रे मासि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां
तिथावित्यादि परमपदप्राप्तिकाम इदं भागवतमहापुराणं हेम-
सिंहसमन्वितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

मत्स्यपुराणे तत्पुस्तकदाने,—

विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् ।

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाक्षया ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य विषुवसंक्रान्त्यामित्यादि पृथिवीदान
फलसमफलप्राप्तिकाम इदं मत्स्यपुराणपुस्तकं हेममत्स्यधेनुसम-
न्वितं सवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

१ ग पुस्तके, पौर्णमास्यां विधानेन सम्पदं याति वारुणम् ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डदाने,—

य एतत् पुस्तकं रम्यं लेखयित्वा समर्पयेत् ।
 अखिलानि पुराणानि तेन दत्तानि नान्यथा ॥
 अत्राख्यानानि यावन्ति श्लोका यावन्त एव हि ।
 तथा पदानि यावन्ति वर्णा यावन्त एव हि ॥
 यावन्त्यपि च पत्राणि यावत्यः पत्रपङ्क्तयः ।
 गुणसूत्राणि यावन्ति यावन्तः पटतन्तवः ॥
 चित्ररूपाणि यावन्ति रम्यपुस्तकसंपुटे ।
 तावद्युगसहस्राणि दाता स्वर्गं महीयते ॥

अत्र पटतन्तव इत्यनेन समस्तदाने वस्त्रमाहित्यं बोद्धव्यम् । पुस्तक-
 संपुट इत्यनेन सर्वमेव पुस्तकं संपुटबहितं कृत्वा देयमिति च बोद्धव्यम् ।
 पूजादि विधाय अद्येत्यादि अखिलपुराणदानजन्यफलसमफल-
 प्राप्ति-स्कन्दपुराणान्तर्गतैतत्काशीखण्डपुस्तकस्य यावदाख्यान यावत्-
 श्लोक-यावत्पद-यावद्वर्ण-यावत्पत्र-यावत्पत्रपंक्ति यावद्गुणसूत्र याव-
 देतत्पुस्तकाच्छादनपटतन्तु यावदेतत्पुस्तकसंपुटस्यचित्ररूप तावत्-
 समसंख्ययुगसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इदं स्कन्दपुराणा-
 न्तर्गतकाशीखण्डपुस्तकं सवस्त्रं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणा-
 स्पर्शान्तम् ।

अथ विपुलगृहदानम् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्वोपकरणोपेतं यो दद्याद्विपुलं गृहम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ॥

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।
भवत्यव्याहृतैश्वर्यैः सर्वकामसमन्वितः ॥

उपकरणानि च ।

वर्षोपभोग्य धान्य क्षवण तैल घृत गुड़ मरीचादि वणिग्द्रव्य-
मुद्गमाषादि ब्रीहिंस्थाल्यादि रन्धनोचितसामग्री-शिलापट्टमुषलो-
दूखल सूर्प समार्जनी कुद्दाल दात्र कुठार खनित्र दीपवृक्ष दूर्वी
मृन्मयकलसादि गृहवसत्युचितसामग्री-काष्ठपादुका कांस्यभाजन
भोजनपात्र पानपात्र पीठ शय्या गो महिषी दास दासी नाना-
विधभक्ष्यसामग्री-कनकरजतवज्रविधवस्त्रादीनि ।

वक्ष्यमाणसाधारणप्रतिष्ठाविहितहोमादिकं कृत्वा पूजादि
विधाय—

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपकरणान्वितम् ।

तव विप्रस्य दानेन ममास्त्वव्याहृतं फलम् ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि सुचिरकाल स्वर्गक्रीडण
पूर्वकं मानुष्यलोकगमन-तदुत्तराव्याहृतैश्वर्यै-सर्वकामसमन्वित-
भवनकामो वर्षोपभोग्यसर्वोपकरणोपेतमिदं विपुलगृहमर्चितं
विष्णुदेवतमसुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणागृहप्रवेशान्तम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यावद्गृहवसत्युचितपूर्वोक्तसामग्रीसहितगृहदाने,—

गृहं यस्तु प्रयच्छेत् सर्वकामसमृद्धिमत् ।

स लोकं प्रह्लाणः प्राप्य सर्वकामैर्निषेव्यते ॥

वर्षकोटीर्वसेत्तत्र^१ चतसस्तेन कर्मणा ।

गृहमेधी सदा, दाता भोगवाञ्छैव जायते ॥

सर्वकामसमृद्धिमदिति यावद्गृहवसत्युचितपूर्वाक्कामपी^२ सम्पत्-
मित्यर्थः ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि” पठित्वा ॐ
अद्येत्यादि ब्रह्मलोकावाप्तिपूर्वकसर्वकामनिषेव्यमानत्व-तस्योकाधि-
करणकवर्षकोटिचतुष्टयवास-तदुत्तरगृहमेधित्व-सदादाहत्व-भोगित्व-
भवनकामः सर्वकामसमृद्धिमदिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवत-
ममुकगोत्राद्येत्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

• धनधान्ययुतं स्कीतं सर्वोपकरणैर्युतम् ।

शय्यासनयुतं^३ रम्यं गोऽजाव्यश्वयुतं तथा ॥

गृहं दत्त्वा दिजेन्द्राय तावत् स्वर्गमुपाश्रुते^४ ।

यावत् कल्पावसानन्तु कल्पादौ पार्थिवो भवेत् ॥

स्कीतं विपुलं, रम्यं सौधादिविचित्रम् । उपकरणानि च
पूर्वाक्तानि गोऽजाव्यश्वाधिकमत्र ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि पठित्वा-ॐ
अद्येत्यादि यावत्कल्पावसानस्वर्गभोग-तदुत्तरकल्पान्तरादि पार्थिवत्व-
भवनकामो धनधान्ययुतं स्कीतं सर्वोपकरणैर्युतं शय्यासनयुतं रम्यं

१ क पुस्तके, स तत्रोच्य ।

२ ग पुस्तके, -सम्पत्त्यर्थम् ।

३ ग पुस्तके, शय्याशतयुतम् ।

गोऽजाव्यश्वयुतमिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवतममुकगोत्रायेत्यादि
दक्षिणागृहप्रवेशान्तम् ।

केवलगृहदाने । विष्णुधर्मोत्तरे,—

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा वसूनां लोकमश्नुते ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वसुलोकप्राप्तिकाम इदं गृह-
मर्चितं विष्णुदैवतमित्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् । याज्ञवल्क्यो-
क्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

रथमश्वं गजं दासीं शय्यां गृहमथापि वा ।

भूमिं वा यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् पृथिव्यधिकरणकराजत्वभवनकाम
इति वा ।

अथ कन्यादानम् ।

अत्र केचित्,—

चौरस्य कर्मानर्हत्वप्रतिपादकत्वात् विवाहस्य च शुचिना
कर्तव्यत्वात् विवाहदिने शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य चौरं नाचरन्ति ।
तदशुद्धम्— उपनयनवत् विवाहेऽपि चौरस्य वाचनिकत्वात् न
दोषावहत्वम् ।

यथा हयश्रीर्षे श्रीविवाहे,—

ततो नृपितमानीय चुरकर्मासुपेशंस्तम् ।

तेन सङ्कल्पयेत् चौरं श्रिया देव्यास्तथा हरेः ॥

ततो नीराजनां कृत्वा स्नापयेच्छ्रीजनाईनौ ।

अन्ये तु कन्यादानं कृत्वैव पश्चात् स्वयम्बरमाचरन्ति ॥

तदप्यशुद्धम् ।

स्वयम्बरानन्तरञ्च पाणिं देव्यास्तु ग्राहयेत् ।

इति हयग्रीर्वचनात् ।

बहुमुनिमतमेतत् सम्प्रदानं प्रधानम् ।

द्युभयवदनचन्द्रालोकनाद्यञ्च केचित् ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनाच्च ।

मुखनियमस्तु कन्यादाने प्रागेव लिखितः ।

परञ्च,—

देव्या हस्ते जलं दद्यान्नतु देवस्य चक्रिणः ।

इति हयग्रीर्वचनाद्वरहस्तोपरि कन्याहस्तं कृत्वा कन्याहस्त एवो-
त्सृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्ते इति शिष्टाचारोऽपीदृश एवेति ।

विष्णुः,— पैतापुत्रीं त्रिस्त्रिर्वाचयेत् ।

पैतापुत्रीं पितृपुत्रसम्बन्धं त्रिवाहे त्रिस्त्रिः त्रिपौरुषं वाचये-
दित्यर्थः । त्रिस्त्रिरिति वीष्णा कन्यावरोभयपचापेक्षया ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मा विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णति प्राङ्मुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य पैतापुत्रीमुपक्रमेत् ।

प्रतिगृह्णन्तीत्युत्तरवाक्याद्वरयन्तीत्यत्र दानलक्षणा वरणधर्मप्रवर-
कीर्त्तनप्राप्त्यर्था च तेन आर्षेयं प्रवृणीतेति वरणे कात्यायनवचनात् ।

त्रैपुरुषिकं प्रवरकीर्त्तनमपि कार्यम् । आर्षेयं प्रवरः ।

अतएव असमानार्घगोत्रजामिति निषेधोऽपि सङ्गच्छते ।

तथाचाग्निपुराणे,—

नामग्नौचे समुच्चार्य्य संप्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

त्रैपुरुषिकवाक्यमपि प्रपितामहादिक्रमेण न तु पित्रादिक्रमेण
कार्यम् ।

राजमार्त्तण्डे ब्रह्मपुराणवचनम्,—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्द्वीमानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

नान्दीमुख इति शाखिविशेषव्यवस्थापितम् ।

अत्र केचित्—

त्रींस्त्रीन् वारान् ब्रूयादिति सुमन्तुवचनात् सर्वमेव वाक्यं
चिरार्पयन्ति । तन्न,

काशिकापुराणे पार्ष्वतीवाग्दानसमये हिमवतो वाक्यम्,—

मङ्गलैः पूज्य देवेशमिदमाह पुनर्गिरिः ।

दत्ता दत्ता पुनर्दत्ता उमा सत्येन ते विभो ॥

रामायणे धनुर्भङ्गानन्तरमतिहर्षात् सीतावाग्दानकाले जनक-
वाक्यम्,—

इमे कन्ये प्रयच्छामि त्रिर्वदामि न संशयः ।

तथा च कठगृह्यम्,—

समेतेषु ज्ञात्यादिष्वहं ददानि ते इत्यस्य चिरुच्चारणं करोति

संप्रदाता ।

अस्यार्थः,—

प्रत्याख्यानशङ्कया साचिरूपेण समागतेषु ज्ञातिषु ब्राह्मणादिषु पुरतो दात्रा अहं ददानि ते इति प्रतिज्ञावाक्यं चिरावर्त्तनीयमिति ।

ततश्च एतेषां वचनानामेकवाक्यतया सुमन्तुवचनमपि वाग्दानविषयं मन्तव्यं न तु संप्रदानविषयं 'पृथक्श्रुतिकल्पनागौरवात् संप्रदानवाक्यस्य पुनःपुनरनुष्ठाने ऽदृष्टार्थकल्पनागौरवाच्च । वाग्दाने तु प्रत्याख्यानशङ्कानिरासार्थमेव पुनः पुनरुच्चारणं दृष्टार्थकत्वेन सङ्गच्छते इति ।

अतएव गोभिलटीकायां यशोधरेण त्रैपुरुषिकसम्बन्धमुल्लिख्य अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता मया ते दत्ता इत्येतावन्मात्रमेव चिरावर्त्तय वाग्दानप्रयोगो लिखितः ।

यच्च,—

सुमोच तोयं भवपाणिपद्मे

दत्तेति दत्तेति पुनः प्रजल्प्य ।

इति काशिकापुराणवचनं तद्दानस्य वर्त्तमानत्वात् ऋप्रत्ययस्यातीतार्थासङ्गतेः ।

नामगोत्रे समुच्चार्य प्रदद्याच्छ्रद्धाम्बितः ।

परितुष्टेव भात्रेण तुभ्यं संप्रददे इति ॥

इति व्यासवचनाच्च ।

त्रैपुरुषिकं भ्रमन्धोधारणपूर्वकमिमां कन्यां तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति लङन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता
इयं ते दत्ता इति त्रिरुच्चारणं कर्त्तव्यमित्येवं परम् । ततश्च
सुमन्तुवचनस्याप्येतत्परत्वे न काचित् क्षतिरिति ।

एवञ्च वाग्दाने-अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता
मया ते दत्तेति त्रिरावर्त्तनीयम् ।

सम्प्रदाने तु-सम्प्रददे इति लङन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं
ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति त्रिरावर्त्त्य कन्याहस्ताधार-
भूतवरहस्ते कुशजलं देयमिति ।

भविष्ये,—

तिलराशिः क्षितौ यावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः ।

तस्य वर्षशते पूर्णे तिल एकः प्रगृह्यते ॥

विद्यते च क्षयस्तस्य कन्यादाने न विद्यते ।

प्रथमं शुभे लग्ने मुखचन्द्रिकां विधाय स्वर्गद्वोक्तविधिना वरणं
कृत्वा ।

वासंसा प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं दद्यात्” इति गोभिलवचनात्
यज्ञोपवीतधारणपरीपाद्या वाससाच्छाद्यार्चयित्वा प्रजापतिञ्च
संपूज्य जलेनाभ्युक्ष्य इमं कन्यां तुभ्यमहं ददानीति वरहस्ते जलं
दत्त्वा ददस्वेति तेनोक्ते वरहस्तोपरि कन्याहस्तं विधाय वक्ष्यमाण-
हस्तलेपमुभयोर्हस्ते दत्त्वा आचारात् कुशवेष्ट्या वद्ध्वा कुशतिल-
जलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अक्षयस्वर्गकामोऽमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य

प्रपौत्रायामुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य पौत्रायामुकगोत्रस्यामुक-
 प्रवरस्यामुकस्य पुत्रायामुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे तुभ्यं
 ब्राह्मणाय वराय अर्चिताय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य
 प्रपौत्रीममुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य पौत्रीममुकगोत्रस्यामुक-
 प्रवरस्यामुकस्य पुत्रीममुकगोत्राममुप्रवराममुकीदेवी मर्चितां यथा-
 शक्त्यलङ्कृतां वासोयुग्माच्छादितां प्रजापतिदेवतामिमां कन्यामहं
 सम्प्रददे । इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति कन्या-
 हस्तोपरि कुशजलं दद्यात् । स्वस्तीति वरेणोक्ते काञ्चनदक्षिणां
 दद्यात् । वरस्य गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा कन्येयं प्रजापति-
 देवताकेति वदेत् ।

इस्तलेपस्य हयश्रीर्षे उक्तः,—

हस्तलेपमतो वक्ष्ये कन्यासौभाग्यदायकम् ।

हताञ्जलिः शिखा कान्ता, कर्पूरं कुङ्कुमं तथा ॥

मधूकपुष्पं सर्जरसं गुञ्जा जातीफलन्तथा ।

एषामेकतमं गृह्य समस्तं वा विचक्षणः ॥

यस्या विवाहसमये योजयेद्गदानिमान् ।

न दौर्भाग्यं न वैधव्यं सा कन्या प्राप्नुयात् क्वचित् ॥

हताञ्जलिः लाजानुया इतिख्यातो वृचभेदः । शिखा लाङ्गलिका
 इतिख्यातो वृचः । कान्ता प्रियङ्गुः ।

तथाच भूरिप्रयोगकोषे,—

शिखा चाग्रे^१, शिखा चूडा ज्वाला लाङ्गलिकाद्रुमे ।

कार्त्ताऽऽनि^१ प्रिये रम्ये^२ शौहे स्त्री फलिनी स्त्रियोः ।

आदित्यपुराणे,—

कनकस्य च यो दाता भूमिदाता च यो नरः ।

कन्यादानप्रसक्तस्य समं यान्ति चयो रथाः ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।

मुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

ॐ अद्येत्यादि कनकदानभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-पितृपिता-
महप्रपितामहसर्वपापविमुक्ति-ब्रह्मलोकप्राप्तिकाम इति वा ।

गान्धर्वासुरविवाहयोरपि फलमुक्तमादिपुराणे,—

गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गान्धर्वलोकं व्रजति गन्धर्वैः पूज्यते नरः ॥

शुक्लेन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किन्नरैः सह गीयेत गान्धर्वं लोकमेति च ॥

एतच्च वैश्यशूद्रविषयमेव तेषामेवासुरविवाहस्य विहितत्वा-
दन्येषां निन्दितत्वात् ।

तथांच काश्यपः,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिञ्चिषकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ।

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पैत्रे दासी तां काश्यपोऽब्रवीत् ॥

१ ख पुस्तके, अग्निनीप्रिये ।

२ ग पुस्तके प्रियारम्ये ।

अथ कृष्णाजिनदानम् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखी पौर्णमासी तु ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 पौर्णमासी तथा माघी तस्यां दानफलं महत् ॥
 गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।
 आदावेव समास्तौर्यं शोभनं वस्त्रमाविकम् ॥
 ततः सशृङ्गं सरुुरमास्तरेत् कृष्णमार्गणम् ।
 कर्त्तव्यं रुक्मशृङ्गन्तु रुक्मदन्तन्तथैव च ॥
 लाङ्गूलमुक्तासंयुक्तं तिलच्छन्नन्तथैव च ।
 तिलैः सुशिशिलं कृत्वा वाससाच्छादयेदुधः ॥
 सुवर्णनाभं तत् कुर्यादलङ्कुर्याद्विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथा शक्त्या तस्या दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्यपात्राणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।
 घृतं शीरं दधि चोद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥
 तत्प्रतिग्रहविद्विद्वानाहिताग्निर्दिजोत्तमः ।
 स्नातो वस्त्रयुगकृन्नः स्वशक्त्या चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा यथावत् कृष्णमार्गणम् ।
 समग्रं भूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रथम् ।
 सर्वांश्च लोकान्सरति कामचारी विहङ्गसः
 आहृतसंज्ञवं यावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यसंग्रथम् ॥

गोमयोपलिप्तस्थाने शोभनं कम्बलमास्तीर्य तदुपरि सशृङ्ग-
सखुर-कृष्णाजिनं विन्यस्य स्वर्णशृङ्ग-स्वर्णखुर-दन्त-मुक्तायुक्तलाङ्गूलं
कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य स्वर्णगर्भं कृत्वा रत्नैर्गन्धैश्चालङ्कृत्य चत्वारि कांस्य-
पात्राणि चतुर्दिक्षु यथाक्रमं घृतदुग्धदधिमधुपूरितानि संस्थाप्य पूजादि
विधाय,—

ॐ अद्येत्यादि समयभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-कामचार सर्व-
लोकसञ्चरणाद्गतसंज्ञवपर्यन्तस्वर्गप्राप्तिकाम इदं कृष्णाजिनं कृष्णशृङ्गं
कृष्णदन्तं मुक्तायुक्तलाङ्गूलं तिलच्छस्रं वस्त्राच्छादितं सुवर्णगर्भं रत्नै-
र्गन्धैश्च अलङ्कृतं चतुर्दिक्षु घृतदुग्धदधिमधुपूरितकांस्यपात्रचतुष्टय-
सहितमुत्तानाङ्गिरोदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणायार्हिताग्रये
तुभ्यमहं संप्रददे । यद्गीता पुच्छे गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् । ततः
सुवर्णदक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा कृष्णाजिन-
मिदमुत्तानाङ्गिरोदैवतमिति वदेत् ।

अथाश्वदानम् ।

महाभारते,—

यावन्ति सोमानि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ॥
लोकान् देवलोकान् । पूजादि विधाय,—
उच्चैःश्रवास्त्वमश्वानां राज्ञां विजयकारकः ।
सूर्यवांश्चक्षुमस्रभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मार्त्तण्डाय सुरेशाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।
जगद्दीपाय सूर्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य ॐ अद्येत्यादि एतद्वाजिलोम
समसंख्यदेवशोकप्राप्तिकाम इममश्वं यमदैवतमित्यादि दक्षिणा-
श्वकर्णस्यर्शान्तम् ।

ततोऽश्वं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैःस्रवसपुत्रक ।

मया त्वं विप्रमुखाय दत्तो ह्य सुखी भव ॥

नन्दिपुराणे—

योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स शक्रस्य वसेल्लोके यथा शक्रो युगान् दश ॥

प्राप्यान्ते चाथ मानुष्यं राजा भवति षड्विमान् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि शक्रलोकाधिकरणकदशयुग
शक्रवदास-तदुत्तरमर्त्यलोकीयसमृद्धिमद्राजत्वभवनकाम इममश्वं
यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्यर्शान्तम् ।

स्कन्दपुराणे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छेत हेमचित्रं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा विप्र गान्धर्व्यं लोकमश्रुते ॥

यावन्ति तस्य लोमानि तावदर्षशतानि च ।

श्वेतञ्च दत्त्वा विप्राय फलं दशगुणं लभेत् ॥

वड़वायाः प्रदानेन श्वेततुष्यं फलं स्मृतम् । ..

हेमचित्रं हेमाभरणविचित्रम् । पूजादि विधाय ॐ अद्ये-

त्यादि एतद्दशस्रोमसमसंख्यवर्षशतगन्धर्व्वलोकप्राप्तिकाम इममश्वं
हेमविचित्रं सुलक्षणं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्पर्शान्तम् ।

श्वेताश्वदाने,—

अथेत्यादि श्वेतेतरहयदानफलदशगुणफलप्राप्तिकाम इममश्वं
श्वेतं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्पर्शान्तम् ।

एवं वड्वादानेऽपि । अश्विसालोक्यमश्वद इति मनुवचना-
दश्विसालोक्यप्राप्तिकाम इति वा ।

याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति वा ।

१रथमश्वं गजं दासीं कन्यां गृहमथापि वा ।

भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् भूतलाधिकरणकराजत्वभवनकामो
वा । हयप्रतिग्रहस्त्वत्यन्तगर्हितः ।

यथा—तिस्रधेनुं गुडधेनुं धेनुञ्चोभयतोमुखीम् ।

कृष्णाजिनं हयं गृह्य न पुनर्मानुषो भवेत् ॥

कृष्णाजिनप्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य^१ मस्यपुराणे—

'न स्पृश्यः स द्विजो राजंश्चितियूपसमो हि सः ।

दाने च श्राद्धकाले च दूरतः परिवर्ज्येत् ॥

आदित्यपुराणे—

किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।

आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।

१ क पुस्तके, वरम् । २ ग पुस्तके, अधिष्ठात्य । ३ ग पुस्तके, गृह्णन् ।

कृष्णाजिनश्च गृह्णाति तथैवोभयतोमुखीम् ॥

पापकृत् सोऽधमो लोके स प्रेतो जायते मृतः^१ ।

एकादशाहदेयशय्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

तेन कृष्णा तु सा शय्या न ग्राह्या द्विजसत्तमैः ।

गृहीतायां तु शय्यायां पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदेषु च पुराणेषु शय्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतायान्तु जायन्ते सर्वे नरकगामिनः ॥

कृष्णा पापबहुला । सर्वे वंश्या इत्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुदाहतः ।

अव्यश्वधेनुमातङ्गतिललौहांस्य वर्जयेत् ॥

शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥

ब्रह्महत्यां सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।

आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति ॥

आतुरान्मूर्षाः ।

तथा—वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः ।

न तु गङ्गातटे किञ्चिद्गृह्णीयाद्दुद्धिमाक्षरः ॥

प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाहृदहस्यतिः,—

तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् प्रायायामे व्यकस्थिताः ।

नार्शयन्ति हि विदांसो वायुर्मघानिवाम्बरे ॥

व्यवस्थिता इत्यनेन प्राणायामे .विशेषनिष्ठत्वप्रतिपादनात्
प्राणायामशतं, कार्यमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजापनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥

तुलापुरुषादि षोडशमहादानानि धान्याचलादिदशविधा-
चक्षुदानानि मत्स्यपुराणोक्तानि महाराजेतरासाधान्यत्रोपेक्षितानि
महादानपद्धतौ द्रष्टव्यानि । अन्यानि च दानानि यथायथ
माकरेषूक्तानि ।

अशौचान्तद्वितीयदिनविहितदाने मत्स्यपुराणे,—

अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गस्य कर्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

अशौचान्तदिति । अशौचान्ताहादित्यर्थः । अतएवाशौचान्ता-
हाद्वितीयेऽङ्गीति प्रयोक्तव्यम् । स्वाधीने शब्दप्रयोगे वाक्यरचनायां
लक्षणाया अयुक्तत्वादिति । विलक्षणां विचिन्नां खट्वासन-पादप्रक्षा-
लनपात्र-जलपात्र-सताम्बुलपात्राच्छादनोपधानादि नानाविधोप-

करणान्वितामित्यर्थः । काञ्चनपुरुषदानन्तु शय्यादाभात् पृथगेव तद्द्यादित्यभिसम्बन्धात् ।

द्विजदम्पतिपूजनमपि पृथगेव न तु वृषोत्सर्गस्याङ्गं पारस्करादि-
नानामुनिभिर्वृषोत्सर्गाभिधाने द्विजदम्पतिपूजानभिधानात् प्रधानी-
भूतशय्यादिमध्यपाताच्च ।

न च क्वाप्रत्ययेनोपकारकत्वबोधनात् “फलवत् सन्निधावफलं
तदङ्गम्” इति न्यायादङ्गत्वं वाच्यम् । क्वाप्रत्ययस्यानन्तर्यार्थमात्राभि-
धायकत्वात् ।

न हि भुक्त्वा स्वपितीत्यादौ शयनस्योपकारकमङ्गं वा भोजनं
भवति । नचोपकारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं आरम्भनीयादौ व्यभि-
चारात् ।

किन्तुभयस्मिन् क्रियमाणे द्विजदम्पतिपूजनानन्तरमेव वृषोत्सर्गः
कार्यं इति क्रम एव क्वाप्रत्ययार्थः ।

न च तत्र पाठक्रमानुरोधात् क्रमो लभ्यत एवेति वाच्यम् ।

क्वाबोधितानन्तर्यार्थबलात् “वृहस्पतिसवेनेद्वा सोमेन यजेतेति-
वक्तव्यद्विजदम्पतिपूजनस्यैव एकादशाहवृषोत्सर्गाधिकारात् ‘उभय-
स्मिन् क्रियमाणे विश्वजिज्ञ्यायात् स्वर्गफलमुद्दिश्य द्विजदम्पती पूज-
यित्वैव वृषोत्सर्गः कार्यः, वृषोत्सर्गाशक्तौ तु निरपेक्षद्विजदम्पति-
पूजनं निर्विवादमेवेति ध्येयम् ।

नामाभरणभूषणैरिति, आभरणानि कुण्डलाङ्गुरीयशङ्खा-
दीनि । भूषणानि गन्धपुष्पवस्त्रादीनि । देयेति पृथग्विधानश्रवणात्
शृङ्गाद्यकपिलादानमपि पृथगेवेति ।

किन्तु विलक्षणशय्यादान-काञ्चनपुरुषदान-द्विजदम्पतिपूजानां
फलविशेषानुपदेशात् विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गफलमेव कल्पनीयम् ।
वृषोत्सर्गकपिलादानयोस्तु मुन्यन्तरोक्तः फलविशेषोऽस्त्येव ।

यथा देवव्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

कपिलाचेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ।

इत्यादि । अतएव वृषोत्सर्गशय्यादीनां काम्यतापि वक्ष्यते ।

ततो विलक्षणां शय्यां खट्वादिनानाविधोपकरणामानीय—
सोपकरणायै शय्यायै नमः,

उत्तानाङ्गिरसे नमः,

एतत्सम्प्रदानं ब्राह्मणाय नमः,

इति पाद्यादिभिरुदङ्मुखं सम्पूज्य द्दमां सोपकरणां शय्यां तुभ्यं
ददानीति, द्विजकरे जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा शय्यां
प्रोक्ष्य वामहस्तेन शय्यां स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना कुशत्रयतिलजला-
न्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्ति-
कामोऽसुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय 'द्दमां नानाविधोपकरणां
विलक्षणां शय्यामुत्तानाङ्गिरोदैवतामर्चितां तुभ्यमहं संप्रददे ।
द्विजकरमध्ये सकुशं जलं दद्यात् । गृहीताग्नेयतीर्थेन करमध्येन
स्पृष्ट्वा स्वस्तीति प्रतिवदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतत्तु विलक्षणशय्या-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा काञ्चनं स्पृशेत् ।
ततो गायत्रीं ॐ कोऽदादिति पठित्वा शय्येयमुत्तानाङ्गिरोदैवते-
त्युक्त्वा शय्यामारोहेत्^१ ।

ततः,—फलवस्त्रसमन्वितकाञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य
पूर्ववत् कृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्तिकामो-
ऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय इमं काञ्चनपुरुषं फलवस्त्रसमन्वितं
विष्णुदैवतं तुभ्यमहं सम्प्रददे इति कुशजलं ब्राह्मणकरे दद्यात् ।
काञ्चनदक्षिणादिकमपि सर्व्वं पूर्ववत् । करुमध्येन प्रतिग्रहः ।

ततो द्विजदम्पती अनौय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचा-
न्ताद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्तिकामोऽहं
द्विजदम्पती पूजयिष्ये ।

इति संकल्प्य द्विजदम्पतिभ्यां नम इति गन्धपुष्पताम्बूलनाना-
विधोपहारवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि कृतैतद्विजदम्पतिपूजाकुर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रनामभ्यां द्विजदम्पतिभ्यामहं सम्प्रददे ।
इति दक्षिणां दद्यात् ।

१ ख पुस्तके, आरोहयेत् ।

तदनन्तरं वृषोत्सर्गः ।

यद्यपि कस्यचित् स्त्रीकारासम्भवात् वृषोत्सर्गस्य न दानत्वं किन्तु “एनं द्युपानं पतिं वो ददानि” इति मन्त्रलिङ्गेन वत्सतरी-गतस्त्रवारोपणेन च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग” इति यागलक्षणव्यापनात् यागत्वमेव । तथापि प्रसङ्गात् सोऽपि निरूप्यते इति ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय हृदयाम्बुजे ।

अत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वृषोत्सर्गो विविच्यते ॥

वृषोत्सर्गविधिमाह देवव्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

मासिके वा त्रिपक्षे वा षण्मासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो याधन्न स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाहेऽशक्तौ मासिकादिक्रमिकः^१ कालः ॥ मासिकादावपि एकादशाहेःकमेव फलं तस्यैव वैकल्पिककालत्वात् तत्राप्यशक्तौ पारस्कराद्युक्तः कालः ।

पारस्करः,—

अथ वृषोत्सर्गो गौयज्ञेन व्याख्यातः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यामाश्वयुजस्यं चेति ।

आश्वयुजस्य पौर्णमास्यां रेवतीनक्षत्रयुक्तायामित्यर्थः ।

१ सोकोऽयं ग पुस्तके नास्ति ।

२ क पुस्तके, क्रमः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां नराधिप ।

कार्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गञ्च कारयेत् ॥

ग्रहणे द्वे महापुण्ये तथाचैवायनद्वये ।

विषुवद्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च ।

मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि वाचरेत् ॥

अन्यस्य मृताहे अन्यस्य कथं न क्रियते इत्याशङ्कयामाह
मृताह इति यस्मिन् दिवसे यस्य बान्धवस्य मृताहो मृततिथि
र्भवति तस्मिन्नहनि तस्यैवाचरेन्नान्यस्येत्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

कार्तिक्यामयुगे चैव फाल्गुन्यामष्टकासु च ।

आषाढ्यां विषुवे चैव पौष्णे आश्वयुजस्य च ॥

स्वर्भानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

सप्तावरान् सप्तपूर्व्वान् सृष्टस्तारयते वृषः ॥

पौष्णं रेवती तद्युक्तायां पौर्णमास्यामित्यर्थः । वृषराभ्यन्तरे
मलमासादिदोषो नास्ति एकादशाहादौ नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षवक्षने नैमित्तिकपदेनागन्तुकनिमित्तोपनिपातविधि-
तस्य ग्रहणाद्युपरागनिमित्तस्नानदानादिवदपाटवादिनिमित्तकशा-

न्तिकर्मादिवच्च^१ मरणनिमित्तकैकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्यादाना-
दीनां कर्त्तव्यत्वाच्च ।

तथाच वृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिस्तुचे ।

वृद्धगृहीतवचनञ्च,—

मलमासादिकः कालो वृषोत्सर्गे न दूष्यति ।

वत्सरोपरि कर्त्तव्ये कालशुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

वत्सरात् परन्तु मलमासादिवर्जनम् ।

तथाच ज्योतिःपराशरः,—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरणमेखलाः ॥

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।

अथ यद्यपि वृषस्यैवोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो वत्सतर्यस्ता-
श्चालङ्कृत्येति पारस्करेणोपादानादेनं युवानं इत्युत्सर्गमन्त्रलिङ्गाच्च ।

द्विहायनीभिर्धन्याभिश्चतुर्भिः सह रूपवान् ।

द्वाभ्यामथैकयाऽभावादुत्^१स्रष्टव्यो द्विहायनः ॥

१यो वा हरति षण्डञ्च पिवेत् चीरञ्च तद्भवाम् ।

यावन्ति तस्य त्वेमानि तावदर्षाण्यधोगतिः ।

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ॥

इत्यग्निपुराणवचनाच्च वत्सतरीचतुष्टयसहितस्यैव वृषस्योत्सर्गः ।

१ ग पुस्तके, तावत् ।

२ ख पुस्तके, यो वाहयते । ग, यो वाहयति यन्तश्च ।

अतएव वत्सतरीचतुष्टयसाहित्येन संकल्पवाक्यं सुगतिसोपानपद्धतौ लिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात्, मत्स्यपुराणे कृष्णेनाप्यन्यजन्मन इति वृषस्य वर्णविशेषकथनाच्च ।

अतएव पारस्करे एतयैवोत्सृजेरन्निति एतयैव च्छ्वा नान्यवाक्येनेत्येवशब्दाद्वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च । उत्सृजेरन्निति चातुर्वर्ण्यसाधारणतया बङ्गवचनोपादानाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणापि एनं युवानमित्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च,—

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति ब्राह्मणद्वारा मन्त्रः पठनीय इति वाच्यम् ।

प्रधामस्य वृषगतस्वत्वध्वंसरूपस्य स्वयमेवानुष्ठेयस्य मुनिभिरेव तादृशवाक्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य वृषोत्सर्गस्याजातत्वात् ।

रुद्राध्यायजपादेस्तु अङ्गत्वेनाद्यर्थ्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आङ्गाङ्गमन्त्रवदन्यथासिद्धत्वमिति । अतएव मन्त्रपाठानधिकारात् तादृशविशेषप्रतिपादकवचनाभावाच्च अनुपनीतस्य स्त्रियाश्च वृषोत्सर्गं नाधिकार इति ध्येयम् ।

अथ वृषवत्सतरीलक्षणम् ।

पारस्करः,—

एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा यूथं समाच्छादयति यं वा यूथं समाच्छादयेत् लोहित एव वा स्यात् सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्त्रिन्याः पुत्री यूथे च रूपवान् तमलङ्कृत्य यूथे मुख्यासतसो वत्सतर्यस्ताश्चालङ्कृत्येति ।

एकवर्णा द्विवर्णा वेति सामान्यवर्णापदेशात्तुर्वर्णिकएव ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टम्—

एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादष्टकासुतः ।

यूथादुच्चतरो वापि समो वा नीच एव वा ॥

अष्टकासुत इत्यनेनाष्टमीजातस्य प्राशस्यकथनम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

स्निग्धरक्तेन वर्णेन चत्रियस्यापि शस्यते ।

काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति ब्राह्मणादौ वर्णविशेषकथनं तत्प्राशस्यार्थम् ।

यो वा यूथमित्यनेन यूथादुच्चत्वं यं वा यूथमित्यनेन च यूथा-
नीचत्वं न विवक्षितं किन्तु बलवत्त्वपुष्टाङ्गत्वादिकमेवापेक्षणीय-
मित्यर्थः । लोहितं एव वा स्यादित्येवकारेण मत्स्यपुराणोक्तनील-
वृषस्यातिप्राशस्यकथनम् ।

मत्स्यपुराणे,—

चरणानि शिरः पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

लाक्षारसवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

१[देवीपुराणेऽपि,—

लोहितो यस्य वर्णेन शङ्खवर्णखुरस्तथा ।

साङ्गूलशिरंकोशैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥]

१ ग पुस्तके, कृष्णोदरः श्वेतपृष्ठः ।

२ ख पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

वृष एव स मोक्षयो न स धार्म्यो गृहे भवेत् ।
तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनौ ॥
एष्टव्याः बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एनं वृषं लक्षणसन्नियुक्तं
गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा
मोचे गतिञ्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र गयाश्राद्धाश्वमेधतुल्यतामभिधाय मोक्षफलकथनादेका-
दशाहादावपि मोक्षफलत्वमेव नीलवृषोत्सर्गस्य । एतेन सर्व्वचैव
फलश्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्,—

मत्स्यपुराणे एकादशाहश्राद्धतुल्यताभिधानात् शक्तैर्मावश्यं
कर्त्तव्य इति वदन्ति ।

तन्न शय्याकाञ्चनपुरुषदानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एका-
दशाहश्राद्धस्याशक्तं प्रत्यपि नित्यत्वनिश्चयात् तत्तुल्यताभिधानस्य
अशक्तं १ प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तितएव व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकाशाहश्राद्धतुल्यताभिधानस्य फलमेवालीकम् ।

तथाहि किमिदमेकादशाहश्राद्धतुल्यतयाऽभिधानफलं अनन्य-
कालीनत्वं वा २ शक्तस्यावश्यानुष्ठीयमानत्वं वा अभिन्नकर्त्तृकत्वं वा ।

१ ग पुस्तके, अनित्यताकल्पनस्य ।

२ क पुस्तके, अभिन्नफलत्वं वा इत्यधिकपदमस्ति ।

नाद्यः— मांसिके वा त्रिपचे वा इत्यादि देवव्रतवचने कासा-
न्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः—

एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-स्वर्गलोकगमन-
फलत्वेन नीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्तिक्यादौ पूर्वापर-
सप्तपुरुषतारणफलत्वेन श्रथ्याकाञ्चनपुरुषदानादीनाञ्च विश्वजि-
ज्यायात् स्वर्गमात्रफलत्वेन च एकादशाहश्राद्धस्य तु प्रेतत्वपरि-
हारमात्रफलत्वेन च पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः,—

‘एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमंशक्तं प्रत्यनित्यत्वमित्यदृष्टाश्रुत-
कल्पनाया हास्यास्पदत्वात् अन्यथा एकादशाऽश्राद्धस्यापि तुल्य-
न्यायादशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः,—

एवञ्च काम्यत्वे निर्णीते सति कामनावतः सर्वस्यैवाधिकारात् ।

ततश्च,—

‘महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ।

यानानि दासीर्दासांश्च राजस्तस्योर्द्धदेहिने ॥

इत्यादि रामायणोक्तवत् सर्वमेव नित्यकाम्यसामान्यमेका-
दशाहानुष्ठेयम् ।

मत्स्यपुराणे,—श्रथ्यादानादिकमुक्तं तत्रकरणे च एकादशाहश्राद्धं
मोक्षं कथं वा तच्चुल्यताभिधानं इत्यलं ब्रह्मना । वृषालङ्करण्तु
स्वर्णश्राद्धान्यत्र दृष्टमेवात्र शास्त्रम् ।

तथा,—

त्रिमासादूर्द्धमेतस्य वृषत्वेनाधिकारिता ।
यावद्दन्ता न शीर्यन्ति यावत् सङ्गं न गच्छति ॥
क्रीत्वा वीरक्रयेणैव परिवर्त्यापपादिना ।
धान्यक्रीतं गृहे जातं वृषभं तं समुत्सृजेत् ॥
अग्रतो लोहिता पत्नी पार्श्व्यां नीलपाण्डरे ।
पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य विमोक्षणे ॥

अथ यूपलक्षणम् ।

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञकाष्ठसमुद्भवः ।
वर्तुलः शोभनः स्थूलः कूर्तव्यो वृषमौलिकः ॥
सार्द्धहस्तद्वयं तत्र यूपमूर्द्धं प्रदर्शयेत् ।
उपयुपाश्च चत्वारो हस्तत्रयविनिर्मिताः ॥

अथ स्थाननियमः ।

गोशालायां वने गोष्ठे देवतायतनाङ्गने ।
त्रीहिच्छेत्रे कुशच्छेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे ॥
गङ्गादिसरितां तीरे गयायां पुण्यभूमिषु ।
वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत शोधयित्वा वसुन्धराम् ॥
चतुर्द्वारान्वितं तत्र हस्तैर्दादशभिर्गृहम् ।
चतुर्हस्तमिता वेदी मध्ये कार्या परिष्कृता ॥

वत्सराभ्यन्तरे क्रियमाणे एकादशाहादिश्राद्धात् पूर्वमेव कार्यं
न तु परं देवहृत्यत्वेन पूर्वाह्नविहितत्वात् निषेधश्रवणाच्च ।

यथा शाव्यस्मृतानः,—

हत्वैकादशिकं श्राद्धं वृषोत्सर्गं करोति यः ।

असिपत्रवने घोरे पितृभिः सह पच्यते ॥

अत्र गन्धेनाभ्युक्षणं गवामिति शूलगवोक्ताधिवासस्य—

“अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वादधिवासः कर्त्तव्य एव ।

अत्राधुनिकाः,—एकादशाहपूर्वदिनेऽशौचसङ्गात् संवत्सरा-
भ्यन्तरे मासिकादौ च^१ ।

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देहाशुद्धिविधानात् संवत्सरात् परमेव साङ्गस्य^२ कर्त्तव्य-
तावगमात् वृद्धिश्राद्धवदधिवासाभावः । अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे
वृद्धिश्राद्धस्यनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारमुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति ।
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो वृषोत्सर्गेऽङ्गमित्यस्ति तदाशौचान्तपरदिने वृषो-
त्सर्ग इत्युपदिशन् विधिरेव तदङ्गान्यपि विद्धातीत्यशौचेऽप्यधिवासो
वैधः । दाशाहिकपिण्डदानवत्तत्राशौचमकिञ्चित्करम् । अनङ्गत्वे तु
कस्तत्र प्रसङ्गः कथं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

१ ग पुस्तके मासिकादौ च नास्ति ।

२ क पुस्तके साङ्गस्य— ।

न च पूर्वदिने प्रधानाधिकाराभावात्प्राज्ञेऽधिकारं इति वाच्यम्,
 श्वः कर्त्तव्यनिश्चयेनैव श्वः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारसम्भवात् ।
 न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यम् । पूर्वदिनरूपप्राज्ञाभावात् ।
 न चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्तस्याङ्गविधे-
 रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशाहश्राद्धे पूर्वदिने ब्राह्मणनि-
 मन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

न च तत्रापि निमन्त्रणवाधइति वाच्यम् ।

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥

इति मनुना एकोद्दिष्टस्य निमन्त्रणदिनमारभ्य व्यहमध्ययन-
 निषेधात् ।

तथाच वराहपुराणे,—

अस्तङ्गते तथादित्ये गत्वाः, विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पाद्यं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाथोद्दिश्य यथार्थं विनियोजयेत् ।

श्वः करिष्य इति कृत्वा ब्राह्मणांश्च निमन्त्रयेत् ॥

गतोऽसि दिव्यलोकं तं कृतान्तविहितात् पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रेषु स्वं निश्चोजय ॥

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

१ ग पुस्तके, गत्वा तु विनिवेदनम् ।

२ ग पुस्तके, श्वः करिष्ये इत्यादि नियोजयेदित्यन्तं पङ्क्तिचतुष्टयं नास्ति ।

१पाद्वचनं तेनैव प्रेतस्य हितकाम्यया ॥ इति

न च वचनबलादेव तत्र तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूल-
त्वेनान्यथागतिसम्भवात् बलकल्पनाया अयोगात् ।

किञ्च अशौचपतितश्राद्धस्य निरामिषभोजन-सकृद्भोजन-मैथुन-
वर्जनादिकमङ्गमपि न स्यात् । उक्तयुक्तिः पुनः सर्वसिद्धिकरीति
सैवोपासनीया ।

किञ्च अशौचापगमे सुस्नात इत्यादि विष्ण्वादिवचनेन दशा-
हात् परमशौचाभावप्रतिपादनादन्यथा सन्ध्यादीनामकरणप्रसङ्गात् ।

कालिकापुराणे,—

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । इति ।

लघुहारीतेन च

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

इति काम्यकर्म्मणामेव निषेधात् । तत्रापि च विहितानां
काम्यानां दानवृषोत्सर्गादीनां कर्त्तव्यतानियमात्तदङ्गानामधिवासा-
दीनां वत्सराभ्यन्तरे सुतरामेव कर्त्तव्यत्वमायातम् । अन्यथा तुस्य-
न्यायाद्भोमादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं वृषोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
न च तथा, साङ्गस्यैव काम्यकर्म्मणः फलावश्यभावनियमात् । अतएव
यागे रागादङ्गं वैधी प्रवृत्तिरित्युक्तं पञ्चमाध्याये । वृद्धिश्राद्धस्य तु
वाचनिक एव निषेधः ।

मत्स्यपुराणे,— वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्य गृहस्यस्य ततो भवेत् ।

सपिण्डनानन्तरं हारीतः,—

विन्दते पितृलोकञ्च ततः आहुं प्रवर्त्तते ।

उग्रनाः,—

नाव्वाक् संवत्सराद्द्विवृषोत्सर्गं विधीयते ।

सपिण्डीकरणाद्द्विवृषोत्सर्गं विधीयते ॥

इत्यलं बहना ।

अथाधिवासः ।

पूर्वदिने सायंसमये स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकं स्वर्गलोकगमनकामनया श्वःकर्त्तव्ये वत्सतरीचतुष्टय-
सहितंवृषोत्सर्गकर्म्मणि तदङ्गभूतं वृषवत्सतरीयूपानामधिवासनकर्म्म
करिष्ये ।

ततः स्वयं वा वृत आचार्यो वा, रक्षोहनं पठित्वा वेतालांशेत्या-
दिना श्वेतसर्षपान् विकीर्य प्राङ्मुख उपविश्य कृतभूतशुद्धिमादका-
न्यासाङ्गन्यासप्राणायामः सामान्यार्थं विधाय ब्रह्माणं वासुपुरुषञ्च
सम्पूज्य वेदीवह्निरैशान्यां “अश्वस्तूपरोगो ब्रजङ्गच्छेत्यृग्भ्यां” गोष्ठा-
द्वृषवत्सतरीरानीय “लाङ्गूलं परीरवदिति” भूमिं विशोध्य योगे
योगे इति कुशानास्तीर्य^१ भद्रं कर्षेभित्ति भद्रपीठमारोप्य तत्र
यूपं स्थापयेत् ।

ततोवृषवत्सतरीयूपान् आपोहिष्ठेति चक्षुचयेण द्रुपदादिवेति
वेदादिमन्त्रचतुष्टयेन च स्थापयित्वा विष्णोरराटमिति सितवाससा

जलमपनीय ब्रह्मघोषेण वेद्यामानीय योगे योगे इति कुशाना-
स्तीर्य विश्वतश्चुरिति शय्यामास्तीर्य^१यूपव्रक्तेति थूपं स्थापयेत् ।

ततो यजमानो वृषपादौ गृहीत्वा पठेत्,—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

श्वस्त्वया मत्पितुः कार्यं कर्त्तव्यं वृषभेश्वर ॥

अद्य प्राप्तोऽसि देवेश नमस्ते परमेश्वर ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानं धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुरुर्वेदोपूर्वभागे घटमारोप्य गणेशं विष्णुमम्बिकां नव-
ग्रहान् दिकपालांश्च सम्पूज्य घटान्तरे रुद्रमग्निं पूषणश्चावाह्य
विशेषतः पूजयेत् ।

ततोवृषवत्सतरीयूपानां कोऽसीति तैलहरिद्राम् ।

त्वां गन्धर्वा, अंशुनाभे इति द्वाभ्यां गन्धम् ।

श्रीस इति पुष्यं समिन्धोऽञ्जित्यञ्जनम् ।

रूपेणैव इत्यक्षतकम् ।

युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

थुवा सुवासा इति वस्त्रम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् ।

वृहस्पते इति कृचं कतौवा इति व्यजनम् ॥

धूरसीति धूपं, चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।

अक्षममीमदन्तं इति दूर्वाक्षतं, विश्वतश्चुरिति शय्यां दत्त्वा

दीर्घायुश्चेति मार्जनं काण्डादिति चतुरः काण्डामारोष्य
सूचामाणमिति सूत्रेण संवेष्टयेत् ।

ततो वृषस्याङ्गे मन्त्रन्यासः ।

चत्वारि षट्ङ्गेति षट्ङ्गे, नमस्ते रुद्र इति कर्णयोः ।

याते रुद्र इति शिखायां, अस्मिन् महतीति शिरसि ।

असंख्याता इति ललाटे, व्यम्बकमिति चक्षुषोः ।

मानसोक इति नासिकायां, अवतत्य धनुरिति मुखे ।

नीलग्रीवा इति कण्ठे, नमो वः किकिरेभ्य इति हृदये ।

तामीशानमित्युदरे, हिरण्यगर्भ इति नाभौ ।

नमस्त आयुधायाना इति बाह्वोः, प्रमुञ्च धन्वन् इति स्कन्धे ।

वांतोवाय इति पुच्छे, गन्धक्षरामिति, गुह्ये ।

य एतावन्तश्चेति दिग्बन्धनं ततो रुद्राध्यायं पुरुषसूक्तञ्च
पठित्वा वृषाय धर्मरूपिणे नम इति सम्पूज्य—

अधिवासितोऽसि देवेश सर्वलक्षणलक्षित ।

यथासुखमिह स्थाने गोष्ठे तिष्ठ सुमित्रक ॥

इति प्रणमेत् । ततः शिरोदेशे निद्राकलसं संस्थाप्य निद्रा-
रूपिणै नम इति सम्पूज्य वस्त्रेणाच्छाद्य निद्रासूक्तं पठेत् । ततो
वेदीबहिर्माषभक्तेन ॐ चां हां हौं ह्रौं महादानवाधिपतये चैत्र-
पाञ्चाय एष माषभक्तवलिर्नम इति बलिं दद्यात् ।

इत्यधिवासविधिः ॥

अग्नौचान्ताहंदिती, यदिने स्नातः कृतशान्तिः कृतनित्यक्रियो
गोशाखायां गोष्ठादौ वा गत्वा स्वस्ति वाच्य संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचा-
न्ताहाद्वितीयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो प्रेतलोक-
परित्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्करगृह्योक्तविधिना
वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषोत्सर्गकर्माहं करिष्ये ।

पाकयज्ञे स्वयं होता ब्रह्मैवैक ऋत्विगिति वचनात् स्वयमेव होता ।

वृषवत्सतरीणामलङ्करणं गां वासमी च आचार्याय दद्या-
दिति कन्दोगपरिशिष्टवचनात् स्वयमशक्तावाचार्यं वृणुयात् । तदा
स एव होता तदा ब्रह्माणं सदस्यञ्च वृणुयात् ।

साधु भवानास्तामित्यादिना पाद्यादिना अभ्यर्च्य—

अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचाहान्ताद्वितीयेऽहनि
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः • प्रेतलोकपरित्यागपूर्वक—स्वर्ग-
लोकगमनकामनया क्रियमाणे वृषोत्सर्गकर्माणि अमुकगोत्रं यजु-
र्वेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायिनममुकशर्मणं भवन्तमाचार्यत्वेन वृणे ।
वृतोऽस्मीति आचार्यः ।

तत इन्द्रघोषस्वेति वेदीमभ्युक्ष्य रचोहनं वेतालासेति श्वेतसर्ष-
पान् विकीर्य पञ्चगव्येन वेदीमभ्युक्ष्य प्राङ्मुख उपविश्य भूतशुद्धिं
मातृकान्यासमङ्गन्यासं प्राणायामत्रयञ्च कृत्वा सामान्यार्थं विधाय

गणेशं विघ्ननाशय सम्पूज्य पूजयेद्भूरिम् ।

विष्णुं चो नार्चयेदादौ विफलं कर्म तद्भवेत् ॥

इति प्रथमं घटे गणेशं सम्पूज्य विष्णुं च सर्वतोभद्रमण्डले
घटे वा सम्पूज्य तत्रैव लक्ष्मीं नवग्रहांश्च सम्पूज्य दशदिक्षु घटेषु
वेशामेकत्र वा रक्षार्थं दिक्पालान् सम्पूज्य होतृदेवानग्निं रुद्रं

सर्वं पशुपतिमुग्रमशनिं भवं महादेवमीशानं पूषणञ्च मण्डले घटे वा विशेषतः पूजयेत् ।

ततोऽग्निकोणे हस्तपरिमितं वालुकाभिरङ्गुलोच्छ्रायं स्थण्डिलं कृत्वा दर्भैः सम्राज्यं गोमयेनोपलिप्य कुशमूलेनोत्तराग्रामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि सप्ताङ्गुलान्तरितं द्वादशाङ्गुलप्रमाणं प्रागग्रं विष्णुरुद्रेन्द्रदेवताकं रेखात्रयं कृत्वा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां रेखोत्कीर्णमृत्तिकामुद्भृत्य उत्तरस्यां दिशि चिपेत् । पञ्चगव्येन तीर्थोदकेन वा अभ्युक्ष्य स्थण्डिले कुशानास्तीर्थं सूर्यकान्तादिसम्भूतमग्निमानीय क्रव्यादमग्निमिति क्रव्यादंशं दक्षिणस्यां दिशि त्यजेत् ॥

धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य फडिति संरक्ष्य रं अग्रये नम इति सम्पूज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा ॐ इहैवायमिति स्थण्डिलोपरि त्रिः परिभ्राम्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञा ज्ञापय स्वाहा । इत्यग्निं प्रज्वाल्य—

ॐ इहै दधि सव्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीदं । इति दक्षिणावर्त्तेन गत्वा दक्षिणस्यां दिशि कुशानास्तीर्थं ॐ निरस्तः पाप्माहत तेन वयं द्विभ्य इति मन्त्रेण कुशमेकं निरस्य—

ॐ इदमहं बृहस्पते सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सत्रिचा तदग्रये प्रब्रवीमि तदायवे तत् पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणमुत्तराभिमुखमुपवेश्य

ॐ आब्रह्माण इत्यभिमन्त्र्य सम्पूज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं

तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागत्य जलपूर्णं प्रणीतापात्रं आपो-
हिष्ठेति संस्थाप्य सूत्रामाणमिति चमसी जलेनापूर्य-देवस्य त्वेति
मन्त्रेण षोडशभिर्द्वादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरौशानादितोऽग्रेण मूल-
माच्छादयन् चतुर्दिक्षु परिस्तरेत् । तत उत्तरे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
थावत् कुशोपरि होमद्रव्यासादनम् ।

यथा,—पवित्रच्छेदनास्त्रयो दर्भाः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमाज्य-
स्थाली चरुस्थालीद्वयं समार्जनकुशाः षट्, उपयमनकुशाः सप्त, पञ्च
समिधः शुकुश्रुवौ आज्यं उदूखलमुसले सूर्पस्तण्डुलाः यवपिष्टं दुग्धं
ब्रह्मदक्षिणा ।

इत्यादि स्थापयित्वा कुशपत्रद्वयं गृहीत्वा ॐ पवित्रे स्थो
वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण क्सेदनदर्भैः प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ
विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा
प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्तेन प्रोक्षणीं संस्थाप्य तत्
पवित्रं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं
कृत्वा पवित्रं तत्रैव संस्थाप्य तज्जलेनासादितद्रव्याणि संप्रोक्ष्य
स्वामेऽसञ्चारस्थाने प्रोक्षणीं स्थापयेत् ।

अस्त्राय फडिति आज्यस्थालीं चरुस्थालीञ्च प्रोक्षण्युदकेन प्रोक्ष्य
तत्राज्यं निक्षिप्य सूर्पेऽपरि उदूखलं संस्थाप्य पूर्वामादिततण्डुलान्
ॐ अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मुष्टिमेकां गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वा
जुष्टं निर्वपामीति उदूखले निरूप्य ॐ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि
इति प्रोक्षणीजलेनाभ्युचेत् ।

एवं ॐ रुद्राय त्वा ॐ शर्वाय त्वा ॐ पशुपतये त्वा ॐ उग्राय त्वा

ॐ अग्नये त्वा ॐ भवाय त्वा ॐ महादेवाय त्वा ॐ ईशानाय त्वा
ॐ अग्नये खिष्टिकृते त्वा, तुष्णीञ्च वारद्वयं ग्रहण-निर्वपण-प्रोक्षणानि
कृत्वा ।

ॐ उदूखले मुसले इति मुसलेनावहत्य वातोवा इति
सूर्पेण प्रस्फोच्य त्रिः प्रक्षाल्य एवं यवपिष्टस्यापि ॐ पूष्णे त्वा इत्येक-
मुष्टेर्यहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा “ॐ अग्नये खिष्टिकृते त्वा” इति
तथैवान्यमुष्टेर्यहणादीनि कृत्वा चरुस्थालीद्वये द्वयं निधाय दुग्धं दत्वा
अग्नेरुत्तरतो घृतमधिश्रित्य अग्निमध्ये चरुं तदुत्तरे पौष्णचरुञ्च
प्रणीतोदकेनाज्येन चाभिषिच्य दर्भद्वयं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च
दक्षिणावर्त्तेन त्रिः परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् ।

पाणिभ्यां श्रुकश्रुवौ गृहीत्वा, अधोमुखौ कृत्वा वारत्रयं प्रताप्य
सम्भार्जनकुशैरग्रान्मूलपर्यन्तं सम्भार्ज्यं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
सम्भार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि श्रुकश्रुवौ स्थापयेत् ।

मुखिन्नमदग्धं चरुं स्थापयित्वा चरौ घृतश्रुवं दत्वा आज्य-
चरुद्वयं चावतारयेत् । ततः प्रोक्षणीस्थपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा ऊर्ध्वस्थितदक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
पवित्राग्रं गृहीत्वा “ॐ सवितुस्त्वा प्रसव” इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन
घृतस्योत्तोलनरूपमुत्पवनं वारत्रयं कृत्वा आज्यमवेक्षेत । प्रोक्षणी-
पात्रस्यं जलञ्च ॐ सवितुर्व इति मन्त्रेण तदुत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।
उपयमनकुशांश्च होमसमाप्तिं यावद्वामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापतिं
मनसा ध्यात्वा तुष्णीमेव समिधः पञ्च जुह्यात्, मूलाग्रघृतसंश्लुताः ।

तत उपविश्य दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा प्रोक्षणाः सपवित्रेण
जलेन दक्षिणादितः पर्युक्षेत् ।

- ॐ अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणस्यां प्राग्यां जलधारां दद्यात् ।
 ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तररूप्याम् ।
 ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरस्यां पूर्वायां जलधारां दत्वा
 ॐ देव सवितः प्रसुवेति ईशानादि उदगन्तम् दक्षिणावर्त्तेन
 पर्युञ्चेत् । ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस-
 वार्थमग्रेऽत्तरे स्थापयेत् ।

तथाचापस्तम्बसूत्रम्,—

अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुव इति समस्तमिति ॥

यद्यपि सर्वत्र आघाराज्यभागहोमानन्तरमेव प्रकृतहोमस्तथा-
 प्यत्र-मध्ये गवां सुसमिद्धमग्निं कृत्वा आज्यं संकृत्य-इह रतिरिति
 षडाहुतीर्जुहोति ।

इति पारस्करवचने क्वाप्रत्ययस्थानन्तर्याभिधायकत्वात् आज्यं
 संकृत्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च आज्यसंस्कारानन्तरं प्रथमत एवेह
 रत्यादिहोमो नान्यहोम इति ।

न च पर्युञ्चणमप्लादौ न स्यादिति वाच्यं, होमानन्तरस्यैव
 व्युदासादिति प्राचीनमतमेव प्रमाणमाधुनिकोक्तं हेयमिति ।

सूर्यनामानमग्निं कृत्वा आज्येन षडाहुतीर्जुहोतीति ।

ॐ इह रतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्वयन् स्वाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योषमस्मासु दीधरत् स्वाहा । इदमग्नये ।

सर्व्वं च संखवं प्रोक्षण्यां स्थापयेत् । ततो दक्षिणजानु भूमौ
पातयित्वा ब्रह्मणोऽन्वारम्भपूर्वकमाज्येनाघाराज्यभागौ च जुहुयात् ।
तत्राघारौ प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणादारभ्याग्निकोणपर्यन्तं घृतधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

नैर्ऋतकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्तं घृतधारां दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पश्चिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

श्रुवल्लग्नं हविःशेषं प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

अथ वृषोत्सर्गा गोयज्ञेन व्याख्यातः, इत्यतिदेशात् शूलगवोक्त-
नवदेवताभ्यः पायसेनावदानविधिना जुहुयात् ।

आज्यरुको होमपात्रे आघारः परिकीर्त्तितः ।

यस्यरावाज्यसेकश्च प्रत्याघारः स उच्यते ॥

साज्ये हवनपात्रे च प्राग्दानमवदानकम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् स्यात् प्रत्यवदानकम् ॥

हव्ये हविषि यद्दानं क्षताघारः स उच्यते ।

चते चरौ च यद्दानं चताभ्यङ्गः स उच्यते ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनादवदानविधिर्ज्ञेयः ।

यथा जुक्तां घृतस्रुवं दत्त्वा चरौ चापरं तस्मान्मेक्षणेनावदानद्वयं
गृहीत्वा जुक्तां घृतस्रुवेणाभिघार्य्य चरुञ्चाभिघारयेत् ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्मध्ये अन्वारम्भत्यागेन जुह्वा-
यात् । एवं रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय
महादेवाय ईशानाय ।

अत्र चाग्निशब्द इकारान्त एव अकारान्तस्तु गङ्गुरिकाप्रवाहेण ।

अत्र काण्वाखीयश्रुतिः प्रमाणम्,—

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयायेण पशुपतिं हृत्स्त्रहृदयेन भवं यक्त्वा
शर्वमन्त्रस्त्रायुभ्यामीशानं सन्न्युना महादेवमन्तःपर्श्वेनोगं देवं वनि-
ष्टुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्यामिति ।

तथैव पौष्णचरोरवदाय एकामाहुतिं जुहोति ।

ॐ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः ।

पूषा वाजं सनोतु नः स्वाहा । इदं पूष्णे ।

अस्यार्थः,—

पूषा देवता नोऽस्माकं गाः पशून् अन्वेतु अनुगच्छतु पालयतु
पूषा अर्वतोऽश्वान् रक्षतु पूषा वाजमन्नं नोऽस्मभ्यं सनोतु ददातु
इति ।

अथ रौद्रात् पौष्णचरोश्च प्रत्येकमेकैकं भूयिष्ठमवदानं मेक्षणेन
जुक्तां निधाय । ॐ अग्नये स्विष्टिहृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टिहृते ।

तत आज्येन महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्निवायुसूर्येभ्यः ।
इति ।

ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः ।

ॐ तन्नोऽग्ने इदमग्नीवरुणाभ्यां । अग्नये वा सर्वत्र ।
ॐ सत्तन्नोऽग्ने इदमग्निवरुणाभ्यां । ॐ अयाश्वाग्ने इदमग्नये ।
ॐ ये ते शतं इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो
मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं इदं वरुणाय ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

इति होमं समाप्य अग्निमभ्यर्च्य पूर्णाहुतिं दत्त्वा ब्रह्मणे काञ्चन-
दक्षिणां दत्त्वा ।

होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं काञ्चनञ्चैव, दक्षिणाम् ।

इति विष्णुवचनात् होमरूपाङ्गसमापनीं होमदक्षिणां दद्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया कर्त्तव्यवृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्मणि
ब्रह्मकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनममुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । एवं पूर्ववदाक्यं कृत्वा कर्त्तव्यवृषो-
त्सर्गाङ्गहोमकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं वस्त्रयुगकांस्यकाञ्चनं
तुभ्यमहं सम्प्रददे इति ।

अचाधुनिकीः,—

ब्रह्मकर्मणः कृताकृतावेक्षणरूपस्य दक्षिणायां मानाभावात्

तद्विधिना पृथक् नास्ति होमस्य तु कर्माङ्गत्वेऽपि होमरूपतापन्नस्य साङ्गस्यैव प्रधानाङ्गत्वात् वृद्धिश्चाद्भवत् पृथग्दक्षिणेति सा च कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । इत्याहुः । तदशुद्धम् ।

ब्रह्मदक्षिणायां हयशीर्षपञ्चरात्रमेव प्रमाणं यथा,—

प्रणिपत्य ततो दद्याद्गुरवे दक्षिणां सुधीः ।

सुवर्णसहितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्त्रकम् ॥

ब्रह्मणे कनकं दद्यात् मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ॥ इति ।

तथा,—

होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं काञ्चनञ्चैव दक्षिणाम् ।

इति वृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्माणो विष्णुना विशिष्य दक्षिणाया विहितत्वेन होमस्य कर्माङ्गत्वेऽपि वृद्धिश्चाद्भवत् वाचनिक्येव पृथग्दक्षिणा । अन्यथा अङ्गस्योपाङ्गापेक्षया प्राधान्येन दक्षिणा-प्रसङ्गेऽधिवासगणेशपूजादीनामपि दक्षिणाप्रसङ्गः स्यात् ।

नवा,— कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । इत्यलं वञ्चना ।

रुद्रान् जपित्वेति पारस्करे सामान्योपदेशेऽपि “श्रावयेद्रौद्रौञ्च संहितां” इति छन्दोगपरिविष्टवचनात् वृषवत्सतरीसमीपे समस्त-रुद्राध्यायजपं कुर्यात् । ततो वत्सतरीसहितं वृषमब्देवतैर्मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिर्मर्चयेत् ।

अब्देवतमन्त्रो यथा,—

शन्न आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽधमर्षणम् ।

एतैरब्देवतैर्मन्त्रैर्मर्जनं समुदाहृतम् ॥

शन्न आपो धन्वत्याः शमनः सन्तु नूथाः ।

शमः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कूप्याः ॥

ॐ-द्रुपदादिव मुमुचानः खिन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठादि ऋत्नयम् ।

ॐ-ऋतञ्च सत्यञ्चाभीध्यात्तपसोऽध्यजायत ततो रात्र्यजायत

ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवाद्दधिसंवत्सरोऽजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ

धाता यथापूर्वमकल्पयद्दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः ॥

यद्यपि पारस्करेऽङ्को नोक्तस्तथापि परिशिष्टवचनानुसारादङ्कनं

यथा—

ततोऽरुणेन गन्धेन मानस्तोक इतीरयन् ।

वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्कं समुल्लिखेत् ॥

वृषाञ्छीति सव्येऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत् ।

तप्तेन पश्चादयसा स्फुटौ तावेव कारयेत् ॥

अथैनं कक्षसस्थाभिरङ्गिरेको वृषेण वा ।

सर्वैषधिसुगन्धाभिः स्नापयेदक्षिका अपि ॥

इत्यरुणगन्धेन दक्षिणपार्श्वे ॐ मानस्तोक इति कुशमूलेन

त्रिशूलम् ।

वामपार्श्वे,—

ॐ वृषाञ्छसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवंमानः सुवर्चसम् ।

इति मन्त्रेण चक्रं, चरणद्वयमूले विलिख्य, पश्चात् तप्तलोहेन

कर्षकारेण स्फुटौ कारयेत् ।

ततः सुगन्धिभिरद्भिः सवत्सतरीकं वृषं स्नापयेत् ।

शन्नोदेवौ । आपोहिष्ठादिक्कयम् । ०

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमाः ।

तास्ते क्णवन्तु भेषजम् ।

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञी धिष्ठिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता

इति सर्वौषधिभिः ।

ये तीर्थानीति तीर्थोदकेन स्नापयित्वा जलमपनीय—

पारस्करे ताश्चालङ्कृत्येत्युपदेशात् ।

वृषं बत्सतरीश्च वस्त्रादिभिरलङ्कुर्यात् ।

ॐ युवा सुवासा इति वस्त्रम् । गन्धद्वारामिति गन्धम् ।

श्रीश्च ते इति पुष्पम् । धूरसीति धूपम् ।

मनोज्योतिरिति दीपम् । समिन्धोऽञ्जित्यञ्जनम् ।

वातोवेति व्यजनम् । बृहस्पते इति कृत्रम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् । युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

चत्वारि शृङ्गेति सुवर्णशृङ्गम् । अक्षरपङ्क्तिरिति रजतखुरम् ।

असौ यस्तास इति ताम्रपृष्ठम् । नभ उदर्यणेति कांस्यक्रोडम् ।

नमो धृष्णवे चेति रजतत्रिशूलम् । इदं विष्णुरिति सुवर्णचक्रम् ।

आकृष्णेनेति दर्पणम् । वातोवेति चामरम् ।

भद्रं कर्णेभिरिभि प्रवालम् । नमोऽस्तु नोलघीवायेति सुवर्ण-
पट्टम् । मनोमयेति घण्टाम् । वृषाय दत्त्वा यथांशक्ति वत्सतरी-
रप्यलङ्कुर्यात् ।

अथ यूपारोपणम् ।

आचारादेशान्यां द्विंशि यूपमारोपयेत् । तत्र प्राचीनपद्धत्यनु-
सारेण तत्प्रक्रिया लिख्यते ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
इति खनित्रग्रहणम् ।

ॐ आददेऽग्नेष्वास्येन प्राश्नामि वृहस्पतेर्मुखेन ।

इति गर्त्तं खनेत् ।

ॐ यवोऽसि यवयाऽस्मद्वेषो यवयाऽरातीः ।

इति अणु यवान् दद्यात् ।

ततो यवोदकेन यूपस्य— ॐ दिवे त्वेत्यग्रं, ॐ अन्तरीचाय
त्वेति मध्यं, ॐ पृथिव्यै त्वेति भूलं प्रोच्येत् ।

ॐ शुन्धन्तां लोकाः, पितृषदना इति यवोदकं गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ पितृषदनमसीति प्रागग्रान्, दर्भान् गर्त्तं स्तृणुयात् ।

ॐ अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतणामेतस्य वित्तादधीत्वा स्थास्यति ।

इति गर्त्तसमीपे यूपमानयेत् ।

ॐ देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधिभ्यः ।

इति मधुना घृतेनाभ्यञ्जयात् ।

ॐ दिवमग्नेणासृत् अन्तरीचं मध्येनाग्रः पृथिवीमुपरेणादृहीः ।

इति यूपमुच्छ्रितं कुर्यान् ।

ॐ याते धामान्युष्मसि गमध्वे यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अचाह तदुर्गायस्य विष्णोः परमं पदमाव भारि भूरि ॥

इति गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ ब्रह्मवनिवा चत्रवनि रायस्योषवनि पर्यूहामि ।

इति घृतप्रक्षेपः ।

ॐ ब्रह्मदृंहं, चत्रदृंहायुदृंहं प्रजादृंहं । इति दण्डेन दृढीकरणम् ।

ततो यूप स्पृष्टा—

ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यन्ते ।

इन्द्रस्य युज्य सखा ।

इति जपेत् ।

ॐ यदावध्रन्दाचायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म आवध्रामि शतशारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथासम् ।

इति वृषं यूपे वध्नीयात् । उपयूपेषु वत्सतरीश्व ।

अत्र केचित्,—

वृषस्य दक्षिणे कर्णे-गायत्रीं ऋतश्च सत्यश्च इत्याद्यधमर्षणं
थद्देवां देवहैलनमित्यादि कुष्माण्डीसंज्ञकमृक्चयश्च जपन्ति ।

तच्च पारस्करेण रुद्रजपमात्राभ्यनुज्ञानादप्रमाणकमिति ।

ततो दधिलाञ्छितवियहान् वस्त्राच्छादितांश्च सर्वान् कृत्वा
तिलकुसुमजलान्यादाय वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषमुत्सृजेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचा-
न्नाहाद्वितीयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामनया स्वर्णशुद्धाद्यलङ्कृतं वासोयुगा-
च्छादितं दधिलाञ्छितवियहं रुद्रदेवतं वृषम्—

एनं युवानं पतिं वी ददानि तेन क्रीडन्तीश्वरथ प्रियेण ।

मानः साप्तजनुषा सुभगा रायव्योषेण समिषा मदेम ॥

इति मन्त्रेणैव वाक्यप्रविष्टेनोत्सृजेत्^१ ।

अत्र पारस्करे एतथैवोत्सृजेरन्निति एतथैव च ऋचा नान्यवाक्ये
नेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजेरन्निति बहु-
वचनाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणाप्ययं मन्त्रः पठनीय एवेति प्रागेव
विवृतम् ।

न च मासपक्षतिथ्यादीनामप्युल्लेखो नास्त्विति वाच्यम्,—

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्भुथान्वितः ।

इति गोतमवचनाच्च मासपक्षतिथ्यादीनामुद्देश्यगतफलस्य उल्लेख-
नियमात् । ततश्च उत्सुर्गमन्त्रे एनमित्यनेन निर्दिष्टस्य वृषस्य
विशेषणतया तद्देवताद्युल्लेखं कृत्वा उतोत्सुर्गप्रतिपादिकया ऋचैव वाक्यं
समापनीयं न स्वकल्पितवाक्येनोत्सुर्ग इति पारस्करसूचार्थः ।

ऋगर्थस्त्वयम् ।

हे वत्सतर्था वो युष्माकमेनमुपस्थितं पतिं ददानि' त्यजानि
स्वत्वध्वंसविषयं करोमि तेन वृषेण पत्या सह क्रीडन्तीः
खेलन्त्यो यूयं चरथ भ्रमथ क्रीडन्तीरिति प्रथमायां द्वितीया
इन्द्रसि यूयमपि नोऽस्माकं माना अस्मत्स्वत्वविषयास्तथा इत्यर्थः ।
एतेन वत्सतरीणामुत्सुर्गः प्रतिपादितः । मथीत्सृष्टास्त्वया सहेति
लिखित्यमाणवचनाच्च ।

फलमाह धैत्रैव साप्तं स्वार्थं अन् जनुर्जन्म सप्तजन्मना विशिष्टे-
नेति विशेषणे तृतीया सप्तजन्मभाविना राक्षो धनस्य पोषेण पुष्ट्या
समृद्ध्या दूषा अन्नेन च वयं सुभगाः सन्तः सं सम्यक् मदेम पुष्टा
भवेम इषु इच्छायां दृश्यते सर्वैरिति कर्मणि क्विप् छान्दसः ।

मध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ।

इति पारस्करवचनात् सवत्सरीकं वृषमभिमन्त्रयेत् ।

ॐ समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुःशम्भूर्मयोभूरभिमावाहि
स्वाहा ।

मारुतोऽसि मरुताङ्गणः शम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

अवस्युरसि दूरस्वान् शम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

यास्ते अग्ने सूर्ये रचो दिवमाप्तवन्ति रश्मिभिः ॥

ताभिर्ना अद्य सर्वाभीरुचे जनाय नस्कृधि ।

या वो देवाः सूर्ये रज्जो गोध्वशेषु या रचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रचन्नो धत्त वृहस्पतेः ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं वैशेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणेह नोऽध्युशम् स मा न आयुः प्रमोषीः ।

स्वर्णधर्मः स्वाहा, स्वर्णार्कः स्वाहा, स्वर्णशूक्रः स्वाहा, स्वर्णज्योतिः

स्वाहा, स्वर्णसूर्यः स्वाहा ॥

इत्यनुवाकशेषः ।

अथ प्रचालयेत् यथेष्टं यूथं पर्यटत ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनादेशान्यां दिशि सवत्सरीकं वृषं
किञ्चिच्चालयित्वा वृषं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

ॐ धर्माऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रस्ते प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।

भूतानां तृप्तिजननास्त्वया साङ्गं प्रजन्त्रिमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि मुक्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

मा मे ऋणोऽस्तु दैवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः ।

धर्मस्त्वं त्वत्प्रपन्नस्य या गतिः साऽस्तु मे ध्रुवा ॥

यावन्ति सन्ति लोमानि तव तासाञ्च गोपते ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥

मोचितोऽसि मया नाथ स्वकृन्दा गतिरस्तु ते ।

मत्पितुः स्वर्गसिद्ध्यर्थं तरिस्त्वं भवसागरे ॥

१ न खादेः परशस्यानि नाक्रामेर्गर्भिणीश्च गाम् ।

इति वृषं श्रावयेत् ।

तत आचाराद्यस्य वृषस्योत्सर्गस्तस्य कुच्छेन तर्पणम् । सतिल-
मोटकवृषपुच्छमादाय कृतापसव्यो दक्षिणामुखः—

ॐ अमुकसगोत्र प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते एतदुत्सृष्टवृषपुच्छ-
गलिततिलोदकमुपतिष्ठताम् ॥

ततः— ॐ स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि दत्तये ।

पितृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये मातृपक्षाः ॥

गुरुश्वशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भुवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां प्रीतिमुत्तमाम् ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिस्राक्षतयुतं जलम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनाम्बुजाञ्जलित्रयं दद्यात् ।

वृषोत्सर्गस्य गोयज्ञातिदेशात् वृषसमानोऽन्यस्तथाभरणयुक्तो
गौर्दक्षिणा देया ।

तथा मोयज्ञे पारस्करः,—

तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणेति ।०

तथा च विष्णुसंहितानाम्ना वचनं पठन्ति ।

ब्राह्मणस्य वरो गौश्च क्रूरो यामश्च भूभुजः ।

अश्वो विश्वस्तु सपदं पुराणशतमन्त्रिके ॥

ॐ अद्येत्यादि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणा-
शौचान्तांहाद्वितीयेऽहनि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः प्रेत-
लोकपरित्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्करविधिना कृतै-
तद्वृषोत्सर्गकर्मणः प्रतिष्ठयं दक्षिणामिमां वृषतुल्यवयस्कामलङ्कृतां
गां वृषतुल्यवयस्कालङ्कृतगवीमुख्यं वा विष्णुदैवतममुकगोत्राया-
मुकशर्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

अत्र वृषवत्सतरीनामलङ्कारं गां वाससीं प्राचार्याथ दद्या-
दिति इन्द्रोपपरिशिष्टवचनाद्दक्षिणां गामाचार्याथैव दद्यात् ।

विष्णुः,—

अथस्कारस्य द्वातथं भोजनं मनसेप्सितम् ।

भोजनं ब्रह्मसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥

व्यासः,—

क्रियमाणे वृषोत्सर्गे सोमदाहोऽभिजायते ।

वृषभः पीद्यते तेन शास्यते द्विजभोजनात् ॥

पूर्ववदाक्यं कृत्वा कृतैतद्वृषोत्सर्गकर्मणि एतदुत्सृष्टवृषसोम-
दाहजनितपापक्षयकामो भोज्यान्येतानि ब्रह्मसर्पिष्काणि ब्राह्मणेभ्यः
सम्प्रददे । ततस्तु दक्षिणां काञ्चनमूल्यं दद्यात् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसृज्य अक्लिद्रं कुर्यात् ।

आचाराद्गीत-वाद्य-लाजप्रक्षेपं कृत्वा गृहे समागन्तव्यम् ।

इति वृषोत्सर्गपद्धतिः ॥

अथ वृषोत्सर्गानन्तरं मत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधत् कपिला-
दानम् ।

सवत्सां कपिलां स्वर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां पाद्यादिभिः सम्पूज्य धेनुङ्गा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नमः, इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा कृताञ्जलिः
पठेत्—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कृच्छशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 सर्वलोकमयीं दोग्धीं सर्वदेवमयीं तथा ॥
 सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकभवाय च ।
 प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभाय ताम् ॥

इति पठित्वा धेनुं देवतां सम्प्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 सम्पूज्य इमां धेनुं ते ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा ददस्वेति
 तेनोक्ते जलेन धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेण पुच्छं धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचान्ता-
 हाद्वितीयेऽहनि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण एतद्धेनुलोमसम्पित-
 वत्सरावच्छिन्नस्वर्गवाससप्तमकुलतारणकामोऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे
 ब्राह्मणाय इमां कपिलाधेनुं सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां
 कांस्योपदोहामादर्शललाटां घण्टायीवां चामरपुच्छां गन्धाद्यर्चितां
 पयस्विनीं तुभ्यमहं सम्प्रददे । पुच्छे गृहीत्वा स्वस्तीति ग्रहीता
 वदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचान्ता-
 द्वितीयेऽहनि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण एतत्कपिलाधेनु-

लोमसम्मितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासासप्तमकुलतारणकमिनया कृतै-
तत्कपिलाधेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदेवतममुक-
गोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । .

ततो ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा काञ्चनं स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा कपिलाधेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् ।

ततो दाता प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥

ततो घासयासदानम्—

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घासमीप्सितार्थं प्रदेहि मे ॥

पूर्वलिखितशिवपुराणवचनात्—

ॐ अद्येत्यादि एतत्कपिलाधेनुलोमकूपसंमसंख्यवर्षसहस्रा-
वच्छिन्नस्वर्गलोकवास-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिलाधेनुं
सौवर्णशृङ्गीमित्यादि वाक्यं वा ।

कपिलाभावे तदितरसालङ्कृतधेनुदाने तु—

ॐ अद्येत्यादि एतद्धेनुलोमसम्मितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासकाम
इमां धेनुं सौवर्णशृङ्गीमित्यादि सर्व्वं पूर्व्वव्रत् ।

वापीकूपतडागानां प्रतिष्ठा सर्वसम्पत्ता ।

यथामति विचार्य्यं विशेषेण विकिष्यते ॥

वेदबोधितत्यागस्य यागो दानं होमो वा इति चितयान्यतर-
नियमात् सर्वसत्त्वसम्प्रदानककूपवाप्याद्युत्सर्गस्य—

मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो न तद्दानस्य विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनात्,—

प्रकृष्टचेतनमनुष्याद्यपेक्षया पश्चात् स्त्रीकारसम्भवात् उद्देश्यगतस्त्रा-
मित्वजनकस्यागो दानमिति लक्षणव्यापनाद्दानत्वं । निष्कृष्टचेतनमत्य-
पक्ष्याद्यपेक्षया तु वेदबोधितत्यागस्य तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयो
देवतेति निष्कृष्टचेतनानां देवतात्वात्पगमात् देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
याग इति यागलक्षणव्यापनादस्ति च यागत्वम् । यथा आद्रुस्य
पिच्छुद्देश्यकतया यागत्वं ब्राह्मणसम्प्रदानकतया च दानत्वमित्युभय-
रूपता भ्रान्तिज्ञानस्यैव न्यायनयेऽंशभेदात्^१ प्रामाण्याप्रामाण्यम् ।

यथा च गुरुमतेऽनुमानस्य मेयांशे परोक्षतामिति मात्रंशे च
प्रत्यक्षतेति । अतएवोभयप्रयोगोऽपि दृश्यते ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

नास्ति तोयसमं दानं चैलोको सचराचरे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥

वापीकूपतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

वित्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपाद्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥

अथेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।
जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकामसमृद्धिदम् ॥
प्रपायास्तु दानत्वं सुतरामेव ।

मत्स्यपुराणे यागपदप्रयोगो यथा,—

एतान् महाराज विशेषधर्मान्
करोति योर्व्यामथ शुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमाशु पूतः
कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥
अनेकलोकान् स महर्भुवादीन्
भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमं पदं तत्
प्रयाति तद्गागबलेन भूयः ॥

उर्व्यामितान् विशेषधर्महेतुभूतान् तद्गागादीन् यः करोति
तेषां तद्गागादीनां यागबलेन विष्णोः परमं पदं प्रयातीत्यर्थः ।

एवं सेत्वारामादिदानस्यापि यागदानोभयरूपतेति ध्येयम् ।

जलाशयस्य कूपवापीपुष्करिणीतद्गागनदीभेदात् पञ्चविधत्वम् ।

यथा हयग्रीर्षपञ्चरात्रे वरुणप्रतिमालक्षणकथने,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य संक्षेपालक्षणं कथयामि ते ॥

शृङ्गुलं निक्षिपेत् कूपे वाप्यां तद्वच्च शृङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरश्रुलम् ॥

पञ्चाश्रुलं तद्गागेऽपि नद्यामथ षडश्रुलम् ।

कूपादिलक्षणेमुक्तं कपिलपञ्चरात्रे,—

पञ्चाशद्भिर्भवेत्कूपः शतहस्ता तु वापिका ।

पुष्कनिष्पस्तदूर्द्धन्तु यावद्भुस्तशतद्वयम् ॥

तडागोऽष्टशतान्तःस्थो नदी च स्यात्तदूर्द्धतः ।

पञ्चाशद्भिरिति पञ्चाशद्भुस्तपर्यन्तं कूपः स च सदारको निर्दारकश्चेति । वापी च पञ्चाशद्ूर्द्धं शतहस्तपर्यन्ता । एषाञ्च संख्यातारतम्येन गाम्भीर्यतारतम्येन च फलस्यापि तारतम्यं बोद्धव्यम् ।

अत्र केचित्,—

स्वस्य जलाशयजलोपभोगो विरुद्धः त्यक्तस्य पुनः स्वीकारानर्हत्वात्, न चैकस्य एकक्रियायां दानं कर्तृत्वं सम्प्रदानत्वञ्च सम्भवति । अतएव सत्रयागे यष्टृणामेव खेषामृत्तिकत्वेन नास्ति दक्षिणेत्याहुः । तन्न,— त्यक्तजलस्यापि नद्यादिजलवदौपादानिकसत्त्वाविरोधात् ।

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

इति हयग्रीर्षे असङ्कुचितसर्वपदबलात् स्वस्यापि त्यागोद्देश्यवगोन्तर्भावाच्च ।

एकस्यापि प्रकारभेदेन भिन्नत्वात् सम्प्रदातत्वसम्प्रदानत्वयोरविरोधाच्च अहन्त्वप्रकारेण सम्प्रदातत्वं सर्वभूतत्वप्रकारेण च सम्प्रदानत्वम् । यथा सत्र्यासिनामात्मश्राद्धे एकस्यैव एतच्छरीराधिष्ठायकत्वप्रकारेण दातृत्वं पारलौकिकशरीरान्तराधिष्ठायकत्वप्रकारेणोद्देश्यत्वमपीति नास्ति विरोधः । सत्रयागे तु खेषामेव ऋत्विजां सम्प्रदातत्वसम्प्रदानत्वयोः प्रकाराभेदात् दक्षिणाभावो युज्यत एव ।

अतएव श्राद्धविवेके,—

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणङ्गाकिर्नीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां श्राद्धे तथा स सफलो भवेत् ।

इति बृहस्पतिवचने पुष्पादीनामानत्यर्थत्वाभावात् सचेऽप्यति-
देशागतदृष्टार्थदक्षिणाया बाधो नादृष्टार्थाया दक्षिणाया इत्युक्तम् ।

न च तिरश्चां प्रकृष्टचेतनाभावात् बधिरान्धमूकपङ्गुनां श्रवण-
वीक्षणोच्चारणप्रचरणविरहादिन्द्रादिदेवतानाञ्च स्वस्यैव^१ त्यागोद्देश्य-
त्वासम्भवात् यागानधिकार इति तिर्य्यगधिकरणविरोध इति वाच्यम् ।

साकाराणामिन्द्रादीनामधिकारे निरूपयितव्ये मन्त्रमयीणां
देवतांनामुद्देश्यत्वारोपेण विरोधगन्धाभावात् तेषां यागेऽधिकार-
सम्भवात् गङ्गास्नानदानादावधिकारप्रसङ्गाच्च ।

वस्तुतस्तु वर्णाश्रमवतामेव कर्माधिकारनियमात् तदभावेन
सुरेशादीनां तिरश्चामपि सर्वकर्मानधिकार इति तिर्य्यगधिकरण-
सिद्धान्तः ।

न च पुराणादाविन्द्रादीनामश्वमेधादिवर्णनविरोध इति वाच्यम् ।
श्रीरामचन्द्रादिवत् लोकप्रवर्त्तकतया तेषां तदनुष्ठानोपपत्तेः ।

अतएव भगवद्गीतायाम्,—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥

इति स्वजलांशयजलोपभोगो न विरुध्यते ।

एवं सेत्वारामादीनामपीति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥

कृपादिप्रतिष्ठाफलमाह ह्यश्रीर्षे,—

एवं विधिं विनिवर्त्य नृत्यगीतादि कारयेत् ।

एवं कृते फलं यच्च तन्निबोध सुरोत्तम ॥

सर्वकामसुसम्पूर्णं वैदूर्यमणिभूषितम् ।

सौवर्णं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीशतसङ्कुलम् ॥

विमानं शक्रलोके तु प्राप्नुयात् कूपकारकः ।

एवं वायादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

कूपवापीतडागानां यः कर्त्ता नष्टकिञ्चिषः ।

नासौ वैवस्वतपुरं याति भूतनिषेवितम् ॥

शक्रलोके वसेत् ब्रह्मन् यावन्मन्वन्तरं नरः ॥

तदन्ते पृथिवीपालो जायते वा द्विजोत्तमः ।

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥

कूपकारकः एवंविधानेन कूपदानकारक इत्यर्थः । एवं पर-
चापि ।

कृपादिप्रतिष्ठास्वरूपमाह ह्यश्रीर्षे,—

अब्देहं वरुणं बिद्धि नित्यं नारायणात्मकम् ।

वरुणस्य प्रतिष्ठा या सैवापां कीर्त्तयेत् ॥

तथा तत्रैव—

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुचरेत् ॥

ततो वरुणप्रतिमास्थापनानन्तरं तोयं तोयाग्रयं समुत्सृजेदित्यर्थः । कृपादिजलाशयानामेव दाने तत्तत्फलश्रवणात् ।

कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

इति पूर्वलिखितविधिवाक्यबलाच्च ।

सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥

इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।

अन्यथा तन्मात्रजलोत्सर्गे अन्येषामनुत्सर्गप्रसङ्गात् । तेन—

अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं तत्तोयं मूत्रवत् सृतम् ।

इति कपिलपञ्चरात्रवचनस्वरसात् वरुणप्रतिमास्थापनकृतजलशुद्धिपूर्वकजलाशयोत्सर्गः कृपादिप्रतिष्ठापदवाच्यः ।

एतेन मत्स्यपुराणाद्युक्तफलं वरुणयागस्यैव जलाशयदानस्य तु पृथगेव फलमिति यत् केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

यागस्यैव तत्फलत्वे अन्यदा वरुणयागानुष्ठानेऽपि तत्फलं स्यात् । जलाशयाधिकरणकवरुणप्रतिमास्थापनं जलाशयकरणं विना न घटते इति चेत् नद्यादौ परकृततडागादौ वा तत्सम्भवे तत्फलप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् पूर्वलिखितहयशीर्षादिवचनात् वरुणयागो जलाशयोत्सर्गस्याङ्गं फलमपि तस्यैवेति ।

तर्हि प्रतिष्ठाभावे जलाशयकरणस्य फलाभावप्रसङ्ग इति चेन्न अविधिकृतसुवर्णादिदानवत्तादृशं^१ वैधफलं नभस्येव किन्तु तद्वद्यत्-

१ ख पुस्तके, दानकृततादृशम् ।

किञ्चित् साधारणं फलं विद्यत एव इति न विवादः । एवं
सेत्वारामादिप्रतिष्ठायामपि तद्दानस्यैव फलं न त्वङ्गभूतयाग-
स्येति ध्येयम् । १.

वरुणप्रतिमालक्षणमाह ह्यशीर्वे,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य सङ्केपात् लक्षणं कथयामि ते ॥

द्व्यङ्गुलं निक्षिपेत् कूपे वाप्यां तद्वच्च त्र्यङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥

पञ्चाङ्गुलं तडागेऽपि नद्याश्चाथ षडङ्गुलम् ।

द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।

मौलिनं वा महाभागं कारयेत् द्वादसां पतिम् ॥

वामे तु कारयेद्द्विं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागैर्नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

क्षणवत्वपक्षे अभयनागपाशयुक्तहस्तद्वयं मौलिनं मुकुटासकृत-
मस्तकं तत्पक्षे निधिपद्मयुक्तहस्तद्वयमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे,—

सौवर्णो कूर्ममकुरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ।

ताम्रौ क्लीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः ॥

कपिलपद्मराजे,—

नदी तु राजती ज्ञेया समुद्रः स्वर्णनिर्मितः ।

अनन्ताद्यष्टनागास्तु अष्टधातुविनिर्मिताः ॥

धातवोऽष्टावन्यत्रोक्ताः ।

सुवर्णं रजतं, ताम्रं कांस्यं पित्तलमेव च ।

रङ्गसीसकलौहानि धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

यूपलक्षणमुक्तं हयग्रीर्वे,—

चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्त्तुलं वा सुवर्त्तितम् ।

आराध्यदेवतालिङ्गसूचितं मानसम्भितम् ॥

दशहस्तं न्यसेत् कूपे यूपं यज्ञीयवृक्षजम् ।

मूले हैमान् फलान् न्यस्त्वा वाप्यां पञ्चदशाश्वितम् ॥

पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं विंशहस्तं सुरेश्वर ।

पञ्चविंशकरं यूपं तडागे विनिवेशयेत् ॥

अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते विप्र जलाशये ।

यथाप्रमाणंशोभन्तु यूपं सम्यङ्निवेशयेत् ॥

जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।

यूपत्रस्केति मन्त्रेण स्थाप्यं वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।

तथा,—

लौहजं शैलजं वापि कारयेत् षोडशाङ्गुलम् ।

अष्टारं द्वादशारं वा चक्रं मूर्त्तिसमन्वितम्^१ ॥

नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ।

ध्वजवृक्षश्च कर्त्तव्यो निर्गणः शोभनो, दृढः ॥

१ ख पुस्तके, मूर्त्तिशतान्वितम् ।

प्रतिष्ठाकालमाह तत्रैव,—

उत्तराशां श्रिते भानौ शुक्लपक्षे सुरेश्वर ।

कृष्णपक्षान्तिमव्यंशादृते सुरगणार्चित ॥

शुक्लस्याद्यं परित्यज्य प्रतिष्ठां कारयेद्बुधः ।

शुक्लस्याद्यं व्यंशमित्यर्थः ।

तथा,—

प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

सप्तमी दशमी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥

अष्टमी पौर्णमासी च प्रतिष्ठायां सुशोभना ।

गुरुः सोमो बुधः शुक्रः प्रतिष्ठायां शुभावहाः ॥

मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटो वृश्चिकस्तथा ।

सिंहः कन्या च सततं विज्ञेयाः शान्तिकारकाः ॥

उत्तरासु तथा मूले रौद्रं पुष्ये च शस्यते ।

वैष्णवे चानुराधे च रेवत्यां रोहिणीषु च ॥

अश्विन्यामथ चित्रायां भरण्याञ्च पुनर्वसौ ।

प्रतिष्ठां कारयेद्विद्वान् नक्षत्रे मृगशीर्षके ॥

अथने विषुवे चैव षडशीतिमुखे तथा ।

मित्रं परममित्रञ्च सम्पत् चेमञ्च साधकम् ॥

तारापञ्चकमेतच्च प्रतिष्ठायां प्रशस्यते ।

गरं विष्टिं स्रक्किन्तुन्नं शकुनं सचतुष्पदम् ॥

वर्जयेत् सर्वयत्नेन प्रतिष्ठायां सुरेश्वर ।

विष्कुभमतिगण्डञ्च शूलं परिघमेव च ॥

गण्डं व्याघातकञ्चैव वैधृतिं वज्रमेव च ।
व्यतीपातं हर्षशञ्च योगानेतान् विवर्जयेत् ॥
लग्नेच सुस्थिरे कार्यं स्थिरांशे सुरसत्तम ।

तथा,—

कूपवापीतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्यात् यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
यथाक्रमेण कूपादिक्रमेण । कन्यसं कनीयांसं कनिष्ठमित्यर्थः ।
कन्यसं दशहस्तान्तु कूपे शस्तं तथानघ ।
द्विषट्कं कारयेद्वायां पुष्करिण्यां चतुर्दश ॥
द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ।
मण्डपस्यार्द्धभागेन चतुरस्रा तु वेदिका ॥
तदष्टांशोच्छ्रिता सम्यक् वेदिका सुमनोहरा ।
पूर्ववत् कारयेत् कुण्डान् तोरणानि तथैव च ॥ •
वारुण्यां वा^१ न्यसेत् कुण्डं तथावत् कलसान्वितम् ।
पूर्ववत् प्रासादप्रतिष्ठाप्रकरणे चक्रान् चतुरः कुण्डान् ।

यथा,—

चतुष्कोणं भवेत्कुण्डं पूर्वस्थां दिशि सर्वदा ।
अर्द्धचन्द्रं भवेद्यास्ये वारुण्यां वर्तुलं भवेत् ।
पश्चात्तरे भागे कुण्डं स्याद्द्विजसत्तमम् ॥

अशक्त्वा वारुण्यां दिशि वा एककुण्डं वारुणकलसान्वितं गुरुः
कुर्यादित्यर्थः । •

तथा,— अम्याधिानं वारुणे तु कुण्डे कुर्याच्च देशिकः ।

अरण्यान्तु समुत्थाप्य मणिजं वाऽङ्गताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे अम्याधिानं गुरुः कुर्यात् । कुण्डचतुष्टयपत्ते
तमग्निमन्येषु कुण्डेषु त्रिषु निनयेत् ।

तथा तत्रैव,—

अश्वत्योडुम्बरौ चैव न्यग्रोधः स्रुच एव च ।

तोरणार्थेषु कथिताः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ॥

सुशोभनं भवेत्पूर्वं सुभद्रं दक्षिणे भवेत् ।

सुकर्मा पश्चिमे भागे सुहोत्रन्तु तथोत्तरे ॥

एकहस्तं खनेद्भूमौ चतुर्हस्तं समुच्छयेत् ।

द्विहस्तान्तरमन्योन्यं तोरणानां प्रकल्पयेत् ॥

तिर्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्द्धमानतः ।

• स्योना पृथिवीति मन्त्रेण स्थाप्याः पूज्याश्च तोरणाः ॥

तोरणस्तम्भमूले तु कलसान् मङ्गलाङ्कुरान् ।

तत्रैव,—

• मण्डलस्य लिखेत् वेद्यामर्द्धचन्द्रं सुशोभनम् ॥

लिखित्वा भद्रकं पूर्वं चतुरस्रं सुसूचितम् ।

आग्नेयेशानकोणाभ्यां लाञ्छयेद्दक्षिणोत्तरे ॥

उत्तरादौ दक्षिणान्तं तत्सूत्रं भ्रामयेद्बुधः ।

अर्द्धचन्द्रवदेवं स्यात् मण्डलं भद्रगर्भितम् ॥

अथवा पद्मगर्भन्तु भद्रस्यैव सुरोत्तमा ।

अर्द्धचन्द्रोपमं कुर्यादेवं स्यादर्द्धचन्द्रवत् ॥

भद्रकं सर्वतोभद्रमण्डलं पूर्वस्थां मण्डलमध्ये तत्परिमितं सूत्रं
विन्यस्य भ्रामयेत् ।

तथा,—

स्थापयेत् कलसं तत्र द्वारे द्वारे यथाविधि ।

तथा,—

अष्टाविंशाधिकशतपलपूरांश्च सृज्यान् ॥

आहृत्य कलसान् वस्त्रपूततोयेन पूरयेत् ।

सहिरण्यान् वस्त्रयुग्मबद्धकण्ठाक्षिवेशयेत् ॥

तोरणाच्च बहिः स्थाप्याः प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैरावाह्यं दिक्पतीन् ॥

तथायं क्रमः ।

चतुर्द्वारोपेतं मध्ये वेदीसमन्वितं चतुर्दिक्षु चतुःकुण्डयुक्त-
मशक्तौ पश्चिमे एककुण्डयुक्तं मण्डपं विधाय प्रतिष्ठापूर्वसप्तमदिने
यथाविधि अङ्कुरारोपणं^१ कुर्यात् । ततो मण्डपचतुर्दिक्षु यथासंख्यं
चतुरस्रमूर्द्धचन्द्रं वर्तुलं पद्मसदृशं कुण्डमशक्तौ पश्चिमस्यामेकं कुण्डं
वा कुर्यात् । मध्ये वेदिकायां सर्वतोभद्रमण्डलगर्भितमूर्द्धचन्द्र-
मण्डलं निर्माय दक्षिणे तु चतुष्कोणं सपद्मं स्वस्तिकमण्डलं
लिखेत् ।

अथाधिवासः ।

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वर्द्धिकीः क्रियाः ।

याथादृशङ्कतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥

१ ख पुस्तके, अङ्कुरारोपणम् ।

मण्डपदारे^१ आगत्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य सामान्यार्थं
विधाय पूजयेत् ।

अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य हृन्मन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ।

दर्शयेद्धेतुमुद्राञ्च सामान्यार्थमिदं स्मृतम् ॥

ततो द्वारं अस्त्राय फड़िति संप्रोक्ष्य द्वारस्थोर्द्धे विघ्नं महाकक्षीं
सरस्वतीञ्च पूजयेत् ।

दक्षिणपार्श्वे—विघ्नं गङ्गां । वामपार्श्वे—चेत्रपालं यमुनाञ्च पूजयेत् ।
देहल्यामस्तं पूजयेत् ।

दिव्यदृष्ट्या दिव्यान्, अस्त्राय फड़ित्यम्बुभिश्चान्तरौचगान्,
पार्ष्णिघातैस्त्रिभिर्भैमान् विघ्नानुत्सारयेत् । ततः किञ्चिदामशाखां
सृशन् यजमानसहितो गुरुर्देहलीं संलङ्घ्य दक्षिणपादपुरःसर-
मन्तः प्रविश्य,—

पञ्चगव्यार्थतोयाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ।

मूलमन्त्रेण वीक्षणं, अस्त्राय फड़िति प्रोक्षणं, अस्त्राय फड़िति
दर्भैस्ताडनं ङमित्यभ्युक्षणम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरैर्मण्डपं धूपयेत्ततः ।

लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकुशाचताः ।

विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः ॥

एतान् मूलमन्त्रेणाभ्यर्च्य त्रौमिति नरसिंहमन्त्रेण सप्तवार-
मभिमन्त्र्य नरसिंहं ध्यायन्—

ॐ वेतालास्य पिशाचास्य राक्षसास्य सरीसृपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे नृसिंहास्त्रेण ताडिताः ॥

श्रौमिति नरसिंहमन्त्रेण निचिपेत् ।

वौमिति मूलमन्त्रो द्व्यचरो ह्यश्रीर्षे उक्तो यथा,—

अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन तु ।

अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥

ततोऽस्त्राय फडिति जपितदर्भमुष्टिना तान् विकिरान् मार्ज-
यित्वा ईशानदिशि वर्द्धन्या आसनाय स्थापयेत् ।

अत्र केचित्,—

श्वो यियचुणाऽधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तद्बीजभूतकाम्यप्रधा-
नाधिकारसम्पादकः कुशतिलजस्रात्यागसहितः काम्याभिंलापः कार्यः ।
न त्वधिवासस्य पृथक्^१ संकल्प इति वदन्ति ।

वाक्यमपि वर्णयन्ति—अमुककामः श्वो वरुणयागेनाहं यक्ष्ये इति ।

तदयुक्तम् ।

अथ सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिपूर्वलिखिताग्निपुराणादिवचनानुरोधेन अद्यपदप्रयोग-
स्यावश्यकत्वात् ।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

इति तिथ्याद्युल्लेखनियमाञ्च अद्यामुकतिथौ श्वो यक्ष्ये इति
वाक्यान्वयात् ।

किञ्च—अङ्गं हि द्विविधं भवति उपरञ्जकमुपनायकञ्च पर-
स्परौपकारकमुपरञ्जकमाहृत्योपकारकमुपनायकम् । तत्र देवता-

वाहनरूपस्य पूर्वदिनविहिताधिवासस्योपरञ्चकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरण-
मात्रत्वेन वाङ्मत्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदङ्गलेऽपि प्रधानाभिलाषे
तदनुष्ठाने विरोधाभावात् । न चाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादकः,
नित्यकर्माणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलषति कर्मणा प्रतिपाद-
यतीति हारीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्व्ववचनञ्च निमित्तनिश्चयाधिकरणकेन असुककामनया
मयेदं कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण . . मनःसंकल्पेनैव सम्पादितस्याधि-
कारित्वस्यानन्तरं काम्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया कर्त्तव्यत्व-
नियमं बोधयति ।

अतएव स्पष्टाश्लेषभक्त्यागे 'निमित्तनिश्चयाभावेनैव संकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्वदिनेऽधिवासबाधः ।

एवञ्च अङ्गानां बाधकं विना प्रधानदेशकालान्वयानियमात्
वाचाऽभिलषति कर्मणा प्रतिपादयतीति वचनेन प्रधानाभिलाषा-
नन्तरमेवाहृत्योपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठाननियमविधानात् ।

अन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकश्राद्धादेरुपरञ्चकाङ्गस्यापि तत्-
परतः प्रसङ्गात् । प्रधानानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः । तच्च
हारीतवचनस्वरसात् ।

अयोगे क्लेशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

अब्रह्मचर्ये चर्या च चयं स्यात् कुम्भसंज्ञितम् ॥

इति हरिवंशवचनाच्च प्रधानाभिलापवदुपरञ्जकाङ्गानामपि पृथगभिलापस्य कर्त्तव्यवमायातम् ।

यथा आद्धपूर्वदिनेऽकृतेऽपि प्रधानाभिलापे ब्राह्मणानुमतिरूपस्य उपरञ्जकस्य निमन्त्रणस्यानुष्ठानम् ।

यथा चाभ्युदयिकआद्धमाहपूजादीनामुपरञ्जकाङ्गानां प्रधानाभिलापात् पूर्वं पृथगेवाभिलापः ।

यथा च शारदीयदुर्गापूजायां प्रधानाभिलापस्य पूर्वं बोधनपत्रीस्थापनादीनामुपरञ्जकाङ्गानां पृथगेवाभिलापस्तथाऽधिवासस्यापीति । अन्यथा एवपि स्थानेषु निमन्त्रणाद्युपरञ्जकाङ्गानां पूर्वं प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यात् ।

.एवञ्च,—

मानिष्ठा तु पितृन् आद्धैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति शातातपवचने क्वाबोधितानन्तर्यवशाद्यस्मिन् दिने प्रधानकर्मारम्भस्तस्मिन् दिने माहपूजाभ्युदयिकआद्धादिकं कर्त्तव्यं विशेषविधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्त्तव्यत्वनियमाच्च । अतो वृषोत्सर्गादौ पूर्वदिनकर्त्तव्याधिवासस्य पृथगभिलापानुष्ठानरूपप्राचीनशिष्टाचारोत्पत्तौ दुर्युक्तिप्रत्याशा हातव्येत्यलं वज्जना । तत्रेदृशोऽभिलापः—

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुसंपूर्णवैदूर्यमणिभूषितसौवर्णकामगदिव्यस्त्रीशतसङ्कुलशक्रलोकावस्थितविमानप्रसिन्ननष्टकिल्बिषत्वभूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभियानमन्वन्तरावच्छिन्नशक्रलोकवासतदुत्तरसर्वलक्षणसम्पूर्णसर्वैश्वर्यसमन्वितपृथिवीपालद्विजोत्तमान्य-

तरत्वकामनया अथशीर्षपञ्चरात्रोक्तविधिना श्वः कर्त्तव्ये वाप्यादि-
जलाशयप्रतिष्ठाकर्म्मण्यधिवासकर्म्माऽहं करिष्ये ।

ततो गुरुर्यज्जायत इति पठेत् । ततो गुरुं वृणुयात् ततः सित-
पुष्पैर्वस्त्रयुग्मेरङ्गुलीयैश्च चीन् मूर्त्तिपान् ब्रह्माणश्च वृणुयात् ।

ततो गुरुः शुकाम्बरधरः सोष्णीषः साङ्गुलीयहस्तः शुचि-
रलङ्कृतो वरुणरूपमात्मानं ध्यात्वा पञ्चगव्यार्थतोयाभ्यां—

ॐ वेद्या वेदिरिति मण्डपं वेदीञ्च त्रिः प्रोक्ष्य पूर्वदक्षिणोत्तर-
कुण्डेषु स्थापयेत् पश्चिमकुण्डे तु स्वयमेव ।

ततः पूर्वद्वारे द्विहस्तान्तरमुभयपार्श्वे हस्तैकनिम्नगर्भे वारि-
यवतण्डुलयुते अश्वत्थतोरणद्वयं चतुर्हस्तोच्छ्रायं स्योना पृथिवीति
मन्त्रेण संस्थाप्य स्थिरो भवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्त्वा
स्योना पृथिवीति मन्त्रेण सम्पूज्य सुशोभनतोरण इहागच्छेत्यावाह्य
पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

दक्षिणद्वारे ऊडुम्बरतोरणद्वयं स्योना पृथिवीति मन्त्रेण
संस्थाप्य स्थिरीभवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्त्वा स्योना-
पृथिवीति मन्त्रेण सम्पूज्य सुभद्रतोरण इहागच्छेत्यावाह्य पूजयेत् ।
एवं पश्चिमद्वारे पूर्ववद्वटतोरणद्वयं संस्थाप्य सुकर्माणं तोरणं
पूजयेत् । तथैवोत्तरद्वारे पर्कटीतोरणद्वयं संस्थाप्य सुहोत्रं तोरणं
पूजयेत् ।

वाह्यतोरणसंभ्रमूले कलशान् मङ्गलाङ्कुरांश्च पञ्चघोषपुरःसरं
संस्थाप्य मण्डपवाह्ये तोरणाभ्यन्तरे पूर्वार्धदिक्कलशेषु दिक्पाशाना-
वाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।

यथा हेयशीर्षे,—

पूर्वादिषु घटमारोष्य ॐ आयाहीन्द्र महाराजाधिराज वज्रहस्त
खबलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पूर्वद्वारमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ चातारमिन्द्रमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धाद्यैरर्चयेत् ।

आग्नेये,—

ॐ आयाहि चित्रभानो महाराजाधिराज शक्तिहस्त खबल-
वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ आग्नेयीं दिशमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ अग्निर्मूर्द्धेत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

दक्षिणे,—

ॐ आयाहि यम महाराजाधिराज दण्डहस्त खबलवाहनावृत
रक्तान्नायतलोचन इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ दक्षिणां
दिशमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ असि यम इत्यर्थं दत्त्वा गन्धादिभि
रर्चयेत् ।

नैर्ऋत्याम्,—

ॐ आयाहि नैर्ऋत महाराजाधिराज खड्गहस्त खबलवाहना-
वृत महाबल इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ नैर्ऋतीं दिशमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ एष ते निर्ऋते भाग इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

पश्चिमे,

ॐ आयाहि वरुण महाराजाधिराज पाशुहस्त खबलवाहना-
वृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पश्चिमद्वारमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य
ॐ उरुं हि राजा वरुण इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

वायव्यां,

ॐ आयाहि पवन महाराजाधिराज ध्वजहस्त^१ खवलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ वायवीं दिग्मभिरच रचेत्यावाह्य ॐ वात आवातु भेषजं इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

उदीच्यां,

ॐ आयाहि सोम महाराजाधिराज शङ्खहस्त खवलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ उत्तरद्वारमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ सोमं राजानमित्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

ऐशान्यां—ॐ आयाहीश महाराजाधिराज शूलहस्त खवलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऐशानीं दिग्मभिरच रचेत्यावाह्य ॐ ईशानमस्येति^२ मन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ॐ आयाहि चतुर्मुख महाराजाधिराज सर्वलोकाधिपते अक्षुवहस्त खवलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऊर्ध्वा दिग्मभिरच रचेत्यावाह्य ॐ हिरण्यमर्भ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

१ ख पुस्तके, पाशहस्त ।

२ ख पुस्तके, वात आवातु भेषजं शम्भूर्मयोभु

नो हृदे प्राण आयुषि तारिषत । इति पूर्णमन्त्रमुद्धृतम् ।

३ ख पुस्तके, ॐ ईशावास्येति ।

नैर्ष्वतवरुणयोर्मध्ये,—

ॐ आयाह्यमन्त महाराजाधिराज खवलवाहनावृत लाङ्गलहस्त
इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ अधोदिशमभिरक्ष रुचेत्यावाह्य ॐ
ममोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् । ततो ध्वजान्
पताकाञ्च पूजयेत् ।

ततो मण्डपं प्रविश्य पश्चिमकुण्डोत्तरभागे तावमयं मृत्पथं वा
कुम्भं संस्थाप्य वरुणं तत्र गन्धादिभिरर्चयेत् । तत ऐशान्यां पूर्वस्था-
पितविकिरोपरि शतधारां स्थापयित्वा अस्त्राय फड़िति मन्त्रेणा-
स्त्रदेवतां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमस्थां सम्पूज्य
चक्षुःशलेत्युच्चार्य तां गृहीत्वा तद्वस्त्रधारया तत्पश्चात् वरुणकुम्भं
गृहीत्वा प्रदक्षिणमौशानादितो, भो भोः शक्रादिशोकपासाः
श्रीवरुणस्याज्ञया यागं रक्षत रक्षत इति मण्डपं सिञ्चेत् ।

शतधारां कुम्भञ्च खंखस्थाने निवेश्य कुम्भे पुनर्वरुणं शत-
धारायाञ्च पुनरस्त्रदेवताञ्च सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेन कलसं वस्त्रैकेन
शतधाराञ्च वेष्टयेत् ।

ततः पञ्चगव्यं शोधयित्वा गायत्र्या यागभूमिं सम्प्रोक्ष्य घटैकं
स्थापयित्वा तत्र गणेशं ग्रहांश्च स्त्रीः स्त्रीर्मन्त्रैः पूजयेत् ।

ततो दक्षिणे पूर्वलिखितमण्डले ॐ योगे योग इति कुशाना-
स्तीर्य गन्धतोयेन सम्प्रोक्ष्य तत्र शय्यामास्तीर्य शोभनमुपधानद्वयं
दत्त्वा ॐ ऊर्द्धं उषुण इति वितानं बद्ध्वा पुष्पाणि विकिरेत् ।
ऐशान्यां स्नानमण्डपे भद्रपीठमारोप्य सर्वद्रव्याष्टानीय यथास्थानेषु
यथाद्रव्ययुतान् कलसान् स्थापयेत् ।

हयश्रीर्षे,—

सामुद्रं पूर्वकुम्भे तु आग्नेये जाङ्गधीजलम् ।
दक्षिणे वर्षतोयन्तु नैर्घृते निर्घरोदकम् ॥
नदीतोयं पश्चिमे तु वायव्ये तु नदोदकम् ।
श्रौद्धिदं चोत्तरे स्थाप्यं ऐशान्यां तीर्थसम्भवम् ॥

श्रौद्धिदं नारिकेलाद्युदकमित्यर्थः ।

तथा,—

अलाभे तोयजातीनां नाद्वैतैः पूर्य कल्पयेत् ।
रत्नानि तेषु निश्चिप्य पञ्चवं नीलमेव च ॥
एकाश्रीति घटांशान्यान् सर्वौषधियुतानपि ।
थासां राजेति मन्त्रेण अभिमन्त्र्य सक्तत् सक्तत् ॥

तथा,—

तत आनीय वरुणं स्नानपीठे निवेशयेत् ।
ये ते शक्तेति मन्त्रेण देवं दर्भैश्च मार्जयेत् ।
घृतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चान्मूलमन्त्रेण देशिकः ॥
शक्तो देवीति मन्त्रेण चालयेदुष्णवारिणा ।
शुद्धोदकेन वरुणं शुद्धवत्याऽभिषेचयेत् ॥

तथा,—

सहदेवां सदाभद्रां कुशाद्यान् राजनीं तथा ।
निर्मञ्ज्वाय देवस्य शिरीषं सूर्यवर्णिगम् १ ॥

देवे नीराज्य निर्मञ्च्य दुर्मित्रेति विचक्षते ।
 चित्रं देवेति मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलयेद्बुधः ॥
 तच्चक्षुरिति मन्त्रेण दृष्टिं कृत्वा तु पूरयेत् ।
 मधुरचितयेनैव सौवर्णकशलाकया ॥
 हेमशृङ्गीं गुरोर्दत्त्वा कलसैरभिषेचयेत् ।
 समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण^१ सामुद्रेणाभिषेचयेत् ॥
 समुद्रं गच्छमन्त्रेण जाह्नव्येनाभिषेचयेत् ।
 वर्षतोयेन वरुणं सोमो धेन्विति सेचयेत् ॥
^२पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 पञ्चनद्येति नादेयैर्नदतोयैस्तथैव च ॥
 तदादित्येति मन्त्रेण अग्निदेनाभिषेचयेत् ।
 तीर्थतोयेन वरुणं पावमान्याभिषेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 हिरण्यवर्णां मन्त्रेण स्वर्णतोयेन सेचयेत् ॥
 वापीतोयेन देवेश आपो अस्मेति सेचयेत् ।
 कौपेन क्षापयेद्देवं व्याहृत्या देशिकोत्तमः ॥
 तडागस्य तु तोयेन वरुणस्येति वै च्छचा ।
 पल्ललोदककुम्भेन श्रवसान्नाऽभिषेचयेत् ॥
 गिरिनिर्झरतोयेन आपोदेवौति सेचयेत् ।

१ क पुस्तके, समुद्रज्येष्ठ ।

२ ख पुस्तके, पञ्चगव्येनेत्यादिस्थाने—

निर्झरोदककुम्भेन देवीरापेति सेचयेत् ।

वरुणस्येति मन्त्रेण एकाग्रौतिघटैस्तथा ॥

ततः शुक्लवाससा जलमपनयेत् ।

तथा,— त्वस्रो अग्ने वरुणेति अर्घ्यं पाद्यं प्रदापयेत् ।

व्याहृत्या मधुपर्कञ्च मूलेनाचामयेत्ततः ॥

वृहस्पतेति वस्त्रन्तु वरुणेति पवित्रकम् ।

प्रणवेनोत्तरीयञ्च गन्धं गन्धवतीति च ॥

पुष्यं दीपं तथा धूपं नैवेद्याभरणादिकम् ।

चामरं व्यजनं कृत्रं दर्पणं वैजयन्तिकाम् ॥

रोचनामञ्जनं माख्यं दद्याच्छुद्धासमन्वितः ।

त्वस्रो अग्ने वरुणेति मूलमन्त्रेण वा बुधः ॥

उत्तिष्ठेति समुत्थाप्य शय्यायां विनिवेशयेत् ।

मूलमन्त्रेण कुर्वीत सजीवकरणं गुरुः ।

मूलमन्त्रेण देवेशं गन्धपुष्पादिनाऽर्चयेत् ॥

तद्यथा,—

समस्तयादोगणसहितं शय्यायामारोप्य वैँ वरुणाय नम इति
पुष्याञ्जलिं दत्त्वा कुशयुक्तासने प्राङ्मुख उपविश्य तालत्रयं दिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय मातृकान्यासं कृत्वा वाँ वीँ वूँ वैँ वीँ वः
इति करन्यासं षडङ्गन्यासञ्च विधाय वैँ इति मूलमन्त्रेण प्राणायाम-
त्रयं कृत्वा आधारशय्यादि-चन्द्रमण्डलान्तं पीठन्यासं कुर्यात् ।

इत्यग्रीर्षे,—

ततो विचिन्तयेद्देवं परमात्मानमीश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥
 लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।
 राजहंससमारूढं पाशव्यग्रकरं शुभम् ॥
 पुष्कराद्यैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ।
 गौर्या कान्त्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥
 नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।
 सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
 तदुत्तरे पाद्यपात्रमाचमनीयपात्रं अर्घ्यदक्षिणे प्रोक्षणैर्पात्रं तोये-
 नापूर्य्य गन्धपुष्पे दत्वा अस्त्राय फडिति संरक्ष्य अर्घ्यादकं किञ्चि-
 त्किञ्चिद्य तेनोदकेनात्मानं मूजोपकरणैश्चाभ्युचेत् ।

ततः प्रतिमायां पूजयेत्,—

आधारशक्तये नमः प्रकृत्यै कूर्म्याय अनन्ताय पृथिव्यै चीर-
 सिन्धवे श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नसिंहासनाय नमः ।

सिंहासनस्याग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं, सूर्य्यमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं वज्रि-

मण्डलाय ॥

पुनर्वरुणं धीत्वा मनसा पाद्यादिभिः पूजयित्वा प्रवहन्नासापुटेन
पुष्पाञ्जली निःसार्य प्रतिमायां स्थापयित्वा मूलमन्त्रेण सावयवीकृत्य
ॐ वरुणस्येति प्रतिमायां सान्निध्यं कल्पयित्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

तद्यथा,—

मातृकान्यासं षडङ्गन्यासञ्च विधाय हृदये हस्तं दत्त्वा
ॐ वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जपित्वा— ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं
वं शं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः । आं ह्रीं क्रौं
यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य सर्वेन्द्रियाणि । आं ह्रीं
क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य वाक्पुनश्चुःश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति पठित्वा
भगवन् श्रीवरुण इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सन्निरुद्धो भव इत्यावाहन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य पुनरपि देवताङ्गे
षडङ्गन्यासं कुर्यात्,—

वां हृदयाय नमः वौं शिरसे स्वाहा वूँ शिखायै वषट् वैँ
कवचाय ऊँ वौं नेत्राभ्यां वैषट् वः अस्त्राय फट् । ॐ वौँ वरुणाय
नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा भगवन् श्रीवरुण स्वागतं ते इति
स्वागतं पृच्छेत् ।

मूलमन्त्रेण चासनं पद्मश्यामालतादूर्वापराजिताकुशाद्य-
सहितं पाद्यं यवसिद्धार्थगन्धाशुतपुष्पतिलदूर्वाकुशाद्यसञ्चितमष्टाङ्गाद्यं
जातीफललवङ्गकक्कोलमिश्रमाचमनीयं मधुपर्कं पुनरपि तथैवाच-
मनीयं वस्त्रमाभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरगुरुभिर्गन्धं पुष्पमाख्य-
धूपदीपनैवेद्यानि पुनराचमनीयं चन्दनञ्च दद्यात् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

ऊर्द्धं उषुन इति ऋन्द्रातपं दद्यात् ।

गौर्यै नम इति कान्त्यै नम इति पत्नीद्वयं पूजयित्वा—

ॐ अनन्ताय नम ॐ वासुकये ॐ पद्माय ॐ महापद्माय

ॐ तच्चकाय ॐ कुलिकाय ॐ कर्कटाय ॐ शङ्खाय नम इति ।

नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय दुण्डुभाय कुलीराय मण्डूकाय

शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति पूजयेत् ।

हयश्रीर्षे,—

मण्डले मूलमन्त्रेण पूर्वोक्तविधिनाऽर्चयेत् ।

पूर्वलिखितसर्वतोभद्रगर्भाद्भ्रूचन्द्रमण्डले पीठपूर्जां विधाय

तत्र श्रीवरुणमावाह्य मूलमन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्ध-पुष्प धूप-

दीप-वस्त्र-यज्ञोपवीताभरण-मैवेद्य पुनराचमनीय-ताम्बूल-चन्दन-

पुष्पाञ्जलिभिः पूजयित्वा ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

वां हृदयाय नमः वीं शिरसे स्वाहा वूं शिखायै वषट् वैं

कवचाय ह्रं वैं नेत्राभ्यां वौषट् ।

दिक्केशरेषु—वः अस्त्राय फट् ।

पूर्वादिदिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमायं निर्वृतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशा-

नाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तेषां बहिः—

वज्राय शक्तये दण्डाय खड्गाय पश्याय अङ्गुशाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

समस्तयादोगणपरिवारसहिताय श्रीवरुणाय नम इति
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा नागयष्टावपि वरुणमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
हयश्रीर्षे,—

अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्यात्तु देशिकः ।

अरण्यान्तु समुत्थाप्य मणिजं वा ऊताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे गुरुरग्न्याधानं कृत्वा अन्येषु त्रिषु कुण्डेषु तमग्निं
नयेत् ।

वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डं यथावत् कलसान्वितम् ।

इति पूर्वलिखितवचनादशक्तौ पश्चिमकुण्ड एव गुरुर्जुह्यात् ।

तत्रादौ कुण्डसंस्कारं कुर्यात् तन्मध्ये यवचरुं अपयेत् ।

यवतण्डुलानां,—

ॐ भूस्त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ भूस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ भूस्त्वा जुष्टं
प्रेक्षामीति ग्रहणनिर्वपणप्रोचणानि कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् ।

एवं ॐ भुवस्त्वा ॐ स्वस्त्वा ॐ सवित्रे त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ
अग्नये त्वा ॐ सूर्याय त्वा ॐ प्रजापतये त्वा ॐ द्यौस्त्वा ॐ अन्नरी-
चाय त्वा ॐ पृथिव्यै त्वा ॐ इह रथ्यै त्वा ॐ उग्राय त्वा ॐ भीमाय
त्वा ॐ महारौद्राय त्वा ॐ विष्णवे त्वा ॐ वरुणोमातरन्धयम्
रायसोषाय त्वा ॐ इन्द्राय त्वा ॐ अग्नये त्वा ॐ यमाय त्वा ॐ नैर्ऋ-
ताय त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ वायवे त्वा ॐ कुबेराय त्वा ॐ ईशाना-

यत्वा ॐ अमन्तायत्वा ॐ ब्रह्मणेत्वा ॐ महाराजायत्वा, ॐ विष्णु-
वेत्वा इति वारचयं^१ ॐ सोमायत्वा इति वारषट्कं ॐ वरुणायत्वा
ॐ अद्भ्यस्त्वा ॐ रुद्रायत्वा निर्वपामीति निर्वापादिकं कृत्वा तुष्णीं
वारद्वयं निर्वपेत् ।

ततो मुसलेनावहत्य सूर्पेण प्रस्फोद्य प्रक्षाल्य पेषयित्वा चरु-
स्थाल्यां निक्षिप्य पूर्वार्दिचतुर्दिक्षु गङ्गादिसंज्ञिकाश्चतस्रो धेनुः
संस्थाप्य गायत्र्या दोहनं कृत्वा तेन दुग्धेन सपवित्रं चरुं स्रपयित्वा
ॐ तन्नो अग्ने वरुणेत्यभिघार्यावितारयेत् ।

ततश्च कुशण्डिकां समाध्याधाराज्यभागौ च ऊत्वा व्यस्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोमं कृत्वा पूर्वस्थापितवरुणकुण्डे वरुणं सम्पूज्य
खवेदादिमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं पलाशसमिधो ऊत्वा महाव्याहृतिभिश्च
तिस्रानष्टोत्तरशतं ऊत्वा वरुणघटे सम्पात^२विधिना ॐ वौ स्वाहेति
मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं घृतेन ऊत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

तत्रायं क्रमः,—

चरौ घृतस्रुवं दत्त्वा जुह्वाञ्च स्रुवमेकं दत्त्वा वारचयं चरुं
गृहीत्वा पुनश्चरौ स्रुवमेकं जुह्वाञ्च पुनः स्रुवमेकं दत्त्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रैर्होमयेत् ।

यथा ह्यग्नीषे,—

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वविधिना समिदादिकम् ।

वेदादिमन्त्रैः पश्चाच्च चरुं कुर्वीत वारुणम् ॥

पूर्वविधिना विष्णुप्रतिष्ठाविधिना समिदादिकमित्यादि-
शब्दान्तिलघतपरिग्रहः ।

तथा,—

गङ्गाया धेनवः स्थाप्याश्चतुर्दिक्षु यथाविधि ।

गङ्गा च यमुना गोदावरी चैव सरस्वती ॥

गायत्र्या तु दुहेद्गावः सपेद्यवमयं चरुम् ।

त्वन्नो अग्ने वहणेति^१ अभिघार्यावतारयेत् ॥

व्याहृत्या विधिवद्भुत्वा मन्त्रैरेभिस्तु होमयेत् ।

गायत्र्या होमयेत्त्रापि मूलमन्त्रेण चाप्यथ ॥

ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा
ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ इक्षरत्यैः स्वाहा
ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ महारुद्राय स्वाहा
ॐ विष्णवे स्वाहा ॐ वरुणो मातरन्धयनायस्योषाय स्वाहा
ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा ॐ यमाय स्वाहा ॐ नैर्ऋताय
स्वाहा ॐ वरुणाय स्वाहा ॐ वायवे स्वाहा ॐ कुबेराय स्वाहा
ॐ ईशानाय स्वाहा ॐ अनन्ताय स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा ।

इदं विष्णवन्नि जुह्यात् तदिप्रासेति वै बुधः ।

सोमो धेन्विति षड् जुत्वा इमन्मति च होमयेत् ॥

आपोहिष्ठेति तिसृभिरिमा रुद्रेति होमयेत् ।

१. मूलपुस्तके, तन्नो वहणमन्त्रेण अभिघार्यावतारयेत् ।

तत आच्येन महाव्याहृतिहोमं कृत्वा होमं समाप्य चरुशेषेण दशदिक्षु बलिं दद्यात् ॥ ततः पुनर्देवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यमाख्यैः पूजयेत् ।

यथा हयग्रीर्वे,—

दशदिक्षु बलिं दद्यात् गन्धपुष्पादिनार्चयेत् ।
कर्त्ता च देशिके दद्यादधिवासनदक्षिणाम् ॥
सुवर्णमहितं पात्रं तिलैः पुर्णं सवस्त्रकम् ।
ब्रह्मणे कनकं दद्यान्मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ।
देशिकः कर्त्तृणा साङ्गं नयेद्रात्रिं हविष्यभुक् ॥
इत्यधिवासविधिः ।

अथ प्रातर्निर्वर्त्तितनित्यकृत्ये यजमानः,—

अस्रप्राग्ने च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेङ्गप्रवेशने ॥
सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिआङ्गं प्रकौर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् मातृपूजां वृद्धिआङ्गं निर्व्वर्त्य स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि सर्व्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्य्यमणिभूषितसौवर्णकामगदिव्यस्त्रीशतसङ्कुलशक्रलोकावस्थितविमानप्राप्ति नष्टकिल्बिषत्व भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभिधान मन्वन्तरावच्छिन्नशक्रलोकवास तदुत्तर-पर्व्वलक्षणसम्पन्नसर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितपृथिवीपालद्विजोत्तमान्यतरत्वकामो हयग्रीर्वपञ्चरात्रोक्तविधिना वायादिजलाशयप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं करिष्ये ।

गुरुर्यज्यायत इति पठित्वा ॐ उच्छिष्टेति प्रतिमामुत्थाप्य तत्र
गर्भितार्द्धचन्द्रमण्डले स्थापयित्वा गन्धपुष्पादिभिः पूर्ववत् पूजयित्वा
हेमपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा जलाशयाष्टदिक्षु सिकतामयान् हस्तप्रमाणा-
नष्टौ स्थण्डिलान् कृत्वा कुण्डादग्निमानीय ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
प्रत्येकमाज्येनाष्टोत्तरशतं कृत्वा पुनरपि कुण्डे यवमयं चरुं कृत्वा
वरुणस्येति मन्त्रेणाष्टौ आहुतीकृत्वा वरुणकलसे शान्तितोयं कृत्वा
ॐ श्रीश्च ते इति देवमभिषिञ्चेत् ।

हयशीर्षे,—

ततः प्रभातसमये कृतरक्षः कृताङ्गिकः ।
प्रतिमान्तु समुत्थाप्य मण्डले विन्यसेद्बुधः ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्हेमपुष्पादिभिः क्रमात् ।
जलाशयाष्टदिग्भागे वितस्तिद्वयसंमितान् ॥
कृत्वाऽष्टौ स्थण्डिलान् रम्यान् सैकतान् देशिकोत्तमः ।
वरुणस्येति मन्त्रेण आज्यमष्टशतं बुधः ॥
जुह्यात् कारयेद्देवचरुं यवमयं पुनः ।
चरुं कृत्वा विधानेन शान्तितोयं समारभेत् ॥

शान्तितोयप्रकार उक्तस्तत्रैव,—

तत्र पीठे समासेप्य स्थापयेच्छुद्धवारिणा ।
देवकुम्भे शान्तितोयं कुर्यात्तत्र विचक्षणः ॥
मन्त्रयेत् शतधारांसु मूलमन्त्रेण देशिकः ।

सेचयेद्देवतामूर्द्धिं श्रौच्यतेत्यनयानघ^१ ॥ ७

ततः शुक्लवाससा जलमपनीय पुनर्मण्डले स्थापयित्वा भूतशुद्धि-
मात्कान्यासपौठन्यासान् विधाय पूर्ववद्देवं चिन्तयित्वा मनसा
पाद्यादिभिः सम्यूज्य प्राणायामत्रयं कृत्वा अर्घ्यपाद्याचमनीयानि
स्थापयित्वा पुनर्भगवन्तं वरुणं विचिन्त्य वहन्नासापुटेन निःसार्य
प्रतिमायां वैँ इति मूलमन्त्रेण स्थापयित्वा ॐ वरुणस्येति साभिध्यं
कृत्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

हृदये हस्तं दत्त्वा वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा ॐ आं ह्रीं
क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः ।
आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य सर्व्व-
न्द्रियाणि । आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।

हृदयशीर्षे,—

सजीवकरणं कृत्वा ध्यायेत् सकलनिष्कलम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमादृढं पाशव्यग्रकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्व्वैः समन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कङ्क्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम्^१ ॥

मूलेनैव स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा अनन्ताद्यष्ट-
नाग कूर्म-मकर-मत्स्य-डूणुभ-कुलीर-मण्डूक-शिशुमार समुद्रादी-
नपि गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत् । ॐ उत्तिष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टनाग-
सहितं सयूपं वरुणमुत्थाप्य जलाशयस्याभितो भ्रामयेत् ।

हयश्रीर्षः—

उत्थापयेद्देवदेवं शङ्खतुर्यादिनिखनैः ।

गीतवादित्रनिर्घोषैः काहलादनुभिखनैः ॥

नागपृष्ठे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेशं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

त्रिकृत्वः सप्तकृत्वो वा स्वमथो सलिलाशयम् ।

परिभ्राम्य समानीय पश्चिमायां दिशि द्विजः ॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना गुरुः ।

अनन्ताद्यष्टनागदिपरिवारयुतं ततः ॥

त्रिमध्वक्ते घटे कृत्वा ताम्ने रौप्येऽथ मृन्मये ।

जलाशयस्य मध्ये तं सुगुप्तं विनिवेशयेत् ॥

निश्चिप्य वरुणं ध्यायेत् देगिकः सुसमाहितः ।
निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमां ब्रह्माण्डसंज्ञिताम् ॥
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थितासु ।
घनं विचिन्त्य बीजेन ज्ञावयेदारिणा पुनः ॥
सर्वमापोमयं लोकं ध्यायेत्तत्र जलेश्वरः ।
पूर्वरूपेण मन्त्रज्ञस्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः शुचिः ।
कूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः साद्धं यजमानः सवान्धवः ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेद्यूपं खदिरादि^१तरुद्भवम् ।
चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्तितम् ॥
जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।
यूपमस्केति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।
गन्धादिभिः पूजयित्वा नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ॥

ततो धेनुं जलाशयं सन्तारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेद्गन्धैश्च गान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।

कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥

सामगाय तु सा देया ब्राह्मणाय विश्राम्यते ।

ततो ब्राह्मणभोजनत्रयमुत्सृज्य जलाशयं समुत्सृजेत् । ॐ अद्ये-
त्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकशर्मा सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणि-
भूषितशौवर्णकामगदिव्यस्त्रीशतसङ्कुलशक्रलोकावस्थितविमानप्राप्ति-
नष्टकिष्किषत्व-भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभियानमन्वन्तरावच्छिन्न
शक्रलोकवास तदुत्तरसर्वलक्षणसम्पन्नसर्वैश्वर्यसमन्वित पृथिवीपाल-
द्विजोत्तमान्यरत्वकामो वाप्याद्याख्यमिमं चतुःसेत्ववच्छिन्नं वरुण-
दैवतं जलाशयं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

हयश्रीर्वि,—

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सृजेत्ततः ।

सर्वान् भूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ये देचित् सलिलार्थिनः ।

ते तन्निमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

तत्र तडागपदस्थाने पुष्करिण्यादिपदोहो न कार्यः प्रकृतावूह-
कल्पनाया अयोगात् विकृतावेव हि तत्सम्भवात् । अजहत्स्वार्थ-
लक्षणाया तडागपदस्य जलाशयपरत्वेनाप्ययसम्भवात् ।

ततः पूर्णां दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् ।

तथा,—

अवधार्य जगच्छान्तिं दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

वस्त्रार्थैः पूज्य भक्ता च कर्त्ता शार्थविवर्जितः ॥

भूमिं भूमिपतिर्दद्याद्वितरो गामलङ्कृताम् ।

हेमशृङ्गी मूर्त्तिपेभ्य आच्यपात्रं सकाङ्क्षम् ॥
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया पूजयेदागतांस्तथा ।
अनिवारितमन्नाद्यं सार्वजन्यञ्च कारयेत् ॥

तथा,—

आपोहिष्ठेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।

ततो गुरुरग्निं विसृज्य ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसर्ज-
येत् ततोऽच्छिद्रं कुर्यात् ।

हयश्रीर्वे,—

नास्ति तोयसमं दानं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥
कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तितः ।
वित्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपास्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥
अप्येकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।
जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकामसमृद्धिदम् ॥

इति हयश्रीर्वेक्तजलाशयप्रतिष्ठापद्धतिः ॥

अथ वारुणविधिः ।

तडागादिवदुत्सृष्टं विधिवच्छ्रुयान्वितैः ।

पितृदेवमनुष्याणां तज्जलं त्वभिनन्दितम् ॥

अनुत्सर्गितवापीनामपेयं सलिलं भवेत् ।

इति देवीपुराणे ।

उत्सृष्टन्तु भवेत्पूतमनुत्सृष्टन्तु मूत्रवत् ।

इति भविष्ये अनुत्सृष्टवाप्यादीनामव्यवहार्यतोक्ता अव्यवहार्यत्वे

च निष्फलत्वापत्तिरित्याकाङ्क्षायां—

कल्पतरुधृतगृहपरिशिष्टम् यथा,—

अथातो वारुणविधिं वापीकूपभङ्गागयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

पुष्टे तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिशमवस्थाय प्राक्प्रवण

उदक्प्रवणे वा कूपसमीपे अग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं अर्पयित्वा

आज्यभागान्तं कृत्वा आज्याहुतीर्जुहुयात् ।

समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यूचं ततो हविषाष्टाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च ।

त्वञ्जोऽग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ।

इमञ्जे वरुणप्रधीति च खिष्टकृतञ्च नवमं ।

नव वै प्राणाः प्राणा वै आपस्तस्मादपो नवभिर्जुहोति ।

मार्ज्जगान्ते धेनुं तारयेत् । श्रवतीर्यमानामनुमन्त्रयेत्,—

ॐ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतोऽमृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्ती सर्वतीर्थाभिषिक्तं लोकास्लोकं तरते तीर्यते च ॥

पुच्छाये स्वयं लग्नोऽन्वारम्भ उन्नीर्य—

ॐ आपो अस्मान् मातरः शुभयन्वित्यनया अपराजितायां
दिश्यापयेत् ।

ॐ सूयवसाङ्गवती हि भूयां अथो वयं भगवन्तः स्यामः ।

अद्धि त्वणमपु विश्वादीनां पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

हिङ्गृतं चेत्— ॐ हिङ्गुण्वती वसुमती वसूनामिति ।

सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं वृषप्रजां रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां
कांस्योपदोहां विप्राय दद्यादितरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च । तत
उत्सर्गं कुर्यात् ।

देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तामिति यज्ञोत्सृजेदिति शौनकः । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदिति ।

वापीकूपतडागथञ्जमित्यनेन,—

उत्सवानन्दसन्तानैः यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृद्धिश्चाद्धमत्र दर्शितम् ।

एतेन वरुणप्रतिमास्थापनाभावात् प्रतिष्ठापदानभिधेये जन्मा-
शयोत्सर्गमात्रे कथं वृद्धिश्चाद्धमिति भ्रमो निरस्तः ।

वारुणं चरुमिति यदेनेति शेषः वारुणं यवमयं स्यालीपाकं
अपचित्वेति कात्यायनपरिशिष्टैकवाक्यात् ? आज्यभागान्तमिति
आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इत्यादिसूत्रे यावत्तु कश्चिन्नासां
प्रत्यूचं आज्याङ्गतीर्जुङ्गयादित्यर्थः । °

तच्च,—

समुद्रज्येष्ठा सखिलस्येति प्रथमा चक्र ।

इदंभापः प्रवहतेति द्वितीया ।

आपोऽस्मान्मातर इति तृतीया ।

उरुं हि राजेति चतुर्थी ।

वरुणस्योत्तमनमसीति पञ्चमी ।

यासां राजेति षष्ठीति ।

ततो हविषाज्याहुतीर्जुहुयादिति । तत आज्यहोमानन्तर-
मष्टाभिर्वक्ष्यमाणश्चग्निर्हविषा पूर्वश्रपितयवचरुणापि जुहुया-
दित्यर्थः ।

न च हविःपदेनात्र घृतमुच्यते अनन्तरोक्ताज्याहुतीर्जुहुयादि-
त्यनेनैव प्रश्नौ ततो हविषेति' वैयर्थ्यापत्तेः प्राक्श्रपितचरो-
र्होमान्तरानभिधानादनियुज्यमानत्वापत्तेश्च ।

अष्टौ चक्षो विवृणोति । तत्वायामीत्यादि ।

त्वन्नोऽग्ने । सत्वन्नोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्वायामि । ये ते
शतम् । अयाश्चाग्ने । उदुत्तमं । उरुं हि राजा । इत्यष्टौ ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तेषु अष्टवरुणहोमेषु यास्तत्त्वायामीत्यादयः
पञ्च ऋचस्ताः प्रथमं होतव्याः ।

यथा,—

ॐ तत्वायामीति । ॐ ये ते शतमिति । ॐ अयाश्चाग्ने इति ।

ॐ उदुत्तममिति । ॐ उरुं हि राजेति । पञ्च ।

ततः,—

ॐ त्वन्नोऽग्ने इति । ॐ सत्वन्नोऽग्ने इति द्वे ।

पश्चात् इमं मे वरुणमिति मिक्षित्वा अष्टौ ।

ॐ अग्नये खिष्टिकृते स्वाहेति नवमं जुहुयादित्यर्थः ।

तत्र नवाहुतिषु हेतुमाह नव वै प्राणा इति ।

वै त्वयं प्रसिद्धौ देहे नवच्छिद्रप्रसारित्वात् नव प्राणव्रायवो भवन्ति तेन नवप्राणा आप एव अद्भिस्तर्पणेन प्राणानां स्थितिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन नवसंख्याभिधानेन होमान्तरव्युदासः कृतः सर्व्वहोमान्तविहितस्य खिष्टिकृद्गोमस्य नवमत्वाभिधानाच्च ।

मार्जनान्त इति ।

शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैरद्भैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥

इति वचनोक्ताभिर्हृग्भिः 'कुशैर्जलविन्दुप्रक्षेपरूपमार्जनं तच्च गुरुकर्त्तृकं यजमानकर्म्मकम् । '

धेनुरत्र पुंवत्सा वृषप्रजेत्यग्रतोऽभिधानात् । यद्यप्यत्र वरुणप्रतिमा-
स्थापनानभिधानात् जलशुद्धिर्नाभिहिता तथापि इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्वेति सूत्रोक्तमन्त्रलिङ्गात् धेनुसन्तरणेनैव जलशुद्धि-
र्ज्ञातव्या । स्वयं यजमानोऽन्वारब्धो गुरुणेत्यर्थः । आपोऽस्मान्मातरं इति मन्त्रेण जलाशयमुत्तीर्य्य इत्यन्वयः । अपराजितायांमैशान्यां दिशि सूयवसादिति मन्त्रेण धेनुमुत्थापयेदित्यन्वयः ।

कूपे तु गोसन्तरणं नास्ति अयोग्यत्वम् किन्तु तत्समीपे तां भ्रामयित्वा मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्य्यम् ।

हिं कृतञ्चेदिति यदि सा धेनुर्हिं कुरुते तदां यजमानः प्राय-
श्चित्तरूपतया हिं कुरुतीति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । सामगाय विप्राय तां दद्यात् ।

यथा मातृपुराणे,—

सामगाय तु सा देया ब्राह्मणाय विशांभते । इति ।

इतरां वैति केवलमनलङ्कृतामशक्तौ दद्यादित्यर्थः । तत इति
उत्सर्गं जलाशयस्येत्यर्थः । स चोत्सर्गः सर्वभूतोद्देश्यक एव ।

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ये केचित् मलिलार्थिनः ।

ते त्वप्तिमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इति ह्यश्रीर्षवचनात् ।

यद्यपि वारुणविधौ फलं नोक्तं तथापि काम्यत्वेन फलाकाङ्क्षा-
या विश्वजिज्ञायादश्रुतस्वर्गकल्पने गौरवात् नृन्दिपुराणादौ श्रुतमेव
फलं साध्यम् ।

यथा नृन्दिपुराणे,—

यो वापीमग्निषाक्ष्येण विधिवत् प्रतिपादयेत् ।

कोणेषूदकसंस्थांस्तु समुद्रानर्च्यं भक्तितः ॥

चतुरश्रतुरर्णान्ता तेन दत्ता मही भवेत् ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् ॥

जलाशयकोशेषु जलसंस्थांचतुरः समुद्रानर्चयित्वा अग्निषाक्ष्येण
कुण्डस्थापिताग्निहोमेन विधिवत् वारुणादिविधिना यः प्रतिपादयेत्
स चतुरर्णवान्तमहौदानफलं लभते दिव्यकामसमन्वितवारुणलो-
कश्च यातीत्यर्थः । चतुरर्णान्तेति वल्लोप आर्षः । एतच्च फलद्वयं
समुचितं न तु पृथक् । तेनेति स यातीत्येककर्तृकनिर्देशात् ।

इत्यञ्च चतुरर्णवान्तमहीदानफलसमफल-दिव्यकामसमश्रित
वरुणलोकप्राप्तिकाम इति वाक्यं । एवमुत्सृज्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां
यस्योत्सृजेत् सोऽपि प्रीयतामिति वदेत् । अथञ्च प्राभ्रान्येन निर्देशः ।
हयशौर्षे सर्वभूतान् समुद्दिश्येति सामान्यतोऽभिधानात् सामान्वा-
भिलाप एव न्यायः ।

अन्ये तु— यस्योत्सृजेत् सोऽनेन वाक्येन उत्सृजेदिति व्याचक्षते ।
इति शौनक इति आहिति शेषः । ब्राह्मणान् भोजयित्वेति कर्मा-
न्ते ब्राह्मणभोजनमुक्तं स्वस्त्ययनं स्वस्त्यस्त्विति पुण्याहमस्त्विति ऋद्धि-
रस्त्विति च चयं ब्राह्मणान् वाचयेत्

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या 'पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

इति आथर्वणपरिशिष्टवचनात् ।

ऋग्वेदिनामेवायं विधिः बह्वृचगृह्योक्तत्वात् यजुर्वेदिनास्तु
कात्यायनपरिशिष्टोक्तविधिरेव स्वर्गगृह्योक्तत्वात् । 'सामगानामपि
स्वर्गगृह्ये विशेषानभिधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च स्वर्गगृह्योक्तसमानतन्त्र-
त्वेन कात्यायनपरिशिष्टोक्त एव विधिः ।

कात्यायनपरिशिष्टं यथा,—

अथातो वापीकूपतडागपुष्करिणीनां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः,
उदगथने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते
वारुणं यवमयं स्थालीपाकं अपचित्वा नवग्रहान् दिग्देवान् वरुणञ्च
स्नापयित्वा आज्यभागाविद्धा आध्याहुतीर्बुहोति ।

त्वन्नोऽग्ने । सत्वन्नोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्वायामि । ये ते
शतम् ।

अयाश्वाग्ने । उदुभमं । उरुं हि राजा । वरुणस्योत्तम्भनमसि ।
अग्नेरनीकमिति दशच्चं ।

स्थालीपाकस्य जुहोति— ॐ नमो वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा
उषाय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति
स्विष्टकृतं यथोक्तञ्च वासोयुगं धेनुर्दक्षिणेति ।

प्रतिष्ठापनं सविधिकोत्सर्जनमित्यर्थः । प्रतिष्ठापनमित्यभि-
धानात् तद्धर्मवृद्धिश्चाद्धमत्र दर्शितम् । आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे
पुण्याहे शुक्रास्तादिदोषरहितदिने । गुणान्विते अदुष्टे तिथ्यादि-
त्रिके वारुणमित्यनेन वरुणनाम्ना ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा
वरुणमन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं । स्थालीपाकं अपयित्वा ग्रहान्
दिग्देवान् वरुणञ्च स्थापयित्वा 'आज्यभागविष्टेति क्वाभिधानात्
पर्युक्षणात् परमाज्यभागहोमात् प्राक् ब्रह्मादीनां स्थापनमवगम्यते
स्थापनस्य च पूजाङ्गत्वात् प्रधानभूतपूजाचिप्यते तत आघाराज्य-
भागौ कृत्वा आज्येन दशाङ्गतीक्ष्णरुणा च षडाङ्गतीः स्विष्टकृतञ्च
जुहुयादित्यर्थः ।

अत्र च बह्वृचगृह्यात् होममात्रे विशेषः । यथोक्तञ्चेति प्रति-
ष्ठापनं व्याख्यास्याम इत्यनेन प्रतिज्ञातं सविधिजलाशयोत्सर्जनं
कुर्यादित्यर्थः । विधिस्तु मार्जनान्ते धेनुं तारयेदित्यादिना प्रागुक्त-
बह्वृचगृह्यपरिशिष्टसूत्रोक्तो याज्ञः स च 'मार्जनधेन्ववतारणकृत-
जलशुद्धिपूर्वको जलाशयोत्सर्गः' । ततस्तद्विधिना वासोयुगं धेनुस्य
देयेत्यर्थः ।

तदयं कात्यायनपरिशिष्टोक्तवारुणकल्पप्रयोगः ।

तत्र प्रथमं जलाशयस्य पश्चिमदिशि कूपे दशहस्तं वाप्यां द्वादशहस्तं पुष्करिण्यां चतुर्दशहस्तं तडागे षोडशहस्तं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये अर्द्धभागेन चतुरस्रां वेदीं तदष्टांशोच्छ्रितां कृत्वा—

पश्चिमदिशि हस्तमात्रं चतुरस्रकुण्डं यथाविधि कुर्यात् ।

यूपञ्च चतुरस्रमष्टास्रं वर्तुलं वा खदिरादियज्ञियवृक्षजं मूले फणाकारं कूपे दशहस्तं वाप्यां पञ्चदशहस्तं पुष्करिण्यां विंशतिहस्तं तडागे पञ्चविंशतिहस्तं अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते तु यथाशोभं कुर्यात् । ध्वजवंशञ्च यथाशोभं शुक्लपताकाञ्च लौहचक्रं षोडशाङ्गुलमष्टास्रं मध्ये नरसिंहमूर्त्यन्वितं कुर्यात् ।

ततः शुद्धकाले शुभदिने निर्वर्तितनित्यकृत्यो यजमानः मातृपूजा-वसुधारादान-वृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वस्ति वाच्य संकल्प कुर्यात् ।

अथेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं चतुरर्णवान्तमहीदान-फलसमफल-दिव्यकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामो वारुणविधिना जलाशयोत्सर्गकर्म करिष्ये । इति संकल्प्य ब्राह्मणत्रयमुदङ्मुख-मुपवेश्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य—

पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ।

ते च ॐ पुण्याहमिति ब्रूयुः । ततः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ते च स्वस्तौति चिर्ब्रूयुः । ततः षड्विं भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ते च ऋद्धतामिति चिर्ब्रूयुः ।

तत आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यञ्च आसन-पाद्यार्थाचमनीय-मधुपर्क
वासोयुगासङ्कारैर्दृष्टुयात् ।

ततो गुरुः० पञ्चगव्यं साधयित्वा मिमन्व्य कुशत्रयेण मण्डपं
वेदीञ्च—

ॐ वेद्या वेदी समाप्यते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आरोप्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥

इति मन्त्रेण संप्रोक्ष्य शेषपञ्चगव्यं वाष्यादौ प्रक्षेपार्थमवस्थापयेत् ।

ततो वेद्यां पञ्चवर्णरजोभिः सर्वतोभद्रमण्डलं लिखेत् । तत्र,—

गणेशं विघ्ननाशाय पूजयित्वा हरिं यजेत् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म विफलं भवेत् ॥

इति वचनात् वेद्यामेकस्मिन् घटे गणेशमभ्यर्च्य अपरंघटे
विष्णुमभ्यर्चयेत् ।

ततः कुण्डसंस्कारं कुर्यात् ।

रौं अस्त्राय फडिति प्रोक्ष्यं तेनैव दर्भैस्ताडनं ऊमिति पुन-
रभ्यर्च्यं कृत्वा पञ्चगव्येनाभिषिच्य,—

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चाला राजा ।

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण कुशान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेडनं देवा सञ्जहाता वधम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वंहसः ॥

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा,—

ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो

गोषु मानो अश्वेषु रौरिषः ।
मानो वीरान् रुद्रभामिनोवधी
हविभन्तः सदमित्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिप्य

ॐ त्वां वृत्रेभ्यिन्द्र सत्यतिं नवस्त्वां काष्ठास्त्रर्व्वतः ।

इति कुशमूलेनोत्तरायामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदु-
परि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितं प्रागद्यं ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेव-
ताकं रेखात्रयं कृत्वा ।

ॐ सदसत्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामयाशिखाम् ।

इति मन्त्रेण रोखोत्कीर्णमृत्तिकासुद्धृत्य उत्तरस्यां दिशि
प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अन्नस्य कौशालमुपहृतो गृहेषु नः ।

चेमाय वः शान्थे प्रपद्ये शिवं शम्भं शंथोः शंथोः ।

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डे कुशानास्तौर्यं कांस्यपात्रेणाग्निमानीय—

ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेकं दक्षिणस्यां दिशि त्यक्त्वा रं अग्नये

नम इति सम्यूज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा—

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्योपरि त्रिः परिभ्राम्य—

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेणात्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्व्वज्ञाज्ञापय
खाहा । इति मन्त्रेणाग्निं प्रज्वालयेत् ।

ॐ इहैदमि सद्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीद् ।

इति दक्षिणावर्त्तेनावच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणदिशि आसने
प्रागयकुशानास्तीर्थ्य ।

ॐ निरस्तः पाप्माहतस्तेन वयं द्विभ्यः ।

इति मन्त्रेण वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां कुशमेकं निरस्य ।

ॐ इदमहम् बृहस्पते सदसि मीदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तद्ग्नये प्रब्रवीमि ।

तदायवे, तत् पृथिव्ये ।

इति मन्त्रेण कुशोपरि ब्राह्मणमुत्तरामुखमुपवेश्य,—

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाराद्रे राजन्यः ।

शूरं इषव्योतिव्याधीमहारथो जायताम् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य सम्पूज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं
संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागच्छेत् ।

उत्तरे जलपूर्णं चमसादिपात्रं प्रणीतासंज्ञकमापोहिष्ठेतिमन्त्रेण
स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो वाङ्म्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्द्वादशभिर्वा दर्भैरीशानादितोऽयेण मूल-
माच्छादयन् चतुर्दिक्षु द्वितीयमेखलोपरि परिस्तरेत् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागन्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
सादनं पवित्रेदेनास्त्वथो दर्भाः पवित्रे दे प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली

चरुस्थाली समार्जनकुशाः षट् उपयमनकुशाः पञ्च समिधः सुक्-
सुवौ आज्यं दुग्धं यवतण्डुलाः ब्रह्मदक्षिणा ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ “इति मन्त्रेण पवित्रच्छेदनदर्भैः प्रादेश-
प्रमाणं पवित्रं कृत्वा “ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः” इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणी-
पात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्ते
प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा
तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा पवित्रं तत्र स्थापयित्वा तज्जलेन
सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य असञ्चरे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च
स्थापयेत् । आज्यचरुस्थाल्यौ प्रोक्ष्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निक्षिप्याग्ना-
वधिञ्चयेत् ।

वरुणाय त्वा जुष्टं गृह्णामि वरुणाय त्वा जुष्टं निर्वपामि
वरुणाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति, षष्ठां यवतण्डुलमुष्टीनां ग्रहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा ॐ अग्नये, खिष्टिकृते त्वा जुष्टं गृह्णामी-
त्यादिना खिष्टिकृतस्य ग्रहणादीनि कृत्वा ।

ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋत—

सदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनीमांसीद ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वारद्वयं प्रक्षाल्य चरुस्थाल्यां दुग्धे
निक्षिप्याधिञ्चयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्त्तेन त्रिः
परिभ्राम्य दर्भञ्च तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । सुक्सुवावंधोमुखौ कृत्वा वारद्वयं
प्रताप्य कुशैरयांमूलपूर्यन्तं समृष्य प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
समार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि सुक्सुवौ स्थापयेत् ।

सुखिसं चरं ज्ञात्वा चरौ घृतस्रुवं दत्त्वा आज्यं चरसोदासयेत् ।
 प्रोक्षणीपाचस्यपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
 तदुपरिस्थित दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्रायं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनान्यक्किद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति घृतोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा आज्यमवेक्षेत । प्रोक्षणी-
 पात्रजलञ्च—

ॐ सवितुर्वः प्रसव उत्पुणान्यक्किद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । इति ।

तथैवोत्पूय तत्रैव तत् पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशान् वामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापतिं मनसा
 ध्यात्वा तुष्णीं पञ्च समिधो कृत्वा उपविश्य दक्षिणजानु भूमौ
 पातयित्वा प्रोक्षण्याः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युञ्चेत् ।

अदिते अनुमन्यस्वेति प्रागद्यां जलधारां दक्षिणस्थां दद्यात् ।

अनुमते अनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायाम् ।

सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरे प्रागद्यां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतस्रः पुनांतु वाचस्यतिर्वाचं नः स्वदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादितदन्तं दक्षिणावर्त्तम पर्युञ्चेत् । तत्
 पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संप्रवार्यमग्रेत्तरे स्थापयेत् ।

तत एकस्मिन् घटे नवग्रहान् अपरघटे इन्द्रादिलोकपालान्
 अभ्यर्च्य सर्वतोभद्रमण्डले कुम्भे वा वरुणं सपरिवारमर्चयेत् ॥

तत्र भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासञ्च कृत्वा वाँ वीँ वूँ वैँ
वैँ वः इति कराङ्गन्यासौ कृत्वा आधारशक्त्वादिचन्द्रमण्डलान्तं
पीठन्यासं कुर्यात् ।

ततो विचिन्तयेद्देवं वरुणं परमेश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमारूढं पाशव्ययकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या कान्था चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ॥

एवं ध्यात्वा अर्घ्यस्थापनं कुर्यात् । पाद्यमाचमनीयपात्रञ्च
स्थापयेत् ।

ततो मण्डले,—

आधारशक्तये नमः कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै सुमेरवे रत्न-
मण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

अग्न्यादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये-शेषाय पद्माय मं कङ्किमण्डलाय अं सूर्यमण्डलाय
उं सोममण्डलाय नमः ।

इति सम्युज्य पूर्वोक्तरूपं वरुणं चिन्तयित्वा तेजोरूपं वह्नासा-

पुटेन पुष्पाञ्जलिना मण्डले स्थापयेत् । ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
सान्निध्यं कल्पयित्वा षडङ्गन्यासं विधाय भगवन् श्रीवरुण इहा-
गच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्य मूल-
मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा भगवन् स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।

ॐ वौमिति मन्त्रेण श्रीवरुणाय नम इत्यन्तेन आसनं दत्त्वा
पद्मश्यामाकदूर्वापराजिताकुशाग्रसहितं पाद्यं यवसिद्धार्थगन्धाक्षत-
तिलपुष्पकुशाग्रदूर्वासहितमष्टाङ्गार्थं जातीलवङ्गकक्कोलमिश्रमाच-
मनीयं दधिमधुघृतैर्मधुपर्कं तथैव पुनराचमनीयं स्नानजलं वस्त्र-
माभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरकालागुरुभिर्गन्धं पुष्पं माल्यञ्च
धूपदीपनैवेद्याचमनीयताम्बूलानि च दद्यात् ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा
मूलमन्त्रेण चन्द्रातपं दद्यात् ।

ॐ गौर्यै नमः ॐ कान्त्यै नम इति पृथ्वीद्वयं पञ्चोपचारैः पूज-
यित्वा अष्टौ नागान् पूजयेत् । .

अनन्ताय वासुकये पद्माय महापद्माय तच्चकाय कुलिकाय
कंर्कटाय शङ्खाय नमः ।

ततो नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय डुण्डुभाय कुलीराय
मण्डूकाय शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति परिवारान् पूजयेत् ।

ततो यूपे वरुणमावाह्य ॐ वरुणस्येति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पञ्चोप-
चारैरभ्यर्च्य यूपमाच्छादयेत् ।

तत आघाराख्यभागौ च जुहुयात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा इत्यांघारौ ।

तथाख्यभागौ ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सोमाय स्वाहा ।

इति ऊत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च कृत्वा दशाज्याऊतीर्जुहोति ।

ॐ तन्नाऽग्ने वरुणस्य विद्वान्

देवस्य हेतो अवयासिसीषाः ।

यजिष्ठो बङ्गितमः शोशुचानो

विश्वाद्द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्तत् स्वाहा ॥

इदं वरुणाय एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ॐ सत्वन्नो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ अवयस्वनो

वरुणं रराणो ब्रीहिमृड्डीकं सुहवो न एधि स्वाहा ।

ॐ- इमं मे वरुणश्रुधी हवमद्याच मृडय ।

त्वामव स्युराचके स्वाहा ॥ .

ॐ- तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो वरुणैहवोद्भ्युशं समान आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥

ॐ- ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः ।

तेभिर्नाऽद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥

ॐ- अयाश्वाग्ने स्यनभिश्चस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि ।

अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥

ॐ- उदुत्तमं वरुणपाशमस्मद्वाधमं विमध्यमं अथाय ।

अथावयमादित्यव्रते तवानागसोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

ॐ- उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्नेतरा ।

अपदे पादाः प्रतिधातवेह कुरुतापवक्ता हृदया विधश्चित् ॥

नमो वरुणाधिष्ठितो वरुणस्य पाशः स्वाहा ।

ॐ- वरुणस्योत्तमनमंसि वरुणस्य स्वम्भसर्जनीस्यः ।

वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि

वरुणस्य ऋतसदनीमासीद् स्वाहा ।

ॐ अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षसुर्यम् ।

दमे दमे समिधं यक्ष्ये प्रतिते जिह्वा दृतमुच्चरथत् स्वाहा ॥

एवं वरुणोद्देशेन दशाज्याहुतीहुत्वा चरुहोमं कुर्यात् । अत्र वारुणं स्थालीपाकमित्यभिधानात् वरुणोद्देशेन सुषा षडाहुतीर्जुहु-
यात् ।

ॐ नमो वरुणाय स्वाहा इदं वरुणाय । एवमुत्तरत्रापि सर्व्वत्र ।

ॐ यज्ञाय स्वाहा ॐ उपाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ शतक्र-
तवे स्वाहा ॐ भर्गाय स्वाहा ।

तत आज्यचरुभ्यां- ॐ अग्नये स्विष्टिहते स्वाहा । इदमग्नये
स्विष्टिहते । ततः पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा
इदं प्रजापतये इति हुत्वा ब्रह्मणे काश्वनदक्षिणां दद्यात् । ततो
धूपमारोपयेत् ।

यथा हयश्रीर्षे,—

ततो निवेशयेधूपं खदिरादिषमुद्भवम् ।

जलमध्येऽथवा धागमण्डपस्थाजिरे गुरुः ॥

धूपमस्केति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ।

वैजयन्तीं सितां रम्यां धूपोपरि निवेशयेत् ।

गन्धादिभिः पूजयित्वा चक्रं मूर्द्धनि विन्यसेत् ॥

मन्त्रो यथा,—

ॐ धूपमस्का उत ये धूपवाहासुषासं ये अश्वधूपाय तक्षति ।

ये चार्चते पचनं सभ्रवन्त्युतो तेषामभिपूर्तिर्भे रक्षतु ॥

ततश्चूतपचाष्टके अनन्ताद्यष्टनागनामानि लिखित्वा घटाभ्यन्तरे
निक्षिप्य अनन्ताद्यष्टनागेभ्यो नम इति सम्पूज्य तस्मादेकं चूतपच-
माह्वय यस्य नामपचमुत्तिष्ठति तं नागयष्टा^१वावाह्य गन्धादिभिः
पूजयित्वा अमुकनागराज त्वमिमं जलाशयं रच इति वदेत् ।

ततो गुरुः सोदकविन्दुभिर्यजमानं मार्ज्जयेत् ।

शन्न आपो धन्नन्याः शमनः सन्त नूष्याः ।

शन्नः समुद्रिया आप शमनः सन्त कूष्याः ॥

ॐ- द्रुपदादिव सुमूषानः खिन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

तत आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयेण । तत घृतञ्च सत्यञ्चेत्यनेन
अघमर्षणेन मार्ज्जयित्वा धेनुं नैर्घृतकोणे अवतारयेत् ।

अवतीर्थ्यमाणाञ्च तां,—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो मृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्ती सर्वतीर्थाभिषिक्तं लोकालोकं तरते तीर्थते च ॥

इति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।

यजमानोऽपि तत्पुष्कायलशो गुरुणा अम्बारब्धः ।

ॐ आपोऽस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतपुः पुमन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवृहन्ति देवी रुदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ॥

इति मन्त्रं पठन् ऐशान्यां द्विगि उत्तीर्थ्यं तज्जलं शुद्धं विभाष्य

स्नात्वा कृतापसव्या धेनुपुष्कोदकेन षट् पितृन् सन्तर्ष्य,—

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजग्मनि बान्धवाः ।

ते हस्त्रिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोथकाङ्गिणः ॥

ॐ नरक्लेषु समस्तेषु यातनासु च संस्थिताः ।

तेषामाषायनायैतद्दीयते सखिषं मया ॥

इति पठन् जज्ञाञ्जलिद्वयं दद्यात् । कूपे तु गोरुत्तारणं नास्ति
अयोग्यत्वात् किन्तु समीपे गोभ्रामणं कार्यम् । स्नानं तर्पणञ्च तत्र
नास्ति ।

यथा ह्यग्नीषे,—

ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः शुचिः ।

कूपोदके तु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ॥

तत,—

ॐ-सूयवसात् भगवती हि भूया अग्नौ वयं भगवन्तः स्यामः ।

अद्भि हणमसु विश्वादीनां पिव शृङ्खमुदकमाचरन्ती ।

इति मन्त्रेण ऐशान्यां दिशि गामुत्यापयेत् ।

उत्थाप्यमाना सा यदि हिङ्करोति तदा तद्दोषप्रशमनाय

ॐ-हिङ्कृतौ वसुमती वसूनां वत्समिच्छन्तौ मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयोऽग्नेः सा वर्द्धतां महते सौभगाय ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

ततो वस्त्रान्तरं परिधायाचम्य सचेलकर्ण्डां काञ्चनशृङ्गीं वृष-
प्रजां रौषसुरां तांसंपृष्टां कांस्योपदोहां धेनुमशक्तौ केवलां वा
सामगब्राह्मणाय दद्यात् ।

ॐ धेनवे नमः ॐ रुद्राय नमः ॐ एतत्सम्प्रदानब्राह्मणाय

नम इति गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य इमां धेनुं ते ददानीति
 ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ददस्वेति तेनोक्ते धेनुमभ्युक्ष्य कुशतिलज-
 लान्यादाय ॐ अद्येत्यादि एतज्जलाशयतोत्सर्गकर्मणि इमां धेनुं
 सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं रौषखुरां वृषप्रजां ताम्रपृष्ठां कांस्योप-
 दोहामर्चितां रुद्रदेवतां अमुकगोत्रायामुकशर्माणे सामगब्राह्मणाय
 तुभ्यमहं सम्प्रददे । इत्युत्सृज्य ब्राह्मणहस्ते सपुच्छं कुशत्रयजलं दद्यात् ।
 काञ्चनशृङ्गाद्यसम्पत्तौ सचेलकण्ठामिमां धेनुमिति प्रयोगः । ततः
 सामगो ग्रहीता गायत्रीं ॐ क इदं कष्मा इदं इति कामस्तुतिं पठेत् ।

ततो जलाशयस्याग्नेयादिकोणेषु जले यथाक्रमं पूर्वादिमुद्र-
 चतुष्टयमावाह्य गन्धादिभिः सम्यूज्य भोज्यत्रयमुत्सृज्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
 जलाशयपश्चिमदिशि जलसमीपे उपविश्य ॐ जलाशयाय नमः,
 वरुणाय देवाय नमः, एतस्सम्प्रदानसर्व्वभूतेभ्यो नमः । इति गन्धा-
 दिभिरभ्यर्च्य जलाशयं सवस्त्रं कृत्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशत्रय-
 तिलजलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्माणोऽहं चतुरर्णवान्ममहीदानं-
 फलसमफलदियकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामश्चतुःसेत्सर्व्वं च्छिन्नं
 वरुणादिदेवतमिमं जलाशयमर्चितं सर्व्वभूतेभ्य उत्सृज्ये । कुशत्रय-
 जलं भूमौ क्षिपेत् ।

यथा ह्यग्नीर्षे—

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्ज्येत्ततः ।

सर्व्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मन्मर्वपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते दक्षिणमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इत्युच्चार्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां यज्ञोत्सृजेत् सोऽपि वदेत् ।
अत्र वाप्यादिषु तडागस्थेनेत्यत्र मोहः कार्यः प्रकृतौ मोह इति
गोतमवचनात् किन्तु तडागपदमजहत्स्वार्थसंज्ञणया जलाशयपरम् ।

तत ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं इतितज्जलाशयो-
त्सर्गकर्मणः प्रतिष्ठार्थं सवासोयुगधेनुं काञ्चनं वा दक्षिणाममुक-
गोत्रायामुकशर्माणे गुरवे तुभ्यं ब्राह्मणाय सम्प्रददे इति दक्षिणां
दद्यात् । ततो मूर्तिधराय काञ्चनदक्षिणा देया ।

इयग्रीर्वे,—आपोद्दिष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।

तीर्थतोयं तथा पुष्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥

गोकुलं पाययेत् पश्चाद्द्विजान् वेदविदस्ततः ।

ततः पूर्ववत् पथ्युक्ष्य पूर्णां दद्यात् ।

यथा कपिलपञ्चरात्रे—

कृत्वा तु मृडनामाग्निमभ्यर्च्य प्रयतः पठेत् ।

महातेजाः सहस्रार्चिर्नमस्ते बडरूपधृक् ।

सर्व्वाग्निने सर्वगतपावकाय नमोऽस्तु ते ॥

त्वं रौद्र घोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।

विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥

ततो हृतेन सुचमापूर्च्य तद्रुपरि अधोमुखं सुवं दत्त्वा सम्पुटा-
कारकराभ्यां धृत्वा उत्थाय—

ॐ पूर्णां दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रैव विक्रीणावहा इषसूर्यं शतक्रतो स्वाहा ॥

पुनस्तथैव घृतं गृहीत्वा—

सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधूमप्रियाणि ।

सप्तहोत्राः सप्तधा न्वायजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा ॥

पुनस्तथैव घृतं गृहीत्वा

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीययज्ञैः ।

घृतेन त्वं तनुं बर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ।

इति पूर्णाहुतिं समाप्याग्निं विसर्जयेत् ।

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा ॐ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा अन्न-
रीचं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ
स्वाहा कन्दांसि गच्छ स्वाहा, द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा । सोमं
गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ, स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा अग्निं
वैश्वानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्द्दि यच्छ । इत्यग्निं विसृज्य

दिवन्ते धूमो गच्छत्वन्नरीचं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति पृथिवीं शीतल्लभेत् ।

ततो भोज्यानि यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा सस्वस्त्यु पुण्याह-
मस्तु ऋद्धिरस्तु इति ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति पूजितदेवान् विसृज्य ब्राह्मणाग्नीर्वादी
कुर्यात् ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तवाहणविधिः समाप्तः ॥

अथ सेत्वारामादीनां प्रतिष्ठा विविच्यते ।

इयशीर्षे,—

गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् ।

नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥

आराम उपवनं । मठश्चाद्यादिनिलयः । वेश्म ब्राह्मणसम्प्र-
दानकं विष्णुसम्प्रदानकञ्च । नियम एतावन्तं कालमेतच्च भोक्तव्य-
मित्यादिनियमः । व्रतं लक्ष्मीव्रत-विष्णुव्रतादि । कृच्छ्रं चाश्रा-
यणादि । एषां फलमाह तत्रैव ।

आरामं कारयेद्यस्तु मन्दने सुचिरं वसेत् ।

मठप्रदानात् स्वर्गलोकमाप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकं प्राप्नोति मानवः ।

गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ॥

प्रपाप्रदानादरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ।

संक्रमाणान्तु यः कर्त्ता स दुर्गं तरते नरः ॥

स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृत्तथा ।

कृच्छ्रकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥

नियमव्रतकृत्तु विष्णुलोकं नरोत्तमः ।

लक्ष्मीव्रतादीनास्तु तत्र तत्रोक्तं फलमन्वेद्यम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकगृहदानफलमुक्तं इयशीर्षे,—

यथा,— प्रासादारभद्रायाणां यावन्तः परमाणवः ।

तावदर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक् ॥

तथा तत्रैव,—

गृहं सुशोभनं^० कृत्वा गृहोपकरणान्वितम् ।
 अन्नपानसुसम्पूर्णं सर्व्वकामगुणान्वितम् ।
 संस्क्रुय्याद्विधिनानेन प्रदद्यात् ब्राह्मणाय च ॥
 एवं भूतं गृहं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहृतसंश्रवम् ॥
 विष्णवे च गृहं दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता सर्व्वसाधारणाऽनघ ।
 कर्त्तव्या देशिकेन्द्रैश्च प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
 सर्व्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठाविधिना बुधैः ।
 फलार्थिभिस्त्वुप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥

तथा मत्स्यपुराणे,—

अथैकमपि राजेन्द्र वृत्तं मंथ्यापयेच्च यः ।
 सोऽपि स्वर्गं वसेद् ब्रह्मन् यावन्मन्वन्तरं नरः ॥
 अथ कृतनित्यक्रियो यजमानो मातृपूजां विधाय^१ वृद्धिश्चाद्भुच्च
 निर्वर्त्त्य संकल्पं कुर्यात् ।
 ॐ अद्येत्यादि गोलोके चिरक्रीडनकामो गोपथप्रतिष्ठामहं
 करिष्ये । एवं नन्दनवनाधिकरणकसुचिरवाक्काम आरामप्रतिष्ठा-
 महं करिष्ये । तथा,—

इन्द्रलोकप्राप्तिकामः सेतुप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

स्वर्गलोकप्राप्तिकामो मठप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

१. ख पुस्तके, विधाय पदं नास्ति ।

दुर्गतरण-स्वर्गलोकनिवास-कामः संक्रमणप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

तथा,—

वरुणलोकप्राप्तिकामः प्रयाप्रतिष्ठामहं करिष्ये । सर्वपापविवर्जितत्व-स्वर्गप्राप्तिकामश्चाद्रायणादिकञ्च प्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

व्रतानान्तु तत्तद्विहितफलकामनया संकल्पः । वेदप्रदानफलं विपुलगृहदानप्रकरणे लिखितम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतत् प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणु-समसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नविष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुसम्प्रदानक-गृहदानकर्माहं करिष्ये ।

तथा,— मन्मन्तरात्रच्छिन्नस्वर्गवासकामो वृक्षप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य आचार्यमृच्छाणञ्च वृणुयात् । ततो यजमान आचार्य-पादौ स्पृष्ट्वा वदेत् ।

ॐ नारायणस्वरूपेण संसारात्त्राहि मां प्रभो ।

त्वत्प्रसादाद्गुरो साङ्गं प्राप्नोमि यन्मथोद्यतम् ॥

त्वं हि नाथ प्रसन्नो मां चाहि संसारसागरात् ।

? हरिस्थापरमुद्धृत्य मम शान्तिं कुरु प्रभो ॥

ततो गुरुर्जमानमुत्तोल्य वदेत् ।

ॐ उत्तिष्ठ कस्य भद्रन्ते मत्प्रसादात्स्वयाऽनघ ।

प्राप्नुयां धर्मसर्वस्वं दुष्प्राप्यं यत्सुरासुरैः ॥

ततो गुरुः,— पञ्चमन्वार्धतोयाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ।

तत एकस्त्रिंशत् घटे मण्डपं सम्पूज्यपरघटे द्वादशादित्याष्टवस्त्रे-
कादशरुद्र-साध्यगण-विश्वेदेवाग्निनीकुमास्त्रादीन् पूजयेत् ।

यथा ह्यशीर्षे,—

१आदित्या वसंवो रुद्रा साध्या विश्वेऽश्विनौ यहाः ।

शषयस्य तथा सर्वे मानमर्हन्ति चोत्तमम् ॥

ततः सर्वतोभद्रमण्डले घटान्तरे वा विष्णुं पूजयेत् ।

यथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय सम्पूज्य पूजयेद्भूरिम् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म विफलं भवेत् ।

प्रथमं भूतशुद्धिं मातृकान्यासञ्च कृत्वाङ्गन्यासं कुर्यात् ।

प्रजापतिर्हृषिर्मस्तके गायत्रीकन्दो मुखे श्रीवासुदेवो देवता

इदि श्रीवासुदेवपूजने विनियोगः०।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा, भगवते मध्यमाभ्यां
वषट्, वासुदेवाय अनामिकाभ्यां हुं, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्,
वासुदेवाय कवचाय हुं, समस्तेनास्त्राय फट्, तालत्रयं दिग्वन्धनञ्च
कुर्यात् ।

मन्त्रवर्णाग्रसेन्मूर्द्धिं भाले नेत्रे मुखे गले ।

हस्ते हृद्युदरे नाभौ लिङ्गे जानौ पदे क्रमात् ॥

ततः प्राणायामं कृत्वा पीठन्यासं विधाय देवं चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदां—

मन्भोजं दधत् सितान्ननिलयं काम्या जगन्मोहनम् ।

१ ख पुस्तके आदित्येत्यादि पूजयेदित्यन्तं पङ्क्तित्रयं नास्ति ।

आवद्वाङ्गदहरकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं
श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

इति ध्यात्वा मानसैर्गन्धादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यं पाद्यमाचमनीयञ्च
स्थापयेत् । ततो मण्डले पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः, प्रकृत्यै कूर्म्याय अनन्ताय पृथिव्यै चीर-
सागराय श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आसनस्याग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय ॐ सोममण्डलाय मं बलि-
मण्डलाय सं सलाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने ।

अष्टदिक्षु,—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रकृत्यै सत्यायै
ईशानायै । मध्ये,—अनुग्रहायै ।

ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभृतात्मने वासुदेवाय सर्वात्म-
संयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्ववद्भगवन्तं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना आवाह्य भगवन् श्रीवासुदेव इहागच्छागच्छ
इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निहो भव इत्यावाहन-स्थापन-

सन्निधापन-सन्निरोधन-परमीकरणामृतीकरणसुखाः प्रदर्शय द्वाद-
शाक्षरमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

उपचारा यथा,—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमस्नान वसनाभरणानि च ॥
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनन्तथा ।
पूजायां श्रीहरेः प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ॥

अथावरणपूजा ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्
वासुदेवाय कवचाय ॐ । चतुर्दिक्षु समस्तेनास्त्राय फट् ।

पूर्वादिदिक्पत्रेषु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय, अनिरुद्धाय ।

अग्न्यादिकोणपत्रेषु,—

शान्त्यै श्रित्यै सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्पत्राग्रेषु—वारचयभ्रमणेन द्वादशमूर्त्तैः पूजयेत् । केश-
वाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

१ क पुस्तके, अधिकः पाठः

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

पुनराचमनं माल्यं चन्दनञ्च नमस्कृतिः ॥

'दिक्षु—इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवे-
राय ईशानाय ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये—अनन्ताय ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—ब्रह्मणे ।

तदाहो—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पाशाय अङ्गुशाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो यथाशक्ति द्वादशाक्षरमन्त्रं जपित्वा प्रदक्षिणीकृत्य नम-
स्कुर्व्यात् । एवं व्रतविशेषे तु व्रतदेवतां विशिष्य पूजयेत् ।

ततः कुण्डे वा स्थण्डिले वापि यथाविध्यग्निसंस्कारं कुर्यात् ।
तन्मध्ये यवचरुं अपयेत् ।

यथा हयग्रीर्षे,—

ततो बङ्गिं समाधाय अपेक्षवमयं चरुम् ।

क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति देशिकः ॥

प्रणवेनाभिघार्यैव दर्व्या संघट्टयेत्ततः ।

साधयित्वावतार्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥

व्याहृत्या चैव गायत्र्या तद्विप्रासेति होमयेत् ।

विश्वतश्चतुरित्युक्त्वा वेदाद्यैर्होमयेत्ततः ॥

त्रेदादिमन्त्रचतुष्टयं यथा,—

ॐ अग्निमीले, ॐ इषेत्वा, ॐ अग्न आयाहि, ॐ शन्नो देवी ।

१ ख पुस्तके, दिक्षित्वारभ्य प्रद्माय नम इत्यन्तस्तन्दर्भे

तदाहो इन्द्रादिगोकेशान् सम्पूज्य तदाहो वषादीन् पूजयेत् ।

तथा तत्रैव,—

ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा
ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ
पृथिव्यै स्वाहा ॐ महाराजाय स्वाहा ॐ सोमं राजानमिति
जुहुयात् । लोकपालेभ्यो ग्रहेभ्यश्च स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयात् ।

एवं ऊला चरोर्भागान् दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
तेनैव चरुशेषेनैवेत्यर्थः ।

तथा,—

यथा,—ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रैराज्यन्तु होमयेत् ।

ॐ सहस्रशीर्षा ॐ पुरुष इवेदम् ।

ॐ एतावानस्य ॐ त्रिपादूर्द्धम् ।

ॐ ततो विराडिति ॐ तस्माद्यज्ञादिति ।

ॐ तस्माद् यज्ञादिति ॐ तस्मादश्वा इति ।

ॐ तं यज्ञमिति ॐ यत्पुरुषमिति ।

ॐ ब्राह्मणोऽस्येति ॐ चन्द्रमा मनस इति ।

ॐ नाभ्या आसीदिति ॐ यत्पुरुषेणेति ।

ॐ सप्तास्यासन्निति ॐ यज्ञेन यज्ञमिति ।

इति पुरुषसूक्तस्य षोडशच्छग्भिर्जुहुयात् ।

अथ तिलहोमः ।

ॐ इरावतीति विष्णवे आब्रह्मन्निति ब्रह्मणे ।

ॐ विष्णोरराटमिति विष्णवे, ॐ अम्बकमिति रुद्राय ।

ॐ देवानुयायिभ्यः स्वाहा । ग्रहेभ्यो दिक्पालेभ्यः स्वस्वमन्त्रै

जुहुयात् । ॐ पर्वतेभ्यः स्वाहा ॐ नदीभ्यः स्वाहा ॐ समुद्रेभ्यः
स्वाहा इति । तिलहोमं समाप्य घृतेन वौषडन्तवैष्णवमन्त्रेण
पूर्णाहुतिचयं दद्यात् ।

यथा हयशौर्षे,—

दरावतीति जुहुयात्तिलान् घृतपरिभुतान् ।

हुत्वा तु ब्रह्मविष्णुशिवदेवानामनुयायिनाम् ॥

ग्रहानामाहुतीर्दत्त्वा लोकेशानामथो पुनः ।

पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥

हुत्वा तु इविषा दद्यात् सुचा पूर्णाहुतिचयम् ।

वौषडन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥

व्रते तु यत्र ये ये विशेषास्ते ते तथैव कर्त्तव्याः ।

तथा तत्रैव,—

गावः प्रीतिं समायान्तु प्रचरन्वत्र हर्षिताः ।

इति गोपथमुत्सृज्य धूपं निवेशयेत् ॥

ॐ अद्येत्यादि गोलोके चिरक्रीडनकामो गोपथमिमं विष्णु-
देवतं गोभ्योऽहं ददे ।

गावः प्रीतिं समायान्तु प्रचरन्वत्र हर्षिताः ।

इति पठेत् । एवं नन्दनवनाधिकरणकसुचिरवासकामो वन-
स्पतिदेवतमिममारामं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा वरुणेन्द्रलीकावाप्तिकायः पूषदैवतमिमं सेतुं सर्वभूते-
भ्योऽहं ददे । तथा,—सर्लोकप्राप्तिकामो मठमिमं विष्णुदेवतं
सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा,— दुर्गतरण— स्वर्लोकनिवासकामः संक्रममिमं पूषदैवतं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । तथा वरुणलोकावाप्तिकामो वरुणदैवतामिमां प्रपां सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । विपुलगृहदानप्रकारस्तु पूर्वमेव लिखितः ।

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतत्प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणुसम-संख्य वर्षसहस्रावच्छिन्न विष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुदैवतमिमं प्रासादं श्रीविष्णवेऽहं ददे ।

व्रते तु तत्तद्विहितफलकामनया कृतमिदममुकव्रतं श्रीविष्णवे समर्पये । प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

यथा ह्यग्नीषे,—

प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृज्य व्रतं बुधः ।

तथा,—

सर्वपापविवर्जितत्व-स्वर्गलोकावाप्तिकामनयां कृतैतच्चान्द्राय-णादिच्छुं श्रीविष्णवे समर्पये ।

प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ह्यग्नीषे,— पञ्चगव्यं चरुं प्राश्य दद्यादाचार्य्यदक्षिणाम् ।

तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रां गामलङ्कृताम् ॥

द्विजेभ्यो दक्षिणा देया ब्राह्मणे चैव काञ्चनम् ।

अनिवारितमन्नाद्यं सर्वेष्वेतेषु कारयेत् ॥

ततोऽग्निं विसृज्याच्छिद्रं कुर्यात् ।

इति ह्यग्नीषेर्नाक्तसर्वसाधारणी प्रतिष्ठा समाप्ता ।

अथ प्रसङ्गादग्निसंस्कारो लिख्यते ।

कपिलकृतपञ्चरात्र-श्रीपारस्करमतानुसारेण ।

अध्यर्षूणां तुष्टौ स्थापनमग्नेः प्रसङ्गतो वक्ष्ये ॥

तत्र पारस्करः,—

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ।

परिसमुद्धोपलिप्योस्त्रिख्योद्भृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्क्रत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निं कुर्यात् । सुवं
प्रतप्य समृद्ध्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुदास्य उत्पूयावेक्ष्य
प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् उपयमनान् कुशानादाय तिष्ठन् समिधो-
ऽभ्यादाय पर्युक्ष्य जुहुयात् । एष एव विधिर्धैत्र्ये कचिद्भूमः ।

एतदेव प्रपञ्चितं कपिलपञ्चरात्रे—

कपिल उवाच ।

वक्ष्येऽथ स्थालीपाकानां कर्म । प्रजापते इत्युपविशति देवस्य
त्वेति दर्शनासादयति । एष वः कुरवो दर्भं गृह्णाति । यद्देवा देव-
हेलनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोकेनोपलिप्य त्वां वृत्रेत्युस्त्रिख्य
सदस्पसतिमित्युद्भृत्य अथोऽन्नस्य कीलालमित्यभ्युक्ष्य देवस्यत्वेति
कुण्डे कुशास्तरणं क्रथ्यादमित्यग्निं गृह्णाति ।

कामोन्मत्तं ततः कृष्णं सखीमृतुमतीं स्मरेत् ।

तयोः सङ्गमयोगेन बन्धिः संजातसंस्थितः ।

वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्निं स्थापयति दक्षिणतो ब्रह्मासनं

आब्रह्मन् ब्राह्मण इति ब्राह्मणं स्थापयति । आपोहिष्ठेत्युत्तरे प्रणीतां स्थापयति । देवस्य त्वेति परिस्तरणं कृत्वा पात्रासादनं पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली षडस्थाली समार्जनकुशा उपयमनकुशाः समिधः आज्यं तण्डुलाः पूर्णपात्रं दक्षिणा ।

अन्येषामप्यर्थवतामुपकल्पनं पवित्रकरणं पात्रेऽपः कृत्वा उत्पवनं मव्यहस्तकरणं दक्षिणेनोद्गमनं तासामेव ताभिः प्रोक्षणं यान्यासादितानि पात्राणि तानि प्रोक्ष्य चासञ्चरे देशे प्रोक्षणीनिधानं । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः सोदके चरौ तण्डुलं प्रक्षिप्य आज्याधिश्रयणं चरोश्चाधिश्रयणं पर्यग्निकरणमुभयोः । सुवप्रतपनं समार्जनकुशैः समार्जनं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निधानं । शृते चरौ आज्यमुदास्य चरश्चोदास्य आज्योत्पवनं आज्यावेक्षणं प्रोक्षणाः प्रत्युत्पवनं हविरासादनं । उपयसनकुशात्तादाय तिष्ठन् समिधः प्रक्षिप्य उपविश्य दक्षिणजानुनिपातनं सपवित्रप्रोक्षण्युदकेन पर्युक्षणं प्रणीतार्यां पवित्रस्थापनम् । यदि ब्रह्मा चलति यदि प्रणीता चलति यदि परिस्तरणं दहति तदा खेन खेन मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समाहितः । तद्दोषप्रशमनार्थं घृताष्टाङ्गतीर्जुङ्गयात् विष्णोरराटमन्त्रेणेति ब्रह्मण्यम्बारब्धे होमः ।

मनसा-प्रजापतये स्वाहा इति पूर्वाघारः ।

इन्द्राय स्वाहा इत्युत्तराघारः ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्याज्यभागौ ।

भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

त्वन्नः, सत्वन्नः, अयास्याग्नेः, धे ते शतं, उदुत्तमं, प्रजापतिः,

खिष्टिदिति । पृथक् पृथक् प्रणवेणाष्टाज्याङ्गतिभिर्वक्त्रेर्गर्भाधामा -
दिक्रियाकरणम् ।

अग्निमूर्ष्टिं ततो ध्यात्वा होमकर्म्म समारभेत् ।

दधीचिगोत्रसम्भूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

लम्बोदरं चतुर्बाहुं पीनञ्चैव सुशोभनम् ।

स्रुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धे प्रकीर्त्तिताम् ॥

धारयन्तं स्रुचं वामे ऊर्द्धे शक्तिसमन्वितम् ।

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्रावगुण्डितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ।

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ॥

अथ प्रयोगलिखनेनैव सूत्रार्था विविच्यते ।

तत्र प्रथमं स्थानशुद्धिं विधाय उभयती हस्तप्रमाणं वालुका-
भिरङ्गुलोच्छ्रायं स्थण्डिलं कृत्वा कुण्डं वा यथाविधि विधाय
दर्भपाणिराचम्य कुशयुक्ते आसने—

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता वभृव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्यामः पतयो रथीनाम् ।

इति मन्त्रेणोपविश्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण दर्भानामीय ।

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चाला राजा

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण दर्भान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेलनं देवासञ्चहमा वयम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । ;

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा

ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषिमानो अश्वेषुरीरीषः ।

मानोवीरा रुद्रभामिनोऽवधीर्हविशन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिप्य ।

ॐ त्वां वृचेष्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठाश्वर्व्वतः ।

इति मन्त्रेण स्फ्येन कुशमूलेन वा उत्तरायामेकविंशत्यङ्गुल-
प्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तत्रिंशत्प्रमाणं
प्रागग्रं विष्णुरुद्रेन्द्रदेवताकं रेखात्रयं कृत्वा ।

ॐ सदसस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सनिं मेधामग्रा शिखं स्वाहा ।

इति मन्त्रेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां रेखोत्कीर्णमृत्तिका-
मुद्धृत्य उत्तरस्यां दिशि प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अन्नस्य कीलालमुपहृतो गृहेषु नः ।

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ॥

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येन तीर्थोदकेन वाऽभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण स्यण्डिले कुण्डे वा कुशानांस्तीर्य तत्र च ।

वागीश्वरीमृतुक्ष्मातां वागीश्वरेण संयुक्तां ध्यात्वा

वागीश्वर-वागीश्वरीभ्यां नम इति सम्पूजयेत् ।

विष्णुहोमे तु, २-

कामोभ्यस्तं ततः कृष्णं लक्ष्मीमृतुमर्तौ यजेत् ।

तयोः सङ्गमयोगेन बह्विः संजातसंस्थितः ॥

सूर्यकान्तादिसम्भूतं यदा ओचिद्यगेहजम् ।

आनीय बह्विं पात्रेण क्रव्यादंशं परित्यजेत् ॥

ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेकं गृहीत्वा दक्षिणस्यां दिशि त्यजेत् ।

ॐ—वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातुं परापत ।

अग्निः सुष्टभीरुपः ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य धेनुमुद्रयाऽमृतीकृत्य फडिति संरक्ष्य
इमित्यवगुण्ठय रं अग्रये नम इति दम्बूज्य जानुदयं भूमौ पातयित्वा ।

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा, देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्योपरि चिः परिभ्राम्य ।

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ पितृ पिङ्गल हन हन पच पच दह दह सर्वज्ञा स्थापय
स्वाहा इत्यग्निं प्रव्वाह्य ।

ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं ऊताशनम् ।

सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥

इति मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् ।

ॐ इहैदधिसव्योदततिष्ठाम्यस्य सदन आसीद योऽस्यत् पाकतरः ।

इति मन्त्रेण प्रदक्षिणावर्त्तनं अनवच्छिन्नधारया मत्वा दक्षिणस्यां दिशि
आसने प्रागयान् कुशाग्रास्तौर्ध्वं—

ॐ निरस्तः पाप्माहत तेन वयं द्विभः ।
 इति मन्त्रेण वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कुशमेकं निरस्य,—
 ॐ इदमहं वृहस्पते सदसि सीदामि ।
 प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्रये प्रब्रवीमि ।
 तदायवे तत्पृथिव्यै ।
 इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणमुत्तरामुखमुपवेश्य ।
 ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसी जायतामाराद्रे
 राजन्वः शूर इष्योतिव्याधी महारथो जायताम् ।
 इत्यभिमन्युं सम्पूज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं कृत्र-
 मुत्तरीयं कमण्डलुं वा तत्र संस्थाप्य तेनैव यथा प्रत्यागच्छेत् ।
 तत उत्तरे जलपूर्णं चमसादिपात्रं प्रणीतासंज्ञकं ।
 ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जं दधातन ।
 महेरणाय ब्रह्मणे ।
 इति मन्त्रेण स्थापयित्वा,—
 ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
 इति मन्त्रेण षोडशभिर्द्वादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरीशानादितोऽप्येण
 मूलमाच्छादयन् षतुर्द्दिक्षु परिस्तरेत् । कुण्डे तु द्वितीयमेखलोपरि
 परिस्तरणम् ।
 तत उत्तरे पश्चिमांशात् प्राग्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
 सादनम् । यथा,—
 अविच्छेदमास्तथो दर्भाः सवित्रे दे प्रोचषीषात्रं आश्वत्याली
 यदि चरुहोमस्तदा चरुत्याली समार्चनदर्भाः ऋद्, उपयमनकुशाः

सप्त, पञ्च समिधः सुव आज्यं तण्डुला ब्रह्मदक्षिणा अन्यान्यपि
यागोपकरणानि द्रव्याणि स्थापयेत् ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ । इति मन्त्रेण पवित्रकेदनदर्भैः
प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा 'ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः' इत्यभ्युक्ष्य
प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा
वामहस्ते प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धृत्वा तज्जलेनोत्तोलनरूपमुच्यवनं कृत्वा पवित्रं तत्रैव
स्थापयित्वा तेनैव जलेन तज्जलमन्यानि च पूर्वसादितद्रव्याणि
संप्रोक्ष्य असञ्चारे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च स्थापयेत् ।

ॐ फडिति मन्त्रेणाज्यस्थालीं चरुस्थालीञ्च प्रोक्षण्युदकेन संप्रोक्ष्य
आज्यं निक्षिप्य वायुकोणे अङ्गारानुत्तोल्य तत्रैवाज्यमधिश्येत् ।

यदि चरुहोमस्तदा ॐ अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामि इति तण्डुलमुष्टिं
गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वाजुष्टं निर्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ
ॐ अग्नये त्वाजुष्टं प्रोक्षामीति संप्रोक्ष्य एवं प्रतिदेवतामान्ना ग्रहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा—

ॐ उदूखले मुसले यच्च सूर्पं आशिक्षेष दृषदियत् कपाले ।

उत पुरुषो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य स्वाहा ।
इति मन्त्रेणावहत्य ।

ॐ वातोवावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति ।

तेऽग्नेऽश्वमयुञ्जं स्तेऽस्मिञ्जवमाद्धुः ।

इति मन्त्रेण सूर्पेण प्रस्फोत्य वारत्रयं प्रक्षाल्य चरुस्थाल्यां सोदके
दुग्धे निक्षिप्याधिश्येत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्त्तनं त्रिः
परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैव क्षिपेत् । पाणिभ्यां सुक्सुवौ गृहीत्वा
अधोमुखौ कृत्वा वारत्रयं प्रताप्य समार्जनकुशैरग्रान्मूलपर्यन्तं संमृज्य
प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य समार्जनकुशानग्रौ प्रक्षिप्य कुशोपरि
सुक्सुवौ स्थापयेत् । सुखिन्नमदग्धं चरुं अपयित्वा चरौ घृतसुवं
दत्त्वा आज्यं चरुञ्चोदास्य तमग्निं तत्रैवाग्रौ क्षिपेत् ।

ततः प्रोक्षणीस्थपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
तदुपरिस्थितदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्रायं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यक्लिद्रेण ।

पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन एतोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा आज्य-
मवेक्षेत । तथैव प्रोक्षणीपान्नस्यं जलञ्च

ॐ सवितुर्वः प्रसव ।

इति मन्त्रेणोत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशांश्च वामहस्ते गृहीत्वा चोत्तिष्ठन् प्रजापतिं मर्मसा
ध्यात्वा तुष्णीमेव—

समिधः पञ्च जुहुयात् मूलाग्रघृतसंश्रुताः ।

इति सारदांतिलकवचनात् ।

पञ्चैव समिधो जुह्वां उपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
प्रोक्षणाः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युक्षेत् ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्व इति प्रागयां जलधारां दक्षिणस्यां
दद्यात् । ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायां । ॐ
सरस्वत्यनुमन्यस्व इति उत्तरस्यां प्रागयां जलधारां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिम् ।

भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतवः पुनातु ।

वाचस्पतिर्वाचनः स्वदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादि तदन्तं प्रदक्षिणावर्त्तनं पर्युञ्चेत् ।

तथा चापस्तम्,—

अथाग्निं परिषिञ्चति अदिते अनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमते अनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ।

सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुवेति समस्तम् ।

ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां जिधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्ववार्थमग्ने-
रुत्तरे स्थापयेत् । ततः सुवं गृहीत्वा ब्रह्मणोऽम्बारम्भपूर्व्वकमाज्ये-
नाघाराज्यभागौ च जुहुयात् ।

तत्राघारौ,—

प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा वायुकोणादारभ्याग्निकोणपर्यन्तं घृत-
धारिं दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

सुवलग्नं हविःशेषं सर्व्वत्र प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

तत इन्द्रं ध्यात्वा निर्व्वर्त्तिकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्तं ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ,—

अग्नेर्दक्षिणे पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् ॐ अग्नेये स्वाहा
इदमग्नेये इत्यग्नेर्दक्षिणलोचनं स्पष्टं भावयेत् ॥

अग्नेरुत्तरे पश्चिमान्नात् पूर्वान्तं यावत् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेर्वामलोचनं स्पृष्टं
भावयेत् ।

ततो महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ।
ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्नि-
वायुसूर्येभ्यः । अग्नये वा सर्वत्र ।

ब्रह्मणोऽम्बारम्भं त्यक्त्वा पञ्चवारुणहोमं कुर्यात् ।

ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेतो अवयासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वज्रितमः प्रोशुचीनो

विश्वदिषांसि प्रमुमुग्धसत् स्वाहा ॥

इदमग्निवरुणाभ्याम् ।

ॐ सत्वन्नो अग्ने वमो भवोती नैदिष्ठो

अस्या उषसो व्युष्ठी अवयस्वनो ।

वरुणं रराणो व्रीहि मृङ्गीकम्

सुहवो न एधि स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

ॐ अथास्याग्ने अनभिप्रस्तिपास्य

सत्वमित्वमया अग्नि ।

अथानो यज्ञं वहास्यथानो

धेहि भेषजं स्वाहा ॥ इदमग्नये ।

ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रम्

यज्ञियाः पाशां वितता महान्तः ।

तेऽभिर्ना अथ सवितोत विष्णु

विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्वाः स्वाहा ॥

इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ।

ॐ षडुत्तमं वरुणपाशमस्य

द्वाधमं विमध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्यव्रते

तवानागसोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

इदं वरुणाय । अग्नये वा सर्वत्र ।

ततोऽग्नेर्गर्भाधानादिकाः क्रियाः प्रणवेन पृथक् पृथगष्टाभि
राभ्याऽऽतिभिः कुर्यात् ।

प्रथममष्टाऽतीर्त्वा अग्नेर्गर्भाधानमस्त्विति वदेत् । एवमन्येषा-
मपि गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निक्रम-
णास्रप्राशन-चूड़ोपनयन-विद्यारस-समावर्तन-गोदासीदाहास क्रियाः
कुर्यात् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्म समाप्तेत् ।

दधीन्निगोत्रसम्भूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

सम्बोदरं चतुर्बाहुं पीनस्रैव सुप्रोभनम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धे प्रकल्पिताम् १ ।

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धे शक्तिसमन्वितम् ॥

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्रावगुण्डितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ॥

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोमेषु देशिकः ।

शयानमाज्यहोमे तु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥

ततोऽग्नेर्नाम कृत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य मूलमन्त्रेणाष्टावाज्या-
ङ्गतीर्ज्ज्वा अग्निदेवतयोरैक्यं विचिन्त्य प्रकृतहोमं कुर्यात् ।

तत्र यदि ब्रह्मा चलति प्रणीता वा चलति यदि वा परिस्त-
रणं दग्धं भवति तदा,—

खेन खेनैव मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समाहितः । तद्दोषप्रशमनार्थं
घृताष्टाङ्गतीर्ज्जुहोति ॐ विष्णोरैराटमसीति मन्त्रेणेभिः ।

ततः प्रकृतहोमं समाप्य व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा
ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॐ अग्नये खिष्टिकृते स्वाहा
इदमग्नये खिष्टिकृते ।

ॐ चदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं

यदा न्यूनमिहाकरं ।

अग्निस्तत् खिष्टिकृदिदान्

सर्वं खिष्टं सुद्धतं करोतु मे स्वाहा ॥

ततः पूर्ववत् पर्युक्षणं, अनुमन्त्रस्वस्थानेऽन्वमंस्थाः, प्रसुवस्थाने
प्रासावीतिपदोहेन कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः—

पूर्ववत् परिषेचनं अन्वमंस्थाः प्रासावीति मन्त्रसंस्कार इति ॥

ततो मृडनामानमग्निं कृत्वा पूर्णां दद्यात् ।

कपिलपञ्चरात्रे,—

कृत्वा तु मृडनामाग्निमभ्यर्च्य प्रथतः पठेत् ।
 सहस्राच्चिर्महातेजा नमस्ते बडरूपधृक् ॥
 सर्वाग्निने सर्वगत पावकाय नमोऽस्तु ते ।
 त्वं रौद्रघोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।
 विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥
 सर्पिषा स्रुचमापूर्य्य पुष्करोपर्य्यधोमुखम् ।
 स्रुगुपरि स्रुवं दत्त्वा पुष्पं क्वचं प्रदापयेत् ॥
 सव्योत्तरकराभ्यां वै सम्पुटाभ्यां च शङ्खवत् ।
 संगृह्णोत्याय संलग्नौ नाभौ तिर्यङ्निधाय च ॥
 पूर्णा दर्व्वीति मन्त्रेण मूलेन च सुसंयतः ।
 दद्यात् पूर्णाङ्गतीस्त्रिस्तः सर्वकामप्रपूरणीः ॥

ॐ पूर्णा दर्व्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत ।
 वस्त्रेव विक्रीणा वह्ना इषमूर्ध्वं शतक्रतो स्वाहा ॥

ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः
 सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि ।
 सप्तहोत्राः सप्तधा त्वायजन्ति
 सप्तयोनीराष्ट्रणस्त्र दृतेन । स्वाहा ॥

ॐ पुनस्त्रादित्या रुद्रा वसवः
 समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीथ यज्ञैः ।
 दृतेन त्वं तनुं वर्द्धयस्व
 सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ स्वाहा ॥

स्वाहान्तेन मूलमन्त्रेण च पूर्णाहुतिं समाप्य' ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा
अग्निं विसर्जयेत् ॥

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा, देवं सवितारं गच्छ स्वाहा, अन्तरीक्षं
गच्छ स्वाहा, मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा, अहोरात्रे गच्छ स्वाहा,
इन्द्रांसि गच्छ स्वाहा, द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा, सोमं गच्छ
स्वाहा, यज्ञं गच्छ स्वाहा, दिव्यं भभो गच्छ स्वाहा, अग्निं वैश्वानरं
गच्छ स्वाहा, मनो मे हार्दि यच्छ ।

इत्यग्निं विसृज्य

ॐ दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरीक्षं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति दुग्धेन पृथिवीं शीतलयेत् ।

इत्यग्निसंस्कारविधिः ॥

अग्नेर्नामान्युक्तानि कपिलपञ्चरात्रे—

लौकिके पावको अग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधानेऽभिधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्माणि शोभनः ।

सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्माणि ॥

नाम्नि वै पार्थिवो नाम प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

सत्यनामाऽथ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोयज्ञे सूर्यनामेति विवाहे योजकः स्मृतः ।

चतुर्थ्यान्तु, शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरं ॥

आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे च पावकः ।
 पूर्णाङ्ग्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥
 पौष्णिके वलदस्यैव क्रोधोऽग्निरभिचारिके ।
 प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे ऊताग्रनः ।
 देवानां हव्यवाहस्तु पितृणां कव्यवाहनः ॥
 वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु सूतकः ।
 कोष्ठे तु जाठरोऽग्निस्तु क्रव्यादो मृतके तथा ॥
 समुद्रे बाडवो ह्यग्निः क्षये सम्बर्त्तको भवेत् ।
 लक्ष्मीमे च बह्निः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्रनः ॥

मत्स्यसूक्ते,—

प्रतिष्ठायां लोहितस्तु वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जलाग्रयप्रतिष्ठायां वरुणः समुद्राद्गतः ॥
 एतानि होमे नामानि ज्ञातव्यानि हविर्भुजः ।
 आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनसः ॥
 गणपतिभद्रतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान् ।
 समस्त सन्तोषार्थं सत्ववतां दानकौमुदीमेताम् ॥
 सर्वान्तर्यामिणे तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।
 अचानुरागं धाम्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकल्पणाचार्यविरचितायां
 क्रियाकौमुद्यां दानकौमुदी नाम द्वितीयो

धामः समाप्तः ॥